

AI

29

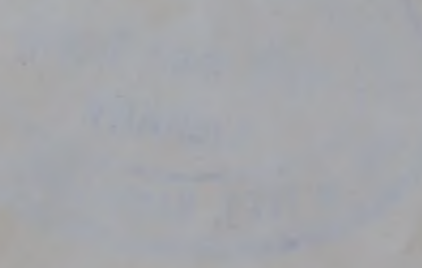
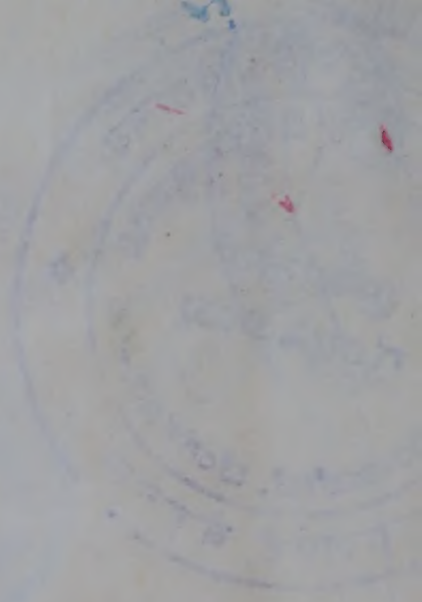


A I 29

ಹಾಗೂ ರೂಪಾಯಿಂದ ಬಳಸಿ

22 Handle with care

ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಸಂಖ್ಯೆ... A-165



23

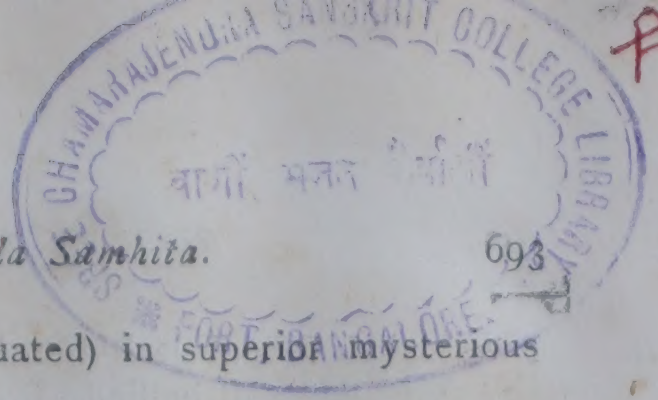
A

Handle with care

Handle with care

201-A for page

I. 2
A 26
2391



Rig-Veda Samhita.

693

are those which (are situated) in superior mysterious rites.¹

6. The far-seeing beholder of mankind (the sun), surveys this heaven and earth, rejoicing when deficient in moisture in the womb of the waters (the firmament), both concurring in community (of function),² although they occupy various dwellings, like the diversified nests of a bird.

7. Common (in function),³ disjoined, of distant termination, they remain vigilant in a permanent station: being, as it were, sisters, and ever young: they therefore address each other by twin appellations.⁴

8. These two⁵ keep all born things discrete, and, although comprehending the great divinities, are not distressed: all moving and stationary beings rest upon one (basis), whether animals, or birds, creatures of various kinds.

9. I consider at present the eternal and ancient sisterhood to us of thee, our great protectress and progenitrix,⁶ within whose vast and separated path thy eulogists, the gods, travel in their chariots.

1 In the latter case they are made known, it is said, by the Veda.

2 In the interchange of moisture.

3 Heaven and earth are the personifications here alluded to.

4 A'du bruváte mithunáni námā: heaven and earth are designated together by urvi and other duplicate terms; urvyà-dibhirdwandwanámabhir, dyáváprithivyávuchyete.

5 Heaven and earth keep all that is born distinct or separate, by furnishing interval or space, avahásapradánena.

6 Mahah pitur janitur, jámi tan nah is explained mahatyàh pâlayitryáh janayitryàstava, of thee, that is, of the heaven; jámi is put for jámitwam, or bhaginitwam, sisterhood, the condition of a relative or sister: this will not allow of pitri and janitri being rendered father and progenitor, else we have had Dyus, heaven, which is here addressed, characterized by the attributes.

10. I repeat this hymn, heaven and earth, to you, and may the soft-bellied, fire-tongued Mitra, royal Varuna, the youthful Adityas, all cognizant of the past, and proclaiming (their own acts),¹ hear it.

11. The golden-handed, soft-tongued Savitri is descending from heaven (to be present) thrice (daily) at the sacrifice: accept, Savitri, the praise (recited by) the worshippers, and thereupon grant to us all our desires.

12. May the divine Twashtri, the able artificer, the dextrous-handed, the possessor of wealth, the observer of truth, bestow upon us those things (which are necessary) for our preservation: Ribhus, associated with Pushan, make us joyful, as they (the priests), with uplifted stones, prepare the sacred libation.

13. May the *Maruts*, whose cars are the lightning, who are armed with spears, resplendent, destroyers of foes, from whom the waters proceed, (who are) un-resting and adorable, and may Saraswati bear (my prayer); and may you (*Maruts*), speedy in your liberality, bestow (upon us) riches and good offspring.

14. May (our) praises and prayers, the causes of good fortune, attain at this sacrifice Vishnu, the object of many rites: he, the wide-stepping; whose commands the many-blending regions of space, the generators (of all beings), do not disobey.

15. Indra, invested with all energies, has filled both heaven and earth with his greatness: do thou, who art the destroyer of cities, the slayer of Vritra,

¹ Paprathânâh is explained as in the text, swâni swâni har-mâni prathayantah.

the leader of a conquering host, collect cattle and bestow them abundantly upon us.

16. Nasatyas, my protectors, inquirers (after the wishes) of your kinsman, beautiful is your cognate appellation of Aswins: be to us the liberal donors of riches: do you, who are irresistible, protect the offer (of the oblation) with unblameable (defenees).

17. Sages acquainted with the past, excellent is that beautiful appellation¹ under which you have both become gods (the sphere of) Indra: do thou, Indra, the invoked of many, a friend, (associated) with the beloved Ribhus, shape this prayer for our benefit.

18. May Aryaman, Aditi, the adorable (gods), and the unimpeded functions of Varuna (protect) us: keep us from (following) the course unpropitious to offspring² and may our dwelling be abundant in progeny and cattle.

19. May the messenger of the gods, engendered in many places, everywhere proclaim us void of offence: may earth and heaven, the waters, the sun, and the vast firmament, with the constellations, hear us.

20. May the (divine) showers (of benefits), the deities of the mountains, and those abiding in fixed habitations,³ propitiated by the sacrificial food, hear us:

1 Cháru náma may be explained agreeable or acceptable act or devotion, náma karma namanam vâ, cháru, manoharam; by which the As'wins attained deification, yena devatwam prâpnutha; but in the preceding verse we have the similar phrase, sajâtyam cháru náma, explained sajâte bhavam kamaniyam, desirable cognate appellation.

2 Yuyota no anapatyâni gantoh: anapatyâni is explained putrânâm ahitâni harmâni tan mârghât prithak kuruta.

3 Dhruvakshemâsah, nis'chalasthânâh, those of fixed places: it may be, perhaps, an epithet of the preceding parvatâsah.

may Aditi, with the *Adityas*, hear us : may the *Maruts* grant us auspicious felicity.

21. May our path ever be easy of going, and provided with food : sprinkle, gods, the plants with sweet water : (safe) in thy friendship, Agni, may my fortune never be impaired, but may I occupy a dwelling (abounding) with riches and ample food.

22. Taste (Agni) the oblations : make manifest or us) abundant food : measure out the viands before us : thou overcomest all those (who are) our enemies in conflict : favourably inclined towards us lighten up all our (ceremonies) day by day.

SUKTA II. (LV.)

The deities are the *Viswadevas* ; the *Rishi* is *Prajapati* ; the metre *Trishtubh*.

WHEN the preceding dawns appear the great :imperishable (light) is engendered in the (firmament the) sphere of the waters, and then the worshipper is alert to perform the rites (due to) the gods, for great and unequalled is the might of the gods.¹

2. Let not the gods, Agni, now do us harm, nor the ancient progenitors, who have come to know the degree (of divinity) ; nor the manifester of light between the two ancient dwellings (earth and heaven,

1 Mahad-devánám asuratwam ekam is the burthen of this and the following [stanzas : asuratwam is the abstract from asura, explained strong, powerful, prabala, from asyati, who or what throws or impels all things or beings, asyati, kshipati sarvân : the abstract is prâbalyam or ais'waryam, might or sovereignty : ekam, one, is explained mukhyam, chief.

the sun); for great and unequalled is the might of the gods.

3. Variously do my manifold desires alight: present at the solemnity, I recite ancient (hymns): when the fire is kindled we speak indeed the truth, for great and unequalled is the might of the gods.

4. The universal sovereign¹ is conveyed to many directions: he sleeps in the places of repose: he is connected with the forests: one mother (heaven) nourishes the child; the other (earth) gives him a dwelling: great and unequalled is the might of the gods.

5. Existing in ancient plants,² abiding afterwards in new, he enters into the young (herbs) as soon as they are produced: unimpregnated they become pregnant and bear fruit: great and unequalled is the might of the gods.

6. The child of two mothers sleeps in the west, but (in the morning) the single infant proceeds unobstructed (through the sky): these are the functions of Mitra and Varuna:³ great and unequalled is the might of the gods.

7. The child of two mothers, the invoker of the gods at sacrifices, the univereal sovereign, proceeds thence forward (in the sky): the root (of all), he abides (in the house of the pious): the reciters of pleasant (words) offer him agreeable (praises): great and unequalled is the might of the gods.

1 Samáno rájá may imply either Agni or the Soma.

2 Said either of Agni or the sun.

3 Mitra presiding over the day, Varuna over the night, but both being forms of one Agni.

8. All (creatures) approaching too near his confines are beheld with their faces turned away as (an enemy) flies from a combatant: obvious (to all), he penetrates the water for its destruction: great and unequalled is the might of the gods.

9. In those (plants) the aged messenger (of the gods) constantly abides: mighty, he passes with the radiant (sun) through the regions of space; assuming various forms, he looks complacently upon us: great and unequalled is the might of the gods.

10. Pervading and protecting (all), possessing grateful and immortal radiance, he preserves the supreme path (of the rains), for Agni knows all these worlds: great and unequalled is the might of the gods.

11. The twin pair (day and night) adopt various forms: one of them shines brightly, the other is black: twin sisters are they, one black and the other white: great and unequalled is the might of the gods.

12. Where the mother and the daughter, two productive milch kine, unite, they nourish each other:¹ I worship them both in (the firmament), the dwelling of the waters: great and unequalled is the might of the gods.

13. Licking the calf of the other, one of them lows aloud: the milch cow offers her udder for the one that is without moisture (the earth), and she (the earth) is refreshed by the milk of the rain:² great and unequalled is the might of the gods.

¹ Earth and heaven by the interchange of moisture.

² This is rather obscurely expressed: the calf is said to be Agni; the cow with milk is the sky, whose udder the cloud,

14. The earth¹ wears bodies of many forms : she abides on high² cherishing her year and a half old (calf) :³ knowing the abode of the truth⁴ (the sun), I offer worship : great and unequalled is the might of the gods.

15. Like two (distinguishing) impressions, they (day and night) are placed visible in the midst (between heaven and earth), one hidden, one manifest : the path (of both) is common, and that is universal for good and evil) : great and unequalled is the might of the gods.

16. May the milch kine⁵ without their young, abiding (in the heaven), and though unmilked, yet yielding milk, and ever fresh and youthful, be shaken) (so as to perform their functions) : great and unequalled is the might of the gods.

17. When the showerer roars in other (regions) he sends down the rain upon a different herd,⁶ for he

whence the rain of which the earth is in want descends ; Ritasya sá payasá pinvatelâ, is also explained Jalav α rjitâ prithivy-âdityasyodakena siktâ bhavati varshakâle, the earth without water is sprinkled by the water of the sun in the rainy season.

1 The text has Padyâ, which Sâyana explains Bhumi, deriving it from pad, or foot, the earth, according to a text of the 10th Mandala, having been created from the feet of the Creator : the 10th Mandala, however, is of questionable authority.

2 On the altar.

3 Tryavim, sârdhasamvatsaravayasho vatsah, a calf a year and a half old ; i. e., the sun of that period, or it may apply to the sun, as the protector (avih) of the three (tri) worlds.

4 Ritasya sadman, Satyabhutasyâdityasya sthânam, the place of the sun, who is one with the truth.

5 Either the regions of space or the clouds.

6 Anyasmin yuthe, a herd, or troop, of regions, according to Sâyana, disâm vrinde.

is the victor, the auspicious, the sovereign : great and unequalled is the might of the gods.

18. We 'proclaim, people, the wealth of the hero, (Indra), in horses ; the gods know his (affluence) ; six, or five and five, harnessed to his ear, convey him ; great and unequalled is the might of the gods.

19. The divine Twashtri, the impeller (of all), the multiform, has begotten and nourished a numerous progeny, for all these worlds are of him : great and unequalled is the might of the gods.

20. He has filled the two vast receptacles² (heaven and earth) united (with creatures) : they are both penetrated by his lustre : the hero spoiling the treasures (of the foe) is renowned : great and unequalled is the might of the gods.

21. Our king, the nourisher of all, abides (in the firmament) nearest to this earth like a benevolent friend : the valliant (*Maruts*) precedes him (when abroad), and dwell in his mansion ; great and unequalled is the might of the gods.

22. The plants, Indra, come to perfection by thee ; from thee the waters (flow) ; earth bears her treasures for thee : may we, thy friends, be sharers of these blessings : great and unequalled is the might of the gods.

1 Sholhâ yuktâh panchapanchâ vahanti, that is, either the six seasons of the year, or, by combining the cold and dewy seasons, five : these are figuratively Indra's horse.

2 Chambvau, the two vessels in which gods and men eat. chamanty adanty anayor devamanushyâh : this would imply vessels or ladies, but the scholiast also proposes, the two that are eaten or enjoyed by living beings ; that is, heaven and earth.

ADHYAYA IV.

ANUVA'KA V. (*Continued*).

SUKTA III. (LVI.)

The deities are the *Viswadevas* ; the *Rishi* is *Prajápati* ; the metre *Trishtubh*.

1. Neither the deceptive, nor the resolute interrupt the primitive and permanent operations of the gods, nor do the innocuous heaven and earth (interrupt them), nor are the mountains standing (on the earth) to be bowed down.¹

2. One stationary (year) sustains six burthens (in the seasons) ; the (solar) rays spread through that true and extensive (term) ; three revolving spheres are severally above, two of which are placed in secret, and one is visible.²

3. The three-breasted,³ the showerer (of rain,) the omniform, the three-uddered, the parent of multiform progeny, the possessor of magnitude, followed by three hosts (the year), advances, the vigorous impregnator of the perpetual plants.

1 The condition of all created things in earth and heaven, and the elevation of the mountains, are the work of the gods, and no one can make them otherwise.

2 Heaven and the firmament are not wholly discernible, earth is.

3 That is, as subsequently specified, the year, personified : the number three, repeatedly mentioned, is said to apply to the seasons of the year, reduced from the usual number of six to three, the hot, rainy, and cold, by merging into them, severally, the vernal, autumnal, and dewy.

4. (The year) is awake, the path in the vicinity of those (plants): I call upon the beautiful name of the *Adityas* ;¹ the divine waters wandering severally (now) give it delight, and (now) depart from it.⁶

5. Rivers, the dwelling-places of the intelligent gods are thrice three :⁵ the measurer of the three (worlds)⁴ is the sovereign at sacrifices : three female (divinities)⁵ of the waters charged with the rains descend from heaven at the thrice (repeated) solemnity.

6. Savitri, descended from heaven, bestow upon us blessings thrice every day : Bhaga, saviour, grant us thrice a day riches of three elements :⁶ *Dhishanâ*⁷ enable us to acquire (wealth).

7. May Savitri bestow upon us wealth at the (three periods) of the day, for the well-handed Mitra and Varuna, the waters, the vast heaven and earth, solicit precious things from the liberality of Savitri.

8. Three are the excellent uninjurable bright regions,⁸ three scions of the powerful (year) are shining ;⁹ practisers of truth, quick moving, of surpassing

1 That is, according to the scholiast, upon the months over which the twelve *Adityas* preside.

2 During the four months of the year when the rains fall the rivers are filled ; during the other eight they are more or less dried up.

3 Each of the three *Lokas* has three divisions : this is a piece of information addressed to the rivers, *Sindhavah* being in the vocative case.

4 The sun or the year.

5 The scholiast says they are *Ila*, *Saraswati*, and *Bhârati*.

6 *Tridhātu rāyas*, cattle, gold, and gems.

7 The goddess of speech.

8 Heaven, earth, firmament.

9 *Agni*, *Vāyu*, and *Sūra*, according to *Sāyana* : the text calls them *asurasya virâ* : *asurâ* is explained *kālmā samvat sara*, the year, identical with time ; *tasya putrah*, its sons.

radiance : may the deities be present thrice daily at the sacrifice.

SUKTA IV. (LVII.)

The deities, are the *Aswins* ; the *Rishi*, and metre as before.

MAY the discriminating Indra apprehend may glorification (of the gods), which is (free) as a milch cow, grazing alone, without a cowherd, one who is readily milked, yielding abundant nourishment, and of whom Agni and Indra (and we), are the commenders.

2. Indra and Pushan, the showerers (of benefits), and the happy-handed Aswins, well affected towards us, have milked the (cloud) reposing in heaven ; wherefore, *Vasus*, universal deities, sporting on this (alter), may I here obtain the happiness derived from you.

3. The plants that desire for the showerer (Indra) the power (of sending rain) appreciate, when manifest, the embryo (blossom) deposited in him : the kine desirous of reward come to the presence of the calf, invested with many froms.¹

4. I glorify with praise the beautiful heaven and earth, taking in hand the stones (to express the libation) at the sacrifice, as these thy graceful, adorable, and many-blessing rays (Agni) mount up for the good of man.

5. With they wide-spreading tongue, Agni, sweet and intelligent, which is renowned amongst the gods, bring hither all the adorable deities for our protection, and give them to drink of the sweet libations).

¹ The vegetable world, as characterized by rice, barley, wild rice, and the like ; *vrihiyavanivârâdi-phala lakshanam*, *putram*, *tanayam*, *vatsam iva*.

6. Divine Agni, giver of dwellings, knower of all that exists, to us that benevolence which, unshared by others, cherishes us like the showers of the rain-cloud ; that kindness which is beneficent for all mankind.

SUKTA V. (LVIII.)

The deities are the *Aswins* ; the *Rishi* and metre as before.

THE milch-cow (the dawn) yields the desired milk to the ancient (Agni) ; the son of the south¹ passes within (the firmament) ; the bright-houred (day) brings the illuminative (sun) : the praiser awakes (to glorify) the *Aswins* preceding the dawn.

2. The well-yoked (horses) bear you both in your truth-(preserving car) : the offerings proceed towards you as (children to their parents) : discored from us the disposition of the niggard : we have made ready for you our offering : come to our presence.

3. *Dasras*, with well-yoked horses and well-constructed car, hear this praise of the worshipper, for have not the ancient sages declared you, *Aswins*, to be most ready to come to the aid of the destitute.

4. If you regard (my prayer), come with your quick steeds : all men, *Aswins*, invoke you : to you they offer the sweet (*Soma*) juice mixed with milk, as friends (give gifts to friends) : the sun is in advance, (therefore come to the rite).

5. Eclipsing (by your splendour) many regions, *Aswins*, (come hither) ; loud praise awaits you opulent

¹ *Dakshināyāh putrah* ; that is, *Ushasah putrah* *Surya*, the sun, the son of the dawn.

(Aswins) amongst men : come to this rite by the paths traversed by the gods : here, Dasras, are ample stores of the exhilarating juices.¹

6. Your ancient friendship is desirable and auspicious ; your wealth, leaders (of rites), is in the family of Jahnu :² renewing that auspicious friendship, may we your associates, delight you with the sweet (*Soma* juice).

7. Aswins, endowed with power, ever young, in whom is no untruth, unwearied, munificent, accepters (of libations), drink with Vāyu and your steeds, rejoicing together, of the *Soma* libation offered at the close of day.

8. Aswins, abundant (sacrificial) viands are presented to you, and blameless worshippers (salute you) with praises : your water-shedding car, attracted by the sacrificers, quickly compasses earth and heaven.

9. Aswins, this most sweet *Soma* is mixed ; drink it : come to (our) dwelling : your car, repeatedly bestowing wealth is coming to the appointed place³ of the offerer of the libation.

1 Nidhaya madhunām : according to Sâyana, nidhi is here a kind of vessel, pàtravisheshah.

2 Yuvor dravinam Jahnāvyām : the latter is derived from Jahnu, and is explained merely by Jahnukulajāyām, in her horn in the race of Jahnu : it might imply the Ganges, Jāhnavi, if we had reason to suppose the legend of her origin from Jahnu was known to the Vedas : of course it was familiar to Sâyana.

3 Nishkritam, according to Yāsha, Nir. xii. 7, is the place of agreement, nir ityeshah samityetasya sthāne : it may be rendered by griha, house.

SUKTA VI. (LIX.)

The deity is Mitra ; the *Rishi*, Viswámitra ; the metre of the first five verses is *Trishtubh*, of the last four *Gáyatri*.

MITRA,¹ when praised animates men to exertion : Indra sustains both the earth and heaven : Mitra looks upon men with unclosing eyes : offer to Mitra the oblations of clarified butter.

2. May that mortal enjoy abundance, Mitra, who present thee, Aditya, (with offerings) at the sacred rite ; protected by thee he is not harmed ; he is not overcome by any one ; sin reaches him not, either from afar or nigh.

3. May we, exempt from disease, rejoicing in (adundant) food, roaming free² over the wide (expanse) of the earth, diligent in the worship of Aditya, ever be in the good favour of Mitra.

4. This Mitra has been engendered adorable and to be served, the sovereign (over all), endowed with vigour, the creator (of the universe) ; may we ever be in the good favour, in the auspicious approbation, of this adorable (Aditya).

5. The great Aditya, the animator of men to exertion, is to be approached with reverence : he is the giver of happiness to him who praises him : offer with fire the acceptable libation to that most glorifiable Mitra.

¹ Mitra is said here to signify the sun, he who is measured or appreciated (*miyate*) by all, and who preserves (*trâyate*) the world, by bestowing rain : much the same rendering of the text is given by Yáska, Nir. x. 22.

² Mitajnavah ; mitajânuká, with measured knees, literally ; which Sáyana explains, yathâ kâmam sarvatragachchhantah, going everywhere at pleasure.

6. Desirable food and most renowned wealth¹ are (the gifts) of the divine Mitra, the supporter of man.

7. The renowned Mitra, who by his might presides over heaven, is he who presides over the earth by (the gift of) food.

8. The five classes of men have repaired to the victorious Mitra, for the supports all the gods.

9. Mitra is he who amongst gods and men bestows food as the reward of pious acts upon the man who has prepared (for him) the lopped sacred grass.

SUKTA VII. (LX.)

The deities of the first four verses are the Ribhus, of the three last Indra ; the *Rishi* is Viswàmitra ; the metre *Jagati*.

YOUR connexion² (with the consequences of acts) Ribhus is here (acknowledged) by the minds of all : desiring their share (of the sacrifice), oh men, they have come with a knowledge (of their claims) to the (rites) : the sons of Sudhanwan, with the devices by which they

¹ Yajush II. 62 : Mahidhara renders avah by its more usual sense of protection, not as Sâyana, annam, food ; and dyumnam, which the latter renders by dhanam, wealth, the former makes either fame or food, yaso annam vâ : the epithet sânasi, which Sâyana makes sarvaih sambhajaniyam, Mahidhara explains, sanâtanam, eternal, upon the authority of Yâska, who includes it, he says, among the synonymes of purâna, old : it is not, however, found there, Nigh. iii. 27.

² Vo bandhutâ might mean, your affinity or friendship, but the scholiast explains it, they who connect acts with their fruits, badhnanti phalena karmâni.

are victorious over foes, you have accepted the share of the sacrifice.¹

2. With those faculties by which you have divided the ladles ; with that intelligence wherewith you have covered the (dad) cow with skin ; with that will by which you have fabricated the two horses (of Indra) ; with those (means), Ribhus, you have attained divinity.

3. The Ribhus, the performers of (good) works, the grandsons of a man, have attained the friendship of Indra : they have perpetuated (existence) :² the sons of Sudhanwan have attained immortality : performers of pious acts influencing (the result), through their devotion (they have attained divinity) by their works.

4. Go with Indra in his chariot when the libation is poured out, and be (welcomed) with honour by the (worshipper) desiring (your favour) : Ribhus, sons of Sudhanwan, bestowers (of the rewards of pious acts) your virtuous deeds, your great faculties, are not to be measured.

1 Yajniyam bhâgam ânasa : Sâyana here explains the verb as if it were in the second pers. plur. of the reduplicate preterite, yuyam vyâptâh stha, you have pervaded, the Veda conjugating as in the Parasmaipada, instead of Atmanepada, as is usual : so in the Parasmaipada, instead of Atmanepada, as is usual : so in the third stanza we have samânasire : the passage has been cited in a former page, vol. I. p. 49, note, and is there somewhat incorrectly translated : in Sukta 161, v. 6, we have yajniyam bhâgam aitana explained also prâpnuta, obtain : see the hymns to the Ribhus in the first volume p. 45, and second volume, p. 107 : also Grammar, 2nd Ed. p. 241.

2 Dadhanvire, as in the former case adhâravanta, vol. I. p. 49, has no accusative : the scholist, as before, supplies prânân, vitality, meaning immortal life, as follows.

5. Indra, along with the food-bestowing Ribhus, accept with both hands the (cup of the) effused *soma* libation : excited Maghavan, by worsnip, rejoice with the human sons of Sudhanwan in the dwelling of the donor (of the offering).

6. Indra, the praised, of many, assoriated with Ribhu, and with Vaja, exult with Sachi,¹ at this our sacrifice : these self-revolving (days) are devoted to thee, as well as the ceremonies (addressed) to the gods, and the virtuous acts of man.

7. Indra, with the food-bestowing Ribhus rewarding (worship) with food,² come hither to (receive) the reverential praise of the adorer, with a hundred quick-going steeds, the indications, (of the *Maruts*) : come to the burn offering of the sacrifice, yielding a thousand blessings to the sacrificer.

SUKTA VIII. (LXI.)

The deity is Ushas, the dawn ; the *Rishi* as before ; the metre *Trishtubh*.

AFFLUENT Ushas, giver of sustenance, possessed of intelligence, be propitiated by the praise of him who lauds thee, (and worships) with (sacrificial) food ; divine Ushas, adored by all, who (though) ancient art (still) young, the object of manifold worship, thou art present at the recurring (morning) rite.

1 Or Sachi may mean *karman*, act, rite.

2 Ribhubhir vâjibhir vâjayan, implies a quibble upon the word *vâja* ; which is the name of one of the Ribhus, put for all, but means, in its more usual sense, food.

2. Ushas, who art divine and immortal, mounted in a golden chariot, do thou shine radiant, causing to be heard the sounds of truth.¹ may thy vigorous and well-trained horses bring thee, who art golden-haired (hither).

3. Ushas, who spreadest over all the²regions, thou abidest on high, the ensign of the immortal (sun), purposing to travel the same road, repeatedly turn back ever new, (revolving) like a wheel.

4. The opulent Ushas, the bride of the far-darting (sun), throwing off (darkness) like a garment, proceeds : diffusing her own (lustre), auspicious, promoting sacred acts, she is renowned to the ends of the heaven and of the earth.

5. Offer, with your prostrations, due praises to the divine Ushas, shining upon you : the repository of sweetness³ manifests her brightness aloft in the sky, and, radiant and lovely, lights the regions.⁴

6. The possessor of truth is recognised in the sky by her rays : the possessor of wealth has taken a marvellous stations in earth and heaven : Agni, soliciting alms of the radiant advancing Ushas, thou obtainest thy desired treasure (of oblations).⁴

1 *Sunritā irayanti* : the phrase has occurred before, where it is rendered, awakener of pleasant voices, in the sense explained note p. 297, the dawn exciting or awakening the true or agreeable cries of beasts and birds.

2 *Madhudhā* rather puzzles the scholiast : *madhu* may mean, he says, sweet words of praise, *madhurāni stutīlakṣhaṇāni vākyāni*, or simply praise, *stoma* : 'or, without referring to its etymology, it may be a name of Ushas : *dhā* is that which has or holds.

3 As in S. 49, N. 4. of the first Ashtaka.

4 That is, the sacrificial fire is kindled at dawn.

7. The showerer (of rain, the sun), urging on the dawn, at the root of the truthful (day)¹ hast pervaded the vast heaven and earth : the mighty Ushas, the golden light, as it were, of Mitra and Varuna, diffuses here lustre in different directions.

SUKTA IX. (LXII.)

This hymn is divided into six *Trichas* or triplets, the deities of which are severally, Indra and Varuna, Brihaspati, Pushan, Savitri, Soma, and Mitra and Varuna : Viswamitra is the *Rishi*, or, according to some, the last triplet is ascribed to Jamadagni : the metre of the three first stanzas is *Trishtubh*, of the rest *Gáyatri*.

INDRA and Varuna, may these people who are relying upon you, and wandering about (in alarm), sustain no injury from a youthful (adversary ; for where is that reputation (you enjoy) on account that you bestow sustenance on your friends.

2. Most diligent (in pious rites) this (your worshipper), Indra and Varuna, desirous of wealth, incessantly invokes you for protection : associated with the *Maruts*, with heaven and earth, hear my invocation.

3. May there be to us, Indra and Varuna, such wealth (as we covet) : may there be, *Maruts*, to us wealth (of cattle) and numerous descendants : may the delightful (wives of the gods)² shelter us with dellings : may Hotra and Bharati (enrich) us with gifts.

1 *Ritasya, satyabhutasya* : it is identified with truth as the season of the performance of religious rites.

2 The text has only *Varutrih* : the scholiast explains it *sarvaih sambhajaniyá, devapatnyah*, to be admired by all ; the wives of the gods ; which agrees with the specification of the two goddesses that follows.

4. Brihaspati, friend of all the gods, accept our oblations : grant precious treasures to the offerer.

5. Adore the pure Brihaspati at sacrifices with hymns : I solicit of him unsurpassable strength.

6. The showerer (of benefits) on men, the omniform, the irreproachable, the excellent Brihaspati.

7. Divine, resplendent, Pushan, this, they most recent laudation, is uttered by us to thee.

8. Be pleased by this my praise, and incline to this food-supplicating laudation as an uxorious (husband) to his wife.

9. May that Pushan, who looks upon all the worlds, who thoroughly contemplates them, be our protector.

10. We meditate on that desirable light of the divine Savitri, whp influences our pious rites.¹

¹ This is the celebrated verse of the Vedas which forms part of the daily devotions of the Brahmans, and was first made known to English readers by Sir W. Jones' translation of a paraphrastic interpretation : he renders it, Let us adore the supremacy of that divine sun, the godhead, who illuminates all, who recreates all, from whom all proceed, to whom all must return, whom we invoke to direct our understandings aright in our progress towards his holy seat (Works, Svo. vol. [xiii. p. 364] : the text has merely *Tat savitur varenyam bhargo devasya dhimahi, dhiyo yo nah prachodayât* : the last member may be also rendered, who may animate or enlighten our intellects : the verse occurs in the Yajush, III. 35, and in the Sâman, II. 8, 12 : both commentators are agreed to understand by Savitri, the soul, as one with the soul of the world, Brahma, but various meanings are also given : thus, Sâyana has, we meditate on the light which is one with Brahma, his own light, which, from its consuming influence on ignorance and its consequences, is termed Bhargas, and is that which is desirable, from its being to be known or worshipped by all (varenyam) the property of the supreme being, (parameswara), the creator of the world, and the

11. Desirous of food, we solicit with praise, of the divine Savitri, the gift of affluence.

12. Devout and wise men, impelled by intelligence, adore the divine Savitri with sacrifices and sacred hymns.

13. *Soma*, knowing the right path, proceeds (by it) : he goes to the excellent seat of the gods, the place of sacrifice.

14. May *Soma* grant to us and to (our) biped and quadruped animals, wholesome food.

15. May *Soma*, prolonging our lives and overcoming our adversaries, sit down in our place of sacrifice.

16. Mitra and Varuna, sprinkle our cow-stalls with butter ; performers of good works (sprinkle) the worlds with honey.¹

animator, impeller, or urger (savitri), through the internally-abiding spirit (antaryāmi) of all creatures : again, yah, although masculine, may, by Vaidik licence, be the relative to the neuter noun bhargys, that light which animates all (dhiyah) acts, (karmāni), or illumines all understandings (buddhih) : again, devasya savituh may mean, of the bright or radiant sun, as the progenitor of all, sarvasya prasavitur, and bhargas may be understood as the sphere or orb of light, the consumer of sins, pāpānām tāpakam tejo-mandalam : again, bhragas may be interpreted, food, and the prayer may only implore the sun to provide sustenance, tasya prasādād annādilakshanam phalam dhimahi, tasya ādhārabhutā bhavema, we anticipate from is favour the reward that is characterized by food and the like, that is, may we be supported by him : Mahidhara, in his comment on the same text in the Yajush, notices similar varieties of interpretation.

1 Ghritair gavyutim ukshatam, madhvā rajānsi ; gavyuti is explained either gavām mārgam, or gonivāsasthānam, and the prayer implies, according to the scholiast, give us cows abounding in milk : the verse occurs in the Yajur and Sāmavedas : the commentator on the former explains Gavyuti either the path or

17. Performers of pure rites, glorified by many, exalted by adoration, (celebrated) by prolonged praises, you reign by the greatness of (your) strength.

18. Glorified by Jamadagni, sit down in the place of sacrifice (the altar); drink, augmenters (of the reward) of sacrifice, the *Soma* libation.¹

a field, and, in the latter case, explains, ghritaih pure water, sprinkle our pastures with rain: Mr. Stevenson accordingly renders it, irrigate the pasture lands with showers, and refresh with waters the two worlds.

1 These two last verses occur also in the Sama-Veda 11. 14, 15: as the author of the hymn is Viswāmitra, the scholiast proposes another interpretation of Jamadagninā, as an epithet of Viswāmitra, he by whom the fire has been kindled: see former note, Sukta liii. v. 15.

ADHYAYA IV.—(Continued)

MANDALA IV.

ANUVA'KA I.

SUKTA I.

THE deity is Agni, or, it may be, Varuna in the second, third, and fourth stanzas : the *Rishi* is VâmaDeva : the metre of the first verse is *Ashti* ; of the second, *Atijagati* ; of the third, *Dhriti* ; and *Trishtubh* of the rest.

SINCE the emulous gods ever excite thee,¹ Agni, who art a deity swift of motion, (to contest), therefore do (thy worshippers) urge thee by their devotions (to bring the deities to their sacrifices) : adorable Agni, they (the deities), have generated thee, immortal, divine, all-wise, as the present divinity among men : they have generated thee as the all present and all-wise deity.*

2. Bring to the presence of the worshippers, Agni, thy brother Varuna, as a participator of the sacrifice, with a willing mind, the elder participator of the sacrifice ; the ruler of the water, the *Aditya*, the supporter of men, the sovereign venerated by mankind.

3. Friendly and beautiful (Agni), bring thy friend (Varuna) to our presence, as two strong horses convey

1 Samanyavo devasas twâm nyerire : samanyavah is explained by the scholiast, spardhamànah, vieing with.

2 We have in this and the next stanza the same device that has occurred in the 127th and following Suktas of the first Mandala, which are written in the same long and complex metre, the repetition at the end of the line of the three or four preceding words : thus we have here, âdevam janata prachetasam, viswam âdevam janata prachetasam, with the sense partially modified in the repetition, at least according to the scholiast.

the swift chariot along the road to its goal : thou receivest, Agni, the gratifying (oblation) together with Varuna, and with the all-illuminating *Maruts* : grant, brilliant Agni, happiness to our sons and grand-sons ; grant, beautiful Agni, happiness, to ourselves.

4. Mayest thou, Agni, who art wise, avert from us the wrath of the divine Varuna : do thou, who art the most frequent sacrificer, the most diligent bearer (of oblations), the most resplendent, liberate us from all animosities.

5. Do thou, Agni, our preserver, be most nigh to us with thy protection at the breaking of this dawn : deprecate Varuna for us,¹ and, propitiated (by our praise), feed upon the grateful (oblation), and be to us of auspicious invocation.

6. The glance of this auspicious deity, directed towards men, is most excellent, most wonderful, acceptable (to all), as the pure warm butter (from the milk) of the cow (is acceptable) to the deity ; as the gift of a milch-cow (is to a man).

7. These are the supreme, true, and desirable births of this divine Agni,² invested (with radiance) in the unbounded (firmament : pure, bright, radiant lord (of all), may he come (to our) sacrifice.

¹ *Ava yakshva no Varunam* : Sáyana explains the verb by *vinásaya*. destroy, and the object is *Varuna kritam*, that which has been done by Varuna, as disease inflicted by him, such as dropsy ; or the term may imply *pāpam*, sin : this and the preceding occur, *Yajush*, *xxi.* 3, 4.

² As Agni, Váyu, and Surya, or it may refer to the places of his manifestation, or earth, firmament, and heaven : see *vol. i.* p. 248, v. 3.

8. The messenger, the invoker (of the gods), riding in a golden chariot with a tongue of flame, he frequents all the chambers (of sacrifice); drawn by red horses, embodied, resplendent, always agreeable, as a dwelling well supplied with food.

9. Associated with sacrifice, and knowing those men (who are engaged in good works), they lead him with the strong cord (of praise): he, the divine Agni, fulfilling (all desires), abides in the dwelling of this mortal, and obtains fellowship in his wealth.

10. May that wise Agni conduct us to that wealth which is desired by the devout; he whom all the immortals have created for (the performance of) sacred rites; of whom heaven is the parent and progenitor, and whom (the priests) verily sprinkle (with oblations).

11. He is first engendered in the habitations (of the sacrificers; then upon his station, (the altar), the base of the vast firmament; without feet, without head, concealing his extremities, combining with smoke in the nest of the rain-cloud.

12. Radiance has first proceeded to thee, (Agni), who art glorified by praise, in the womb of the water, in the nest of the rain-cloud: the seven attached (priests) have engendered (praise) to the showerer (of benefits), who is desirable, ever young, embodied, and resplendent.

13. In this world our mortal forefathers¹ departed after instituting the sacred rite, when, calling upon the dawn, they extricated the milk-yielding kine, concealed among the rocks in the darkness (of the cave).

¹ The Angirasas: the purport of this and the next verse is obviously the attribution of the origin of fire-worship to Angiras and his followers.

14. Rending the rocks, they worshipped (Agni), and other (sages) taught every where their (acts): unprovided with the means of (extricating) the cattle, they glorified the author of success, whence they found the light, and were thus enabled (to worship him) with holy ceremonies.

15. Devoted (to Agni), those leaders (of sacred rites), with minds intent upon (recovering) the cattle, forced open, by (the power) of divine prayer, the obstructing, compact, solid mountain confining the cows, a cow-pen full of kine.

16. They first have comprehended the name of the kine,¹ knowing the thrice seven excellent (forms) of the maternal (rhythm);² then they glorified the conscious dawns, and the purple dawn appeared with the radiance of the sun.

17. The scattered darkness was destroyed; the firmament glowed with radiance; the lustre of the divine dawn arose: then the sun stood above the undecaying mountains, beholding all that was right or wrong among mankind.

18. Thereupon awaking, the (*Angirasa*s) beheld (the cattle set free), and seized upon the precious treasures: the universal gods then came to all (their) dwellings: Mitra and Varuna, may your truth be kept) to him who worships (you).

1 Te manwata prathamam nāma dhenoh: according to Sāyana, dhenoh may mean vāch, speech, and with nāma, stutisādhakam sabdamātram, mere sound as the means of praise: it may also have its ordinary sense, the passage refering to the ancient nomenclature of cattle, as uttered by the Angirasa, as Ehi, surabhi, gugglu, gandhini, &c.

2 There are twenty-one metres of the Vedas.

19. May I glorify the present radiant Agni, the invoker (of the gods), the supporter of the universe, most deserving of adoration, without milking the pure udder (of the cow), without the purified food of the *Soma* offered in libation.¹

20. May Agni be the *Aditi*² of all those to whom sacrifice is offered; may he be the guest of all men: receiving the (sacrificial) food of the devout,³ may he, to whom all is known, be the bestower of felicity.

SUKTA II. (II.)

THE deity and *Rishi* as before; the metre is *Trishtubh*.

HE who has been placed immortal among the mortals,⁴ the observer of truth, a deity triumphant among gods, the invoker of the gods, the most diligent sacrificer, Agni: he has been placed (upon the altar) to lighten the ceremony) by his (lustre), and for the elevation of the worshipper, through oblations (in heaven).

2. Agni, son of strength, generated to day at this our rite, as intermediate between both (gods and man)

1 According to the scholiast, this implies that no offering is made to Agni on the occasion; praise alone is addressed to him.

2 May he be the cherisher of the gods as if he were *Aditi* their mother; or *Aditi* may mean the earth, that is, their stay or support: *Mahidhara*, on this verse, *Yajur-Veda*, xxxiii. 16, explains it etymologically; without a defect, *yasya khandanam násti*, *adina*, not mean or base.

3 *Devánám ava ávrinànah*, according to *Sáyana*, is participating in the sacrificial food of the worshippers: *Mahidhara* explains it, delivering the oblations offered to the gods, *i.e.* through fire.

4 Or among mortal organs of sense, Agni being that of speech: agreeably to the text, *Agnir-vág-bhutvá mukham právisat*.

thou proceedest, the invoker (of the gods), harnessing, graceful Agni, thy robust, vigorous, and resplendent steeds.

3. I celebrate the ruddy, food-bestowing, water-shedding, and swifter-than-thought-going, steeds of him who is the truth : harnessing the brilliant pair (to thy chariot), thou passest between the deities of whom thou art, and human worshippers.¹

4. Possessed Agni, of good steeds, an excellent car, and abundant wealth, do thou, amidst these (worshippers) bring to the man who offers worthy oblations, Aryaman, Varuna, Mitra, Vishnu, the *Maruts*, or the *Aswins*.

5. May the sacrifice, Agni, be productive of cows, of sheep, of horses, and, celebrated by thy worshipper, aided by the priests, be ever uninterrupted : may it, mighty Agni, be productive of food and progeny, long continued, affluent, wide based, and held in full assembly.²

6. Thou art the munificent recompenser³ of that man who sweating (with toil) brings thee fuel, and for thy service causes his head to ache : protect him, Agni, from every one that seeks to do him evil.

7. May a son, firm in (devotion) and liberal (in offerings), be born to him who presents (sacrificial) food to thee when needing food, who gives thee constantly

1 Antariyase yushmánschadeván visa á cha martán, thou goest between, you the gods, and men ; you, is specified from Agni's being a divinity : he goes to men to receive the oblation, and to the gods, of whom he is one, to bear it to them.

2 Sabháván, in the presence of spectators, upadrashtri sabhárupayuktah.

3 Swataván páyuh is explained, dhanavân pálayitri, wealthy preserver.

the exhilarating (*Soma Juice*), who welcomes thee as a guest, and devoutly kindles thee in his mansion.

8. Preserve from sin the liberal sacrificer who glorifies thee morning and evening, and, presenting oblations, does what is acceptable to thee in his own abode, like a horse with golden caparisons.¹

9. Let not him who makes offerings to thee, Agni, who art immortal, who with uplifted ladle pours out oblations repeating thy praise, ever want riches, and let not the wickedness of a malevolent (foe) circumvent him.

10. May that prayer be agreeable to thee, Agni, who art a gracious deity, (which is uttered) by the man with whose well-conducted sacrifice thou art well pleased youngest (of the gods), of whose (rites) when worshipping thee may we be the promoters.

11. May the wise Agni discriminate between virtue and vice, between (virtuous and wicked) men as a (groom distinguishes between) the strong and weak backs (of horses) :² enrich us with wealth accompanied

1 Aswo na swe dame hemyávāa, that is, according to the scholiast, *suvarna-nirmita-kakshyāvan*, having a girth made of gold, applying the epithet to the horse, although separated by *swe dame*, in his own house.

2 This passage is elliptically and metaphorically expressed, *chittim, achittim, chinavadvi-vidván*, may the sage (Agni) distinguish that which is to be known, *chittim jñátavyam* *punyam*, or virtue, and *achittim achetaniyam*, not to be thought of, or *pāpam*, sin; or *chittim* and *achittim* may be explained by *jñānam* and *ajñānam*, knowledge and ignorance: *martán*, mortals or men, has no epithets; the scholiast supplies them: the comparison runs, *prishtheva vitā vrijinā cha*, like backs bright, *kāntāi*, and ill-bearing *durvahāni*; for the horses and the groom, (*aswapāla*), we are indebted to *Sāyana*.

by virtuous offspring : be bountiful to the liberal giver ; shun him who gives not.

12. The unreviled sages abiding in the dwellings of man have glorified the sage (Agni) ; therefore, lord of sacrifice, thou mayest proceed with swift-moving feet to behold the admirable and marvelous deities.

13. Resplendent Agni, youngest of the gods, the satisfier of (the desires of) men, who art easily to be conducted (to the altar), bestow joy-yielding and abundant wealth for his preservation upon the worshipper who praises and worships thee and offers thee libations.

14. Therefore, Agni, when we labour for thee with hands and feet, and all our members, the pious performers of rites, (the *Angirasas*), exercise their arms in the work (of attrition), as wheel wrights fabricate a car.

15. May we seven priests first in order engender from the maternal dawn the worshippers of the creator (Agni) ; may we *Angirasas* be the sons of heaven,¹ and radiant, divide the wealth-containing mountain.²

1 Diwasputrâ angiraso bhayema, or may we, the sons of heaven, be Angirasas ; or, according to the scholiast, bhutimantah, possessed of superior power : according to a text cited by the commentator, which, however, is not very explicit, the Angirasas are the sons of Aditya, angirasâm Âdityaputratwam âmnâyate ; the text is tasya yad retah prathamam udadipyata tad asâu Âdityo abhavad, ityupakramya ye angâra âsans-te angiraso abhavan, that which was his seed was first manifested as Aditya, thence, in succession, those which were the cinders became the Angirasas : see vol. 1. p. 4.

2 Adrim rujema dhaninam, may allude to the rock in which the cows were hidden, or adri may be rendered loud (megha), by the disruption of which rain is made to fall.

16. Thus, Agni, our excellent and ancient forefathers, celebrators of holy sacrifice, proceeded to (the region of) pure light,¹ and, reciting prayers and dispersing gloom, they made manifest the purple (kine).

17. Performers of good works, brilliant and devout, the praises of the gods have freed their birth from impurity, as (a smith heats) iron : exciting Agni, elevating Indra, and wandering about (in search), they have gone to the vast (hidden) herd of cattle.

18. Fierce Agni when (Indra) proclaimed the near presence of the herd of the kine of the divine (Angirasas) as a herd of cattle in a well stored stall,²

1 Suchid ayan didhitim ; diptam sthànām tejas châgachchhan : Mahidhara, Yajur, xix. 69, explains this by ravi mandalam, the orb of the sun, and gives a different interpretation to the last phrases ; may we, dividing the rays of the sun, and piercing the earth (with sacrificial posts and the like), also proceed by the path of the gods, or to heaven : it is rather a bold interpretation, however, to convert apavran, the third plur. of the third preterite, into apavrinumah, first plur. of the present with the sense of the potential : this and the three following verses occur in the Atharva-Veda, xvii. 3, 21, 24.

2 Ayutheva kshumati paswoh, akhyat devânâm yaj-janimânti, is, literally, like a herd in food-possessing animals, he had said of the gods that which birth is nigh : janimá, Sâyana interprets gosangham, and makes out the rest as above ; or he proposes an alternative, not more intelligible : the second half of the stanza is equally obscure as the first ; martânâm chid urvasirakriptan vridhe chid arya uparasya âyoth : urvasih is rendered by Sâyana, prajā, progeny, as if it was the nominative, instead of being the accus. plural ; and if so, there is no nom. to akriptan, were made able : the word is remarkable, and is made more so by Sâyana's reference to Yâska, Nir. v. I, where the word means, as usual, Apsaras, and the etymology is urvabhya asnuta, or urubhyâm asnuta, who pervades or proceeds from the thigh, conformably to the Pauranik legend of her birth from the thigh

the progeny of mortals were thereby enabled (to perform pious acts), and the master of the family rendered competent to (provide for) the increase of posterity and (the support of) dependants.

19. We have worshipped thee (Agni), and have thereby become the performers of a good work, adoring the full and variously delighting Agni, the beautiful lustre of the radiant divinity, when the brilliant dawns have arrayed (themselves) in light.

20. Creator, Agni, we have repeated these thy praises to thee who art all-wise ; do thou accept them ; blaze aloft ; make us opulent : do thou who art worshipped by many bestow upon us ample wealth.

SUKTA III. (III).

THE deity, *Rishi*, and metre as before.

SECURE Agni, the king of sacrifice, the afflicter (of foes), the invoker (of the gods), the distributor of food through heaven and earth, the golden formed, for your protection, before (surprised by) sudden death.¹

2. This is the altar which we have decorated for thee, as a wife attached to her husband puts on elegant garments (to gratify him) : maturer of good works, sit down in our presence invested (with radiance), while they flames incline towards thee.

of Nârâyana see also the *Vikramorvasi* of Kâlidâsa, which shews the legend to be of some antiquity.

1 *Purâ tanayithnor achittât*, lit. before the unconsciousness of the thunderbolt ; implying, according to the scholiast, a state of unconsciousness, or death, as sudden as if the work of the thunderbolt.

3. Repeat, oh priest, the praise, the prayer, to the attentive, the affable Agni, the beholder of man, the giver of felicity, the divine, the immortal ; to him whom the effuser of the libation, like the (bruising) stone, adores aloud.

4. Thou, Agni, presidest over this our rite : do thou, who art cognizant of truth, and the author of good works, recognise this our adoration, whenever these exhilarating prayers (are addressed) to thee, whenever friendly relations with thee are (established) in our dwelling.

5. Why, Agni, dost thou reproach us (for our sin) to Varuna, why to the heaven ? what is our offence ? why repeat it to the bountiful Mitra, to earth, to Aryaman, or to Bhaga ?

6. Why repeat it when exalted in holy ceremonies ? why tell it to the mighty, benevolent, circumambient, truthful wind ? why, Agni, to earth, why to man-destroying Rudra ?¹

7. Why to the great and nutriment-conveying Pushan ? why to Rudra, the object of worship, the giver of the oblation (to the gods) ? why to the many-hymned Vishnu ? why tell our sin to the extensive year ?²

1 Rudrâya nri-ghne, the man-slayer, Rudra : the scholiast says, of wicked men.

2 Sarave vrihatyai : saruh, sarat, samvatsarah, or saru, may mean nirriti, the female personification of evil, who, by some unaccountable inadvertence, I have turned, in a former passage, into a male deity : see vol. I. p. 107, verse 6 : nirriti does occur, however, in the masculine ; as in the scholia on the Taittiriya Yajush, I. 2, II : nirritir yajanavighâti rākshasah, an evil spirit disturbing sacrifice Cal. Ed. p. 405 : and in the comment of Bharatasena on the word nairrita in the Amara kosha, I. I, 56, he gives nirriti as synonymous with nairrita ; nirritir eva nairrita

8. Maruts ? why, even when asked, to the mighty sun ? why repeat it to Aditi, or to the swift wind ? fulfil, all-knowing Játavedas, (the worship) of heaven.

9. I solicit, Agni, the milk of the cow, essential for the sacrifice yet immature, (she possesses) the sweet and ripe (fluid) : black though she be, yet with her white nutritious milk she maintains mankind in existence.

10. The male Agni, the showerer (of benefits), has been sprinkled by the genuine sustaining milk : the giver of food proceeds unswerving (from his course), and the sun, the shedder of rain, has milked the white (fluid) of the udder (of the firmament).¹

11. By the sacrifice, the Angirasas, rending the mountain asunder, have thrown it open, and returned with the cows : the leaders (of holy rites) have arrived happily at the dawn, and the sun was manifest as Agni was engendered.²

12. By sacrifice, Agni, the divine rivers, immortal, unobstructed, continue perpetually to flow with sweet waters, like a horse that is being urged in his speed.

13. Go not ever, Agni, to the sacrifice of any one who injures us ; nor to that of a malevolent neighbour ; nor to that of an (unnatural) relation : accept not the due (oblation) from an insincere brother : let us not derive enjoyment from the enemy of a friend.

iti vā, citing the Ratna-kosha in confirmation, nairritas tu khasaputro rākshaso nirritis-cha sah, Nairrita, the son of Khasa a Rākshasa, he is also Nirriti : in the passage of the first Ashtaka adverted to, the epithets are feminine, and the change of sex is unwarranted.

1 Dūdhuhe pris'nir-udhas : Pris'ni here, according to the comment, is a synonyme of Surya.

2 Alluding to the early morning sacrifice with fire, probably instituted by the Angirasas.

14. Agni, worthily worshipped, conservator, conciliated (by our offerings), protect us with thy protections : enlighten us : entirely extirpate our sin ; overcome the great and exulting Râkshasas.

15. Be propitiated, Agni, by these hymns ; accept, hero, these (sacrificial) viands (presented) with praises : be pleased, Angiras, by our prayers : may the adoration addressed to the gods exalt thee.

16. Agni, creator, to thee who art wise, acquainted with the past, I address, oh sage, these soliciting-mysterious words, (these) ever-to-be-recited poems,¹ together with praises and prayers.

SUKTA IV. (IV).¹

THE deity is Agni, the Rakshas-slayer ; the *Rishi* and metre as before.

PUT forth thy strength, Agni, as a fowler spreads a capacious snare : proceed like a king attended by his followers on his elephant :² thou art the scatterer (of thy foes) : following the swift-moving host³ consume the Râkshasas with thy fiercest flames.

1 Nivachaná (ni) kâvyâni ; nitaram vaktavyâni, kavibhih kritâni, those which are made by poets ever to be recited.

2 Râjevânavân ibhena : the latter (ibha) may mean fearless, (host understood) gatabhayena, or, as usual, hastinâ : ama has also different interpretations, a minister, for amâtya, or ama, an associate ; or sickness, inflicting it on the foe : the verse occurs in the Nirukta, vi. 13, and is explained as in the text ; and again in the Yajush, xiii. 9, with, upon the whole, a similar explanation.

3 Trishwim anu prasitim drunânah is explained by Sâyana, kshipragâ manim prakrishtâm senâm, anugachchhan : Yâska puts the two first into the third case, trishvyâ anu prasityâ, but does.

2. Thy swift and errant flames descend (on every side) : fierce-shining with vigour consume (the foe) : scatter, Agni, with the ladle (of oblation), scorching flames, and sparks, and brands.

3. Do thou, who art most rapid, direct thy (flames) against opposing (rays),¹ and, unresisted, become the protector of this thy people against the calumniator who is remote or who is nigh : let no malevolent (foe) prevail against us (who are) thy worshippers.

4. Sharp-weaponed Agni, rise up ; spread wide (thy flames) against (the Rákshasas) ; entirely consume the foes : blazing Agni, burn down him who acts as an enemy towards us² like a piece of dry timber.

5. Rise up, Agni, chastise those who overpower us ; manifest thy divine energies ; slacken the strong (bow strings) of the malignant kings ; destroy those (who are hostile), whether kindred or unallied.³

not give any meaning to the latter : the first he explains quick : Sâyana also gives the reading, and explains the noun by santatayâ gatyâ, with extended or continuous march : Mahidhara gives prasiti the import it had in the first part of the verse, a net, a snare : this and the three following verses occur in the Yajush, xiii. 10, 13 : the explanation occasionally slightly varies.

1 Trati spas'ô visrija : spas'ah is explained by Sâyana, parabhîdhakân rasmi, or he says it may mean chârân, spies, sent to determine between true and false, satyânritavivekârtham : so Mahidhara interprets it, pranidhin, but he understands (by it binders, prisoners, bandhanakritah.

2 Aratim chakre may also mean who annuls or prevents our donation, one who makes a gift no gift.

3 Jâmin-ajâmin. bandhum abandhum ; or it may mean whether formerly overcome or not Mahidhara explains it punaruktam aparuktam, repeated or not repeated : or panah punastâditam astâditam, repeatedly chastised or not chastised.

6. He experiences thy good favour, youngest (of the gods), who offers praise to thee, a Brahman, coming quickly (to bestow felicity):¹ to him are all prosperous day and wealth (of cattle) and treasures: do thou, as the lord of sacrifice, shine upon his dwelling.²

7. May the liberal man ever be prosperous who propitiates thee with constant oblations and praises: may all the days in his arduous life be prosperous, and may this (his) sacrifice be (productive of reward).

8. I reverence thy good favour, Agni: may this, reiterated and resounding hymn convey due praise to thy presence: may we be possessed of good horses and good cars,³ that we may pay thee homage; and do thou daily bestow upon us riches.

9. May every one of his own accord diligently worship thee, shining in the (hall) morning and evening, every day: thus, sporting in our dwellings, (enjoying) the wealth of (hostile) man, may we with happy hearts worship thee.

10. Thou, Agni, art the protector of him who, possessed of good horses and a golden car, approaches thee with a chariot laden with wealth: thou art the friend of him who gratifies thee by the due performance of hospitality to thee.

11. Invoker (of the gods), youngest (of the deities); possessed of excellent wisdom, through the alliance (with thee produced) by holy texts, which came to

1 Iivate brahmane: we have no explanation of the latter except parivridhâya, to the greatly augmented.

2 Aryo vi duro abhidyaute, is also, as Sâyana observes, differently rendered by some, he the worshipper especially shines over his house, âryo yajamâno grihân abhi viseshena dyotate.

3 This according to the scholiast, is metaphorical for may we, being with sons, grandsons, and the like, worship thee.

me from my father Gotama, I demolish the powerful (demons) : do thou, who art the humbler (of foes), be cognizant of our praises.

12. All-wise Agni, may thy protecting (rays), unslumbering, alert, propitious, unslothful, benign and, unwearied, co-operating, having taken their place (at this sacrifice), preserve us.

13. Those thy protecting (rays), Agni, which, beholding (what had chanced), preserved the blind son, of Mamatâ from misfortune :¹ he, knowing all things, cherished those benvolent (rays),² and his enemies, intending to destroy him, wrought him no harm.

14. Agni, who art freed from shame, by thee we are made opulent ; by thee we are protected ; may we, through thy guidance, attain abundant food : cherisher of truth, destroy both (sorts of calumniators), those who are nigh, those who are far off, and, in due course, fulfil (our desires).

15. May we propitiate thee, Agni, by this fuel : accept the praise that is recited by us : consume the unadoring Rakshasas ; thou who art to be honoured by (thy) friends, preserve us from the reproach of the oppressor and the reviler.

1 Allusion is made, according to the commentator, to the well-known filthy legend of the birth of Dirghatamas, who, it is here said by Sâyana, recovered his sight by worshipping Agni.

2 Raraksha, tã sukrito viswavedas : it is not very clear, whether viswavedas applies to Agni or to Dirghatamas : Sâyana, by inserting bhavân, your honour, adopts the former, but it seems questionable.

ADHYAYA V.

MANDALA IV. (Continued.)

ANUVA'KA I. (Continued.)

SUKTA V. (V).

THE deity is Agni as Vaiswânara; the Rishi Vâmadeva; the metre *Trishtubh*.

How may we present rejoicing (fit offerings) to Agni, the showerer (of benefits); to Vaiswânara, he, who bright with great lustre, sustains the heaven, with his entire vast and insupportable (bulk), as a pillar (sustains a roof).

2. Reproach not the divine (Agnî), who, accepting the oblation, has given this wealth to me, his mortal (worshipper) of mature (intellect); Agni, who is wise, immortal, discriminating, (who is) Vaiswânara, chief conductor (of rites), the mighty.

3. May Agni, filling both (the middling and most excellent, condition),¹ bright shining, of manifold vigour, the showerer of (benefits), the possessor of affluence, (who comprehends) by (his) wisdom the mysterious sacred hymn, as (they track) the footsteps of a (missing) cow, reveal (the sense) to me.²

¹ Dwlbarhâ, is explained by the scholiast, dwayor madhyamot-tamayoh sthânayoh parivridhah.

² Sâma-mahi-padam na goh apagûlham vividwân agnir mahyam predu vochan manishâm : the detached position of several of these words makes the sense somewhat uncertain; manishâm, the scholiast connects with Sâma, and explains it jnâtavyam, what is to be known: apagûlham atyantarahasyam he would seem to attach to padam, but both renderings are perhaps questionable.

4. May the sharp-toothed Agni, possessed of excellent wealth, consume with his fierce radiance those (adversaries) who injure the firm and valued glories of the sapient Varuna and Mitra.

5. Like women who have no brethren, going (about from their own to their father's house), women adverse to their lords going astray, so the wicked, false (in thought), false (in speech),¹ they give birth to this deep abyss (of hell).²

6. Purifier, Agni, bestow on me, not neglecting thy worship, this acceptable and vast (wealth), like a heavy load on a feeble (bearer), together with invigorating food; (wealth), secure, abundant tangible, and consisting of the seven elements.³

7. My our (self)-purifying praise, suited to his glory, and accompanied by worship, quickly attain to that omniform (Vaiswânara)⁴ whose swift-ascending brilliant (orb) is stationed on the east of the earth, to mount, like the sun, above the immoveable heaven.⁵

8. What objection (can be offered) to this my assertion, that they affirm that the milk of the kine, which (the milkers) obtain like water, is placed in

1 Anritàh, mānasasatyarahitā ; asatyāh, vāchikasatyarahitāh.

2 Idam padam ajanatā gabhīram, they engender this deep station, that is according to Sāyana, narakasthānam.

3 Saptadhātu, the scholiast says, means seven sorts of animals agreeably to the text, sapta grāmyāh pasavah saptaranyāh, seven tame, seven wild animals.

4 Vriswânara is here said to be understood in the sense of the sun upon the authority of Yaska,⁶ or according to different opinions the word expresses Agni as lightning, or âditya.

5 Sasasya charman adhi prisneh the scholiast explains swapata iva nischalasya dyulokasya upari charanāya, for going above the immoveable heaven like the sun.

concealment by Vaiswanara), and cherishes the excellent and valued expanse of the wide earth.

9. I recognise this adorable assemblage of the great (deities),¹ which from of old the milk-shedding cow affects, shining above the region of water, (the firmament), in secret ; swift gliding, swift moving.

10. Then, radiant in association with the parents, (heaven and earth), he is awakened (to drink) the agreeable secretion of the cow, and the tongue of the assiduous (performer of holy rites),² the resplendent showerer (of benefits), approaching the excellent station of the maternal (cow), seeks to drink the milk.

11. Interrogated with respect, I declare the truth, that this (wealth is acquired), Jatavedas, by the praise of thee : thou rulest over it, (over) all that (it may be), the wealth that is in heaven or on earth.

12. What is the value of this (wealth) to us ? what is the desirable (end) to which we rush like swift (chargers) to the battle ? when for us will the divine dawns, the brides of the immortal (sun), overspread (the world) with light.

14. (Men are) not satisfied by unproductive, frivolous, inconclusive, scanty speech ; then what, Agni, do they here say to thee ? devoid of the implements (of worship), let them suffer from distress.³

1 Mahàmànikam, the solar orb, according to the scholiast identified with vaiswànara, suryamandalam vaiswanara.

2 The text has only prayatasya, which the commentator amplifies into âhavaniyâdirupena niyatasya vaiswânarasya, of vaiswânara active in the form of the âhavaniya, fire and the rest.

3 That is, if they pretend to worship Agni without the oblation, and other materials of a burnt offering, they cannot expect his favour.

15. For the prosperity of this (institutor of the rite), the host (of the flames) of the kindled (Agni), the showerer (of benefits), the giver of dwellings, has blazed in the hall (of sacrifice) ; clothed in radiance, beautiful in semblance, and glorified by many, he shines like a man with opulence.¹

SUKTA VI. (VI.)

The deity is Agni, the *Rishi* and metre as before.

AGNI, ministrant of the sacrifice, do thou who art entitled to worship, be above us in this offering to the gods ; for thou prevailest over all that is desirable ;² thou inspirest the praise of the worshipper.

2. The unperplexed, the sagacious, exhilarating Agni, the ministrant priest, has been placed amongst men for (the celebration of) sacrifices : like the sun, he spreads light above, and props the smoke above the sky like a pillar.

3. The ladle filled (with butter) is prepared : prompt (in act), opulent (with the oblation), the multiplying (priest), conducting (the worship) of the gods, circumambulates (the fire) : the newly-trimmed post is set up, the impending shining axe falls upon the victims.

4. When the sacred grass is strewn and the fire is kindled, the Adhwaryu rises, propitiating (the gods), and Agni, the offerer of the oblation, ancient and mul-

1 Kshitiṛ-na rāyā, like a raja, or the like, with wealth of cattle and treasure, rāyāswādinaṁ dhanena rājādiriva.

2 Viśwam abhyasi manma : the last is interpreted by Sāyana, mananiyam satrunām dhanam abhībhavasi, thou conquerest the desirable wealth of foes.

tipling (the offering,) thrice circumambulates (the victim) like a keeper of cattle.¹

5. Agni, the sacrificer, the exhilarator, the sweet-spoken, the object of sacrifice, moving measuredly, circumambulates (the victim) of his own (accord); the bright (rays) of him (fed) with (sacrificial) food, spread around :² all the regions are alarmed when he blazes.

6. Bright-shining Agni, beautiful and auspicious is the semblance of thee, who art terrible and wide-spreading, for (the nights) hide not thy splendour with darkness, nor do the malignant (spirits) inflict any injury on thy person.

7. Of whom, progenitor (of mankind), the benevolence is never checked; whose parents need not urge him to exertion ;³ so that the well-satisfied, purifying Agni shines like a friend amongst men, the descendants of Manu.⁴

8. Agni, whom the twice five sisters⁵ dwelling amongst men, the descendants of Manu, have engen-

1 The expression is not very clear, Paryagnist rivishtyeti, Agni goes round, having thrice returned, trir-āvritya paryeti, or trirhi paryagnih kriyate, Agni is thrice made around, which would imply that the fire was thrice circumambulated: the next stanza, however, clearly shews that it is Agni who goes round, either the altar or the victim: Sâyana says the latter, parito gachchhati pasum.

2 Asya vâiino na soka may also be rendered aswâiva diptayo dravanti, his rays spread fast like horses.

3 Na mâtârâ pitarâ nu chid ishtau, nor mother and father, i. e. heaven and earth, are quickly powerful in urging him: yasya preshane kshipram eva na prabhavatah, is Sâyana's interpretation.

4 Mânushishu vikshu, may mean only human beings.

5 The fingers employed in producing fire by attrition.

dered, like females, (awaking) him at dawn,² feeding on oblations, brilliant, of goodly aspect, and sharp as an axe,

9. Thy horses, Agni, breathing foam, red-coloured, straight-going, well-paced, bright-shining, vigorous, well-membered, and of graceful form, are summoned to the worship of the gods.

10. Those, they rays, Agni, triumphant, wide-spreading, radiant, adorable, go like hawk-faced horses (to their goal), loud-sounding like the company of the Maruts.

11. Well-kindled Agni, for thee prayer has been composed :¹ may (the priest) propitiate (thee) by (his) praise : the (sacrificer) offers worship : bestow upon us manifold (wealth) : desiring (riches), men sit down adoring Agni, the invoker of the gods, the glorifier of mankind.

SUKTA VII. (VII.)

The deity and *Rishi* as before ; the meter of the first stanza is *Jagati* of the five following *Anustubh*, and of the rest *Trishtubh*.

THIS invoker of the gods and minister of frequent worship, who is to be glorified at sacrifices, has been placed first (of the gods) by the performers of the

1 Usharbudham atkaryo na dantam, striya iva ushasi budh-yamānam havishām bhakshakam : there is no verb, unless jijanan is borrowed from the first half of the stanza : the meaning of danta may be also questionable.

2 Akāri, Brahma, the prayer or praise has been made ; rather unfavourable to the doctrine of the uncreated origin of the Veda.

rite :¹ Agni whom Apnavana and other Bhrigus² lighted in the woods for the sake of all men, marvellous (in his acts), and sovereign (over all).

2. When, Agni, is the light of thee, bright-shining, to be manifestèd ; for therefore have mortals accepted thee as to be worshipped amongst mankind.

3. Contemplating thee in every dwelling, truthful, intelligent, (brilliant with sparks) like the sky with stars, the perfecter of all sacrifices.

4. Men have brought, for the sake of all people, the swift messenger of the worshipper (to the gods),³ who (rules) over all mankind, the manifestest, the resplendent.⁴

5. They (the worshippers) have seated him in his due order, the invoker (of the gods), the intelligent, the agreeable, the purifyingly-radiant, the performer of frequent sacrifice, (brilliant) with seven flames.

6. Him, abiding in the maternal (waters) and in the woods, loved, yet unapproached,⁵ wonderful, hidden

1 According to Mahidhara, Yajur-Veda, III. 15, the Agni here intended is the Ahavaniya which is kindled before the Dakshina.

2 Apnavâno bhrigabah : according to Sâyana, Apnavanah is the name of a Rishi of the family of Bhrigu : Mahidhara makes it the plur. apravânâh, and other Rishis, and the Bhrigus he says it may also mean putravantah, having sons, an epithet of the Bhrigus.

3 Dutam vivaswatah : the second is explained manushyasya yajamânasya, of the man, of the worshipper.

4 Bhrigavânam-bhriguvad-âcharantam, going like Bhrigu, that is, dipyamânam-ityartha, shining, or being kindled.

5 Vitam-kântam ; asritam, dâhabhayâdasevitam, bright or beloved, not honoured or served, through fear of being burnt.

in¹ a cave, ²endowed with knowledge, seeking (oblations) from any quarter.¹

7. Whom, when they desist from¹ slumber, the devout propitiate in the abode of water at every sacrifice: the mighty Agni, to whom oblations are to be offered with reverence,¹ who,² [truthful] always, accepts the sacrifice.

8 Thou, who art all-knowing understandest the functions of a messenger (of the gods) at the sacrifice: well informed of both heaven and earth, and the intermediate (firmament), and a most intelligent, ancient, and amplifying envoy, thou goest up the ascents of² heaven.

9. Dark is the path of thee who art bright; the light is before thee; thy moving radiance is the chief of (all luminous) bodies: when the present (worshippers) take up the germ (in the sticks of attrition) thou art speedily generated, and becomest indeed the messenger (of the sacrifice).

10. The light of the speedily-generated is visible, and when the wind fans the flame, he (Agni) spreads his blazing tongue amongst the trees, and with his (glowing) teeth consumes the standing (fuel his) food.

11. When quickly, with rapid (radiance), he has carried off his food, the mighty Agni makes (himself) the fleet messenger (of the worshipper); consuming (the fuel), he allies himself with the force of the win¹ and as (a horseman) urges his fast steed, so the rap going Agni invigorates and urges (his flames).

¹ Kuchid arthinam: the first is for kwachit, anywhere, anyhow; seeking fuel, butter, etc., samidajyādihavish swikurvantam.

SUKTA VIII. (VIII.)

THE deity and Rishi as before, the metre is *Gāyatri*.

I PROPITIATE thee with praise, the messenger (of the gods), the omniscient, the bearer of oblations, the immortal, the chief sacrificer.

2. The mighty one knows how to bestow the (desired) wealth (upon the worshipper); he knows the ascents of heaven: may he bring the gods hither.

3. He, the divine (Agni), knows how the gods are to be revered: to the sincere (worshipper) in his dwelling he gives the wealth that is desired.

4. He is the invoker (of the gods), comprehending the deity of (their) messenger; and, knowing the ascent of the sky, he travels between earth and heaven.

5. May we be they who propitiate Agni with gifts of oblations, and who, cherishing him, feed him with fuel.

6. They are renowned for riches and for progeny, who, venerating Agni, offer him oblations.

7. May riches, envied by many, devolve upon us day by day, and (abundant) food await us.

8. May the wise Agni entirely obviate by his power the removable (ills) of men, the descendants of Manu.¹

¹ Atikshiprena vidhyati, is explained kshepyànyevavinàsayitum arhàni duritànì atisayena nàsayatu, may he entirely destroy the evils which are capable of being destroyed.

SUKTA IX. (IX).

THE deity, *Rishi*, and metre as before.

AGNI, make us happy, for thou art mighty,¹ thou who comest to this devout man to sit down on the sacred grass.

2. May that *Ṛ*Agni, who is difficult to overcome, who is immortal, who is pre-eminent among men the descendants of Manu, become the messenger of all the gods.

3. He is conveyed into the sacrificial hall as the *Hotri* to be adored at sacrifices, or as the *Potri*² he sits down (on the sacred grass).

4. Agni may be the officiating priest at the sacrifice,³ or the master of the house in the sacrificial chamber, or he sits down as the *Brahman*.

5. Thou, who art the director (of the ceremonial),⁴ acceptest the oblations of devoutly-worshipping man the descendants of Manu.

1 *Sama-Veda*, i. 23: Professor Benfey's text reads, *Mahân, asyaya âdevayum*: Professor Muller has *mahânasi ya im-a-devayum*.

2 Two of the sixteen priests are here named: the *Hotri* is the offerer of the oblation; the function of the *Potri* doubtful.

3 *Uta gnâ agnir adhwara*: the meaning of *gnâ* is, usually, *devapatni*, a wife of a deity, agreeably to which, one rendering suggested by *Sâyana* is *agnir yâje devapatnir yajati*, Agni worships the wives of the gods at the sacrifice; or, as an alternative, *gnâ*, as equivalent to *gachchhan*, going, may designate the *adhvaryu*, who moves about at the ceremonial.

4 *Upavaktâ* is the priest who pronounces the formulæ of sacrifice, or he may be the *Brahma*, or the *Sadasya*, directing what is to be done.

6. Thou art willing (to fulfil) the office of messenger for the mortal whose oblations at the sacrifice thou art pleased to convey.

7. Be pleased by our sacrifice ; (be pleased) Angiras by our offering : hear our invocation.

8. May thy inviolable car, whereby thou defendest¹ the donors of oblations, be everywhere around us.

SUKTA X. (X.)

THE deity and Rishi as before, the metre is *Padapankti*.

WE celebrate thee to day, Agni, who art like a horse (in conveying four burdens) with thy praises, conveying (our wishes to the gods), and (who art) like a benefactor, propitious and affectionate.²

2. Be now the conveyer, Agni, of our auspicious, powerful, efficacious, truthful, and great sacrifice.

3. Agni, who like the sun art light, propitiated by

¹ The verse occurs in the Yajush, iii. 36.

² Yajush, xv. 44. : as the text is very elliptical, Mahidhara has a somewhat different explanation : thus, of *aswam na*, like a horse he says it alludes to the *Aswamedhiha* horse, as the priests celebrate him at the sacrifice : Sáyana explains the simile, Agni is the bearer of oblations as a horse is of burthens, *bodhárám aswamiva tathà havisho váhakam* : of the epithet of *stomaih*, or *ohaih*, both agree in deriving it from *vaha*, to bear, but one explains it bearing or causing to acquire, fruit or reward ; the other causing to attain to Indra, and the rest, *Indrádi prapákaih* : *kratum na* Sáyana renders *uyakartáramiva*, like a benefactor ; Mahidhara explains it sacrifice, we may celebrate or augment that thy sacrifice Agni, with praises, etc., : the verse occurs also Sama-Veda, I. 434, II. 1127.

these our hymns, come to our presence with all thy hosts (of radiance).¹

4. Glorifying thee, Agni, to day, with these our praises, may we offer thee (oblations): thy (flames), bright as those of the sun, roar aloud.

5. Thy lovely radiance, Agni, whether by day or by night, shines upon (all objects) like an ornament (to give them) beauty.

6. Giver of sustenance, (Agni), thy favour is free from fault, like clarified butter: thy pure and golden lustre shines like an ornament.

7. Truthful Agni, verily thou removest from the mortal who institutes (thy) worship, whatever sin has been committed (by him) of old.

8. May our friendly and fraternal attentions to you deities prove fortunate; for such [(attentions shewn) in every sacrifice (form) our security in the sphere (of the gods).²

ANUVAKA II.

SUKTA I. (XI.)

The deity and *Rishis* as before, the metre is *Trishtubh*.

POWERFUL Agni, thy auspicious radiance shines upon the proximity of the sun (by day); thy bright and visible (lustre) is conspicuous by night,³ as the bland

¹ This and the preceding occur Yajur-Veda, xv. 45 and 46, and Sāma-Veda II. 1128, 1129.

² So Sāyana explains, *no nābhih sadane*; *nābhi*, bandhanam, binding or fastening: *devānām sthane*, [in the place of the gods, and *sasminnudhan*, *sarvasmin yajne*, in every sacrifice.

³ That is, oblations are to be offered with fire both morning and evening.

and pleasing food (of sacrifice, the oblation) becomes manifest in thy form.

2. Agni, who art engendered repeatedly, and glorified by sacrifice, set open heaven to him who offers thee adoration: resplendent (Agni), bestow upon us that ample and acceptable (wealth), which, radiant (deity), thou, with all the gods, hast given (to other worshippers).

3. The offerings¹ (to the gods) are engendered, Agni, of thee; from thee (proceed) praises; from thee effective prayers; from thee come a vigorous frame and wealth to the man who worships with sincerity and offers oblations.

4. From thee, who art vigorous, the conveyer of oblations, the vast, the granter of what is desired, is born (a son) of real strength; from thee comes wealth approved of by the gods, the source of happiness; from thee, Agni, (is obtained) a swift unarrested horse.

5. Immortal Agni, devout mortals worship with holy rites thee the first deity (of the gods), whose tongue exhilarates (them),² the dissipator of sin, the humiliator (of the demons),³ the lord of the mansion, the unperplexed.

1 Kávyá for kávyáni is explained by Sâyana, acts in connection with fire, such as bringing the deities, conveying oblations and the like, or it may mean the functions of the adhwaryu; otherwise it might have been thought to refer to the kavya, or offerings to the Pitris or manes.

2 By taking as their mouth the oblation.

3 Damunasam has various meanings: rakshasám damana-karana manasupetam, being intent on destroying the Rákshasas having a mind for taming, or a tamed or humble mind, a liberal or a domestic mind.

6. Agni, son of strength, since thou protectest (thy worshippers), far (remove) from us all iniquity; far (remove from us) sin; far (from us) all evil thoughts; for prosperous is he of whom thou, who art radiant by night, promotest the well-being..

SUKTA II. (XII)

Deity, *Rishi*, and metre as before.

MAY he who with uplifted ladle kindle thee, and thrice every day presents to thee the (sacrificial) food, knowing thy glory, Jâtaveda, to be invigorated by the act, surpass (all riches).

2. He who labouring dilligently brings thee fuel, honouring Agni, thy great glory; he who kindles thee in the evening and at dawn; he, prosperous and destroying his enemies, acquires riches.¹

3. Agni is the possessor of great strength,² of excellent food, of riches, the youngest (of the gods): abounding in sustenance, he gives to the mortal who worships him precious (wealth) according to (his devotion).

4. If, youngest (of the gods), with the inconsiderateness common to men, we have ever committed:

1 Dosha sivañ sahasoh suno yam deva á chit sachase swasti : Sáyana refers sivañ to Agni, as sivakara, making happy, but then there is no antecedent to yam, whom.

2 Brihatah kshatriyasya is explained by the scholiast, mahato balasya.

any offence against thee, make us free from the defects of Earth ;¹ efface entirely, Agni our offences.

5. Let not us, Agni, who are thy friends, ever suffer harm from any great or comprehensive offence against either gods or men : bestow forgiveness upon our sons and grandsons, the reward of what has been well done.²

6. Adorable Vasus, in like manner as you have liberated the cow bound by the foot, so set us free entirely from sin : and may our existence, Agni, be prolonged.

SUKTA III. (XIII.)

The deity *Rish*, and metre as before ; or the deities may be considered as those specified or alluded to in each stanza.

FAVOURABLY-MINDED, Agni has manifested (his might) in regard to the wealth-bestowing procession of the resplendent dawns :³ proceed, Aswins, to the dwelling of the pious (worshipper) : the divine sun rises with splendour.

2. The divine Savitri diffuses his light on high, dispersing the dew, and like a vigorous (bull) ardent for the cow : then Varuna, and Mitra, and other (divini-

1. *Aditer anágán* is rendered by Sáyana, *bhumer anágasah, páparahitán* : in what sense the sins of earth, or against the earth, is to be understood, must be a matter of conjecture.

2. *Yachchha tokáya, tanayàya, sám yoh* : sam the scholiast explain by *páparupodraavanàm sàtim*, expiation or pacification of violences of the nature of sin, [and *yoh, sukritotpáditam sukham*, happiness produced by what is done well.

3 This is apparently a mere paraphrastic announcement that the dawn having appeared the morning fire is to be lighted.

ties), hasten to (fulfil)¹ their offices, when they elevate the sun in the sky.

3. Seven great coursers convey that sun, whom the (deities), occupants of enduring mansions, and not heedless (of their offices), have formed for the driving away of darkness, (and who is) the animator of the whole world.

4. Divine (sun), thou proceedest with most powerful (horses), spreading thy web (of rays), and cutting down the black abode (of night) : the irimulous rays of the sun throw off the darkness which is spread like a skin over the firmament.

5. This sun, not far removed, and unobstructed, whether (looking) downwards or looking upwards, is harmed by no one : what is the power by which he travels ? who has (truly, beheld him who, as the collective pillar of heaven, sustains the sky ?

SUKTA IV(XVI).

The deity or deities, The *Rishj*, and metre as before:

THE resplendent Agni, by whom all is known, has manifested (his might) in regard to the dawns radiant with lustre : far-going Nāsatyas, come with your car to this our sacrifice.

2. The divine Savitri displays his banner on high, diffusing light through all worlds : contemplating (all

1 Yat suryam divy-ārohani the seholiast explains, yadārasmayah suryasya ārohanam kārayanti, when the rays of light cause the ascent of the sun, otherwise the nominative of the verb might be thought to be Mitra, Varuna, and the rest, Mitra being the deity presiding over the day, Varuna over the night.

things, the sun has filled heaven and earth and the firmament with his rays.

3. The great and intelligent dawn, variegated with (many-coloured) rays of purple tint, bringing opulence, has come with (her) lustre: the divine Ushas, arousing (the sleepers), proceeds with her well-harnessed car (to distribute) felicity.

4. May those robust and active horses bring you (Aswins), hither at the breaking of the dawn, and may these *Soma* juices prepared, showerer (of benefits), for your drinking, exhilarate you at this (our sacrifice.)

4. This sun, not far removed and unobstructed, whether looking downwards or looking upwards, is harmed by no one: what is the power by which he travels? who has (truly) beheld him who, as the collective pillar of heaven, sustains the sky.¹

SUKTA V. (XV.)

THE deity of the first six stanzas is Agni; of the two next *Soma*; of the two last the *Aswins*; the *Rishi* is *Vamadeva*, the metre *Gāyatri*.

Agni, the invoker (of the gods), like a horse (that bears a burden), is brought to our sacrifice;² a deity adorable amongst deities.

¹ See the preceding hymn.

² *Pariniyate* has, however, a technical import implying a formal ceremonial, the bringing of the fire taken from the household fire wherewith to light the sacrificial fire, *vāti san* being a horse; that is, whom they load as a horse bringing a load; Agni being brought to become the bearer of the oblation, *haviṣ vāhanah*.

2. Agni, thrice (a day), comes to our sacrifice like a charioteer, bearing the sacrificial food to the gods.

3. The sage, Agni, the lord of food, has encompassed the oblation,¹ giving precious things to the donor.

4. Radiant is this Agni, the subduer of foes who is kindled on the (altar) of the east as (he was kindled for Srinjaya,² the son of Devavata.

5. May the mortal who is strenuous (in worship) acquire authority over this Agni, the sharp-rayed, the showerer (of benefits).

6. They diligently worship him daily who is like a horse (to convey oblations), who is liberal and resplendent as the son of heaven, (the sun).

7. When the prince, the son of Sahadeva, promised (to present) me with two horses, I withdrew not when called before him.³

8. But immediately accepted those two excellent and well-trained horses from the prince, the son of Sahadeva.

9. Divine As'wins, may this prince, Somaka, the son of Sahadeva, your (worshipper), enjoy long life.

10. Divine As'wins do you to make the prince, the son of Sahadeva, long-lived.

1 Yajur-Veda, II. 35, Sáma-Veda, I. 30 : the commentator on the latter interprets the verb paryakramit as taking the offerings for conveyance to the gods.

2 A certain Somayáji : we have several princes of the name in the Purānas, but none distinguished by this patronymic : the Srinjayas are also a people in the west of India : Vishnu P. 193.

3 Achchá na huta udaram is explained, abhimukhena kumárena huta san tavasvavalabdhwá na nirgatavān asmi, being called by the present prince, I did not go forth without receiving the two horses.

SUKTA VI. (XVI.)

The deity is Indra ; the *Rishi* as before ; the metre is *Trishtubh*.

MAY the truthful Maghavan, the acceptor of the spiritless *Soma*,¹ come to us ; may his horses hasten to us : to him we offer this sacrifice, the very potent beverage : may he grant the fulfilment of our desires.

2. Hero, Indra, set us free to-day to give thee exhilaration at this sacrifice, as (they let loose a horse) at the end of the road : may the worshipper, like Us'anas, repeat an acceptable prayer to thee, the knower (of all things), the destroyer of the *Asuras*.

3. Like a sage (knowing) what is hidden, and fulfilling sacred rites, to the showerer (of benefits) quaffing copiously the effused (libation), exults (in the draught), and this generates the seven efficient (rays) from heaven which, being glorified, have made (manifest) the objects of (human) perception by day.²

4. When the vast luminous heaven manifested by the rays (of light) is displayed, then are (the deities) resplendent according to (their heavenly) abode : the chief of leaders, Indra),³ in his approach has scattered the thick glooms so that men may see.

5. Indra, the acceptor of the stale *Soma*, sustains infinite greatness, and has filled both heaven and earth by his magnitude : therefore has the vastness of him who has surpassed all the regions, exceeded (the world).

1 Rijishin, poss. from Rijisha-vigatasárah somah, the *Soma* of which the essence is gone.

2 Ajajinat sapta kárun ahná chich-chakrur vayuná grinantah is rather obscure : it is explained by the scholiasts as in the text.

3 The scholiast says Surya, but this can only be as identical with Indra, to whom the hymn is addressed.

6. Knowing all things profitable for men, Sakra has, with his willing friends (the Maruts), sent forth the waters, for they, with (loud) shouts, divided the clouds, and, desiring (to fulfil) their office, set open the pasturage of the cows (of the *Angirasas*).

7. Thy protecting thunderbolt has slain Vritra, obstructing the (issue of the waters), the conscious earth (co-operating) with (thee): valiant hero, preserver (of the regions), send down by thy strength the waters of the firmament.

8. Invoked of many, when thou hadst divided the cloud for (the escape of) the waters, *Saramā* appeared before thee; and thou, the bringer of abundant food, hast shewn us favour, dividing the clouds and glorified by the *Angirasas*.

9. Maghavan, who art honoured by men, thou hast repaired to the presence of the sage¹ for (the sake of) bestowing (upon him) wealth, and when soliciting (thee) in his need (for aid): defending (him) with thy protection, the guileful, impious *Dasyu* has been destroyed in the contest for the spoil.

10. With a mind resolved on killing the *Dasya*, thou camest (to his dwelling), and Kutsa² was eager for thy friendship: now have you two alighted in his, (Indra's), habitation, and, being entirely similar in form

1 The text has *kavim*, usually rendered *kránta darsi*, the seer of the past; but according to the commentator it is here a synonyme of Kutsa, as in the next stanza.

2 A *Rájarshi*, the son, it is here said, of Ruru, also a royal saint: frequent mention of the name has occurred, see index, vols. I. and II., but it is borne by different persons: Kutsa, the author of the several Suktas, (vol. I. p. 26.), being termed the son of Angiras; whilst (*ibid.* p. 265) we have a Kutsa son of Arjuna.

the truthful woman has been perplexed (to discriminate between you).¹

11. Thou goest with Kutsa in the same chariot, determined to defend him : (thou who art) the tormentor (of foes), the lord of horses (of the speed) of the wind : on the same day wherein, yoking (to the car) the straghit-going steeds, as if to receive food, the sage (Kutsa), has been enabled to cross over (the sea) of calamity.

12. For Kutsa, thou hast slain the unhappy S'ushna, and in the forepart of the day, attended by thousands (thou hast slain) Kuyava with the thunderbolt : thou hast swiftly destroyed the *Dasyus*, and thou hast cut them to pieces in the battle, with the wheel (of the chariot of) the sun..

13. Thou hast subjugated Pipru and the mighty Mrigaya² for the sake of Rijiswan the son of Vidathin ;³ thou hast slain the fifty thousand Krishnas ;⁴ and, as old age (destroys) life, thou hast demolished the cities (of Sambara).

14. While having (thy) person in the proximity of the sun, thy form becomes redolent of ambrosia and thou art like the cervine elephant,⁵ consuming the

1 After the destruction of the enemies of Kutsa, Indra conveyed him to his palace, where Sachi, the wife of Indra, could not tell which was her husband as they were both exactly alike.

2 Mrigaya is said to be the name of an Asura ; Pipru has frequently been named.

3 The name of Rajas.

4 Vol. I. 260 : these are here also said to be Rakshasas of a black colour, krishnavarnáni Rakshansi : the legend alluded to formerly specified but 10,000 : here we have panchásat sahasrá.

5 Mriga na hasti is explained gaja-visesha, mriga iva, a sort of elephant like a deer : quære if the Sivatherium existed in the time of this Sukta.

strength (of the strong), and art like a terrible lion when wielding thy weapons.

15. Relying (upon Indra) for protection, and desirous of riches, (pious men) repair to him soliciting his presence in the sacrifice, as if, in the battle; asking for food, celebrating his praise with hymns, for he is the refuge (of his worshippers), and resembles the grateful and lovely (goddess) of nutrition.¹

16. Let us invoke that gracious Indra who has made so many things good for man; who bestowing enviable opulence, quickly brings acceptable food to a worshipper like me.

17. Hero, Indra, when in any conflict of men the sharp thunderbolt falls in the midst (of them), and when, lord, there is a terrible battle, then the defender of our persons is made known.

18. Be thou the protector of the pious acts of Vāmadeva; be thou in battle an unfailing friend: we come to thee, eminent in wisdom; mayst thou be ever benignant to thy praiser.

19. In every battle, Maghavan, may we along with those men who trust in thee and offer rich gifts, like those who are resplendent with riches, triumphing over their foes, glorify thee many nights and years.

20. Therefore we offer to the vigorous Indra, the showerer (of benefits), holy adoration, and he may never withdraw his friendly (actions) from us, and that he may be our powerful protector, the defender of (our) persons, as the Bhrigus (fabricate) a car (for use).²

1 The goddess Lakshmi.

2 Bhrigavo na ratham is all we have in the text: the scholiast explains the first diptās-takshānah, bright or dexterous carpenters: the object of the comparison is not very obvious, but apparently

21. Glorified (in the past); glorified, Indra, at present, satisfy thy worshipper with food, as rivers (are filled with water): Lord of horses, a new hymn has been made for thee :¹ may we, possessed of chariots, be ever delighted in (thy) praise.

SUKTA VII. (XVII.)

The deity and *Rishi* as before ; the metre is also the same, except in the fifteenth verse, in which it is *Virât*.

THOU, Indra, art mighty ; the vast earth confesses to thee (thy) strength, as doth the heaven : thou hast slain Vritra by thy vigour, thou hast set free the rivers arrested by Ahi.

2. At the birth of thee who art [resplendent, trembled the heaven (and trembled the earth through fear of thy wrath ; the mighty clouds were confined ; they destroyed (the distress of drought), spreading the waters over the dry places.

3. The subduer of foes, manifesting his energy and hurling his thunderbolt scattered the mountain by his strength : he slew Vritra with the thunderbolt, exulting, and the waters whose obstructor was destroyed rushed forth with rapidity.

4. Heaven, thy pragenitor, conceived (I have obtained) a worthy son ;¹ the maker of Indra was the

it intends, that as a wheel-wright makes a chariot for a special purpose, so the worshipper performs worship in order to secure Indra's favour.

¹ Akâri Brahma : the phrase has occurred before, see Sukta 6, verse 2.

² Suviras-te janitâ manyata dayauh : the commentator renders dyau by dyotamâna, and considers janitâ to imply Prajâpati.

accomplisher of a most excellent work : he who begot the adorable (Indra), armed with the thunderbolt, irremovable from his station, and endowed with greatness.

5. All men, praising the munificence of the divine Maghavan, verily glorify him who alone cast down many, Indra, the king of men, the adored of many.

6. Truly are all libations his ; the inebriating draughts are truly most exhilarating to the mighty Indra : truly art thou the lord of wealth, of (all sorts of) treasures : thou, Indra, supportest all people by the gift (of riches).

7. (We praise) the slayer of many foes, the courageous, the discomfiter (of enemies), the great, the unbounded, the showerer (of benefits), the wielder of the bright thunderbolt, him who is the destroyer of Vritra, the bestower of food, the giver of wealth, Maghavan the possessor of riches.

8. This Maghavan, who destroys assembled hosts, is he who is renowned as chief in battles : he brings the food which he bestows (upon the worshipper) : may we be held dear in the friendship.

9. This (Indra), is renowned, whether conquering or slaying (his foes), or whether in conflict he recovers the cattle : when Indra truly entertains anger, all that is stationery or moveable is in fear of him.

10. Indra, the lord of opulence, who has overcome many (enemies), has completely owned (their) cattle (their) gold, (their) horses : chief leader by his energies, praised by these his worshippers, he is the distributor of riches, the bestower of wealth.

11. Soma portion (of his strength) Indra derives from his mother, some portion from his father : he who.

though his progenitor,¹ has begotten (the world), and animates its vigour repeatedly, as the wind is driven by thundering clouds.²

12. Thou art the Meghavan who makes one man destitute, another prosperous, who (scatters from his worshipper) the accumulated dust (of sin), the destroyer (of foes), like the heaven with the thunderbolt, Maghavan conducts his worshipper to wealth.

13. He has hurled the wheel (of the chariot) of the sun, and has stopped Etasa going forth to (battle) : the dark undulating cloud bedews him, (staying) at the root of radiance in the regions of its waters.³

14. As the sacrificer (pours the oblation) at night upon the fire.⁴

15. May we (who are) wishing for cattle, for horses, for food, for wives, through his friendship induce Indra, the showerer (of benefits), the giver of wives, the unwearied granter of protection, to come down, as a bucket (is lowered) into a well.

17. Be our preserver, thou who art looking (benevolently upon) all ; a kinsman (to us) ; a supervisor (of all things), a bestower of felicity on those who are worthy (to offere) libations ; a friend, a protector, a

1 Prajapati, again, according to the scholiast.

2 The simile is, however, applied to Indra by the scholiast in another sense ; as the wind is impelled by thunder-clouds, so Indra is influenced by the hymns of the worshippers.

3 In the antariksha, or firmament.

4 Asiknyām yajamano na hotā : the commentator considers hotā as put for hotāram, the nom. for the accus., and explains it the invoker, Agni, āhvātāram agnim : he supplies also the copulative, sinchati somam, he sprinkles the Soma ; the stanza consists but of one pada, and is considered to refer to the preceding one.

defender in the highest degree amongst defenders, a creator : (be thou, who bestowest) the world of heaven upon him who desires it, the giver to us of food.

18. Regard thyself as a protector of those who desire thy friendship ; be a friend deserving of commendation : grant, Indra, food to him who praises (thee) : suffering difficulties, we make our supplications to thee, worshipping thee with these holy rites.

19. When Indra, the possessor of opulence, is glorified, he singly destroys many unyielding foes : the worshipper is dear to him (who relies) on his protection, and neither gods nor men molest him.

20. The many-voiced Indra, the possessor of opulence, the supporter of men, the irresistible, bestows upon us, when praised by us, assured (rewards) : thou, (Indra), art the king of men : grant to us abundantly that great fame which (is due) to (thy) worshipper.

21. Glorified (in the past), glorified, Indra, at present, satisfy thy worshipper with food, as rivers (are filled with water) : lord of horses, a new hymn has been made for thee : may we, possessed of chariots, be ever diligent in thy praise.¹

SUKTA VIII. (XVIII.)

INDRA, Aditi, and Vamadeva are both the deities and *Rishis* of the *Sukta*, as it consists of a dialogue amongst them : the metre is *Trishtubh*.

INDRA speaks.] This is the old and recognised path by which all the gods are born ; so, when fullgrown,

¹ The same as the last verse of the preceding *Sukta*.

भवति । किमन्यतंवत्वेन नेत्याह । लना । आत्मनैव
स्वसामर्थ्येनैव । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा
स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो
भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति । किंच
यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्गजमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्ण
शुभ्रे द्यावापृथिव्यावाशाते । अश्रवाते व्याप्रतः ॥ वर्णादनु-
दात्तादिति डीप् तकारस्य नः । कीदृश्यौ ते । बृहती ।
महत्यावतिविस्तृते । अभिश्रिया । प्राप्तैश्वर्यं अभितः सेव्ये
वा । हिरण्ययी । हितरमनीये । वक्करी । अतिकुशलं
सद्व्यन्त्यौ ॥ वचेर्वनिपि वनो र चेति डीप्प्रेफौ । क्वांदसं
कुत्वं । वक्क कौटिल्य इत्यस्माद्वा क्वांदसो नुमभावः ॥
हेदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिरश्रवाते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हयं तद्वचो मंद्र स्वधाव ऋतंजात
सुक्रंतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्गसि दर्शतो रग्वः संदृष्टौ पितुमां
इव जयः ॥ ७

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हयं । तत् । वचः । मंद्र ।

स्वधाव । ऋतंजात । सुक्रंतो इति सुऽक्रंतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रग्वः ।

संदृष्टौ । पितुमान् इव । जयः ॥ ७

हे अग्ने जुषस्व सैवस्व हविः प्रीतो भव वा स्तुत्वा । विंच
तप्तादृशं प्रियकरं वक्षी वाय्पं स्तोत्रं प्रतिद्वयं । पुनः
कामयस्व । हे मंद्र मादनशील स्तुत्य वा हे स्वधावो हवि-
र्लक्षणावन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभन-
कर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्यावर-
जंगमस्य जगतः प्रत्यङ्ङसि । अभिमत अनुकूलोऽसि । न
पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः । किंच
संहृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वो रमणशीलो रमयिता वा भवसि
सर्वस्य । यद्वा तव संहृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवास-
वाभवति । तत्र दृष्टांतः । पितुमानिव । अतिप्रभूतावस्वामी
यथा सर्ववस्तुव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोदशः वर्गः ॥

तं पृच्छतेति पंचचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं
पृच्छत पंचांत्या त्रिष्टुबिति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्राग्नेयं
तु तदित्युक्तात्वादिदमप्याग्नेयं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टु-
बंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोरस्य
विनियोगः उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं पृच्छता स जंगमा स वेद स चिकित्वा ईवते सा

न्वीयते ।

तस्मिन्संति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः

शुभिण्यसतिः ॥ १

तं । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेदः । सः ।

चिकित्वान् । ईयते । सः । मुः । ईयते ।

तस्मिन् । संति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः ।

वाजस्य । शवसः । शुभिणः । पतिः ॥ १

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छतः । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशय-
माह । स जगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद ।
स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारण्येन । नेत्याह ।
स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः ।
स एवेयते । ज्ञेयसंकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते ।
सः सोऽग्निरेव मु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति
तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतौत्यर्थः । यद्वा ज्ञानार्थमीयते ।
सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तं रूपः तस्मात्तमेव
पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापेक्षिताः कामाः संतीत्याह । तस्मिन्वस्मौ
प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि संति । असाध्यं
नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्ना-
विष्टव्य भोगाः सर्वफलसाधका वागा वा संति । किंच
सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य शवसो बलस्य च पतिः पालयिता
दाता । किंच शुभिणो बलवतो राजादेरपि पतिः
स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं
साधयतेति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमितृ'च्छंति न सिमो वि ष्ट'च्छति स्वेनैव धीरो

मनसा यदग्र'भीत् ।

न ष्ठ'थते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते

अप्रहृपितः ॥ २

तं । इत् । ष्ट'च्छंति । न । सिमः । वि । ष्ट'च्छति ॥

स्वेनैव । धीरः । मनसा । यत् । अग्र'भीत् ।

न । ष्ठ'थते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य ।

क्रत्वा । सचते । अप्रहृपितः ॥ २

पूर्वमन्त्रेऽग्निं ष्टच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्यः
इत्याह । तस्मिन् तमेवाग्निं ष्टच्छंति स तु नान्यं ष्टच्छति
प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न विष्टच्छति । विप्ररोतं न
ष्टच्छति । ष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा ॥
इवशब्द एवार्थः ॥ स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत्
वदामीत्यादत्ते । तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतन्त्रे-
श्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा प्रष्टा धीमान स्वेन मनसा
वाचा वाचं विचर्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात्
तदेवाग्निं ष्टच्छति न तु बहु भाषत इत्यर्थः । परवाक्या-
सह्यत्वमाह । अयमग्निः प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि
वचनं न ष्ठथते । न सहते । तथापरं वचः स्वोक्त्यनंतरभावि
प्रतिवचनं न ष्ठथते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रहृपितः ।

अपहृतः । यद्वा तेन शिञ्जितोऽनुदंडः सर्वो लोकोऽस्य
महानुभावस्याग्नेः क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह
सुचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमिहच्छंति जुह्वः स्तमर्वतीर्विश्वान्येकः

शृणवद्वचांसि मे ।

पु० प्रैषस्ततु० रिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्तः

सं रभः ॥ ३

तं । इत् । गच्छंति । जुह्वः । तं । अर्वतीः । विश्वानि ॥

एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरु० प्रैषः । ततु० रिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रजतिः ॥

शिशुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३

जुह्वोऽस्मदीया जुह्वपभृदादयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्य-
पूर्णाः सत्यो गच्छंति प्रीणयितुं । यद्वा ह्यंत इति जुह्व
आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्या-
न्यप्यश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यंते । मंचाः क्रोशंति-
तिवत् । ता अपि तमेव गच्छंति । अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् ।
अत्रैवेतरदेवतार्थमपि ह्यमानं चेति भावः । किंच अर्वतीः
प्राप्तिमत्यः स्तुतयस्तमित् तमेवाग्निं गच्छंति सर्वदेवतात्म-
कत्वादेव । स एवैकोऽयमग्निर्विश्वानि मे मदीयानि

वचांसि स्तोत्ररूपाणि शृणवत् । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं
 नैत्तिरीया आहुः । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्
 तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तथात्रैव परस्ता-
 दाम्ना स्यते । ऋ० सं० ५. १. ३. । तमग्ने वरुणो जायसे
 यत्त्वं मित्र इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषैषभाक् ।
 यद्वा बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । ततुरिस्तारयिता ॥
 तरतेरन्तर्यर्थ्यादाह गमहन इति किनप्रत्ययः । बहुलं कंदसी-
 त्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः । अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य ।
 अच्छिद्रोतिरविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवत्प्रियकारो शोच-
 यिता वा शत्रूणां । एवंभूतोऽग्निः सं रभो यज्ञादिसंरंभवान्
 सन् आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॒स्था॒यं च॒रति॒ यत्स॒मार॑त॒ सद्यो॑ जा॒तस्त्वि॒त्सार॒

यु॒ज्येभिः॑ ।

अभि॑ श्वा॒तं मृ॑शते॒ नाद्ये॑ मु॒दे यदी॑

गच्छ॑त्यु॒शती॑रपि॒ष्ठितं॑ ॥ ४

उप॒स्था॒यं । च॒रति॒ । यत् । सं॒स्पा॒र॑तः । सद्यः॑ ।

जा॒तः । त॒त्सार॑ । यु॒ज्येभिः॑ ।

अभि॑ । श्वा॒तं । मृ॒शते॑ । ना॒द्ये॑ । मु॒दे । यत् । ४ ।

गच्छ॑ति । उ॒शतीः॑ । अ॒पि॒स्थि॒तं ॥ ४

यत् वदाध्वर्युरपस्थार्य चरति । उपस्थायोपस्थायानु-
तिष्ठति । उत्पत्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत्
समारत् । समगच्छत मथनेनाविरभवत् ॥ समो गम्यृच्छी-
त्यर्तेरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभि-
र्योक्तं संबद्धं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हं स्तेजोभिर्वा युक्तः
सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा युज्येभिरश्वै-
र्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ त्सर कृद्गगतौ । लिटि
ष्ण्वि रूपं । एवं प्रवृद्धोऽयं श्रान्तं श्रान्तं श्रान्तं वा यजमानं
नांद्ये नंदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषा-
द्याभिष्टयते । अभिमर्शनं करोति फलप्रदानेनेति भावः ।
यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं शिथ्यादिकं स्पृशति तद्वत् ।
कदेति चेत् उच्यते । यत् वदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेन-
मग्निमुशतीः कामयमाना आश्वधाराः स्तुतयो वा
गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । तदाभिष्टयते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स ई॒ ष॒गो अ॒प्यो व॒न॒गु॒रुपं॒ त्वचु॑प॒मस्यां॒ नि धा॑यि ।

अ॒ब्रवी॑द्व॒युना॒ म॒त्येभ्यो॑ऽग्निर्वि॒द्वा ऋ॑त॒चि॒द्वि स॒त्यः ॥ ५ ॥

सः । ई॒ । ष॒गः । अ॒प्यः । व॒न॒गुः । उ॒प॒ । त्व॒चि॒ ।

उ॒प॒ऽम॒स्यां । नि॒ । धा॒यि॒ ।

वि । अ॒ब्रवी॑त् । व॒युनां॒ । म॒त्येभ्यः॑ । अ॒ग्निः । वि॒द्वान् ।

ऋ॒त॒ऽचि॒त् । वि॒ । स॒त्यः ॥ ५ ॥

स ईं एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमासदायां त्वचोष-
 ध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यामुपनिधायि । उपस्थाप्यते ।
 उत्तरतोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः । मार्जदितान्वेषण-
 शीलो वा । मृगो मार्द्वर्गतिकर्मणः । नि० १. २०. । इति
 यास्कः ॥ अप्यः । आप्यो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र
 साधुर्वा । वनर्गुः । वनगामी ॥ ऋच्छतेर्गमेश्चेदं रूपं ।
 यद्वा गमरेव । उपपदस्य, रुडागमच्छांदसः । एवंमृतोऽग्नि-
 र्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञा-
 नान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवात् । विशेषेण ब्रवीति । उप-
 दिशिति ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु
 पाठात् ॥ ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान्
 सर्वज्ञ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः ।
 सत् क्रियमाणः कर्म तत्र साधुः । सत् भवो वा सत्
 फलं तदर्हतीति वा । सम्यक् । प्रद इत्यर्थः । यस्मादय-
 सुक्तसामर्थ्यपितस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशः वर्गः ॥

विमूर्द्धानमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं । आग्नेयं
 पूर्ववाग्नेयं तु तदित्युक्तत्वात् । विमूर्द्धानमित्यनुक्रमणिका ।
 प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्वैष्टमे कंदसीदमादिसूक्तत्रयस्य
 विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूत्रितं विमूर्द्धानमिति
 त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वि॒मूर्धा॑नं स॒प्त॒र॒श्मिं॑ गृ॒णी॒षेऽनू॑नम॒ग्निं॑ पि॒त्रो॒रुप॑स्थे ।

नि॒षत्त॑मस्य च॒र॒तो॑ ध्रु॒वस्य॑ वि॒खां दि॒वो

रो॒चना॑प॒प्रिवांसं॑ ॥ १

वि॒मूर्धा॑नं । स॒प्त॒र॒श्मिं॑ । गृ॒णी॒षे । अनू॑नं । अ॒ग्निं॑ ।

पि॒त्रोः । उप॑स्थे ।

नि॒षत्तं॑ । अ॒स्य । च॒र॒तः । ध्रु॒वस्य॑ । वि॒खां । दि॒वः ।

रो॒चना । आ॒प॒प्रि॒वांसं॑ ॥ १

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते । विमूर्धानं सवनत्रयरूप-
मूर्ध्वत्रयोपेतं ॥ द्विविध्यां पाद्वन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरव-
दांतोदात्तत्वं । किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं ।
अनूनमविकलं संपूर्णफलं । अग्निमग्निसाध्यमंगनादिगुण-
युक्तं वा पितोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं ।
मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च
साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निचलस्य चरतो
हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवो द्युलोकादागतानि
विखानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूर-
यितारं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोचते ।
विमूर्ध्ववदत्र क्षित्यंतरिक्षद्यलोकाख्यस्यानत्रयोपेतं लोक-
त्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा ।

सप्तरश्मिं सप्तज्वालं । अनूनमन्यूनं । पित्रोर्द्यावाष्टथिव्यो-
 रूपस्य उक्तांगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठान-
 त्वाभावः ॥ निषत्तं । आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां ।
 उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । किंच
 चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य
 दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोच-
 मानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवंतीति शेषः । ईदृशमग्निं
 स्तुहीत्यंतरात्मनः प्रैषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उ॒क्षा म॒हान् अ॒भि व॒व॒क्ष ए॒ने

अ॒ज॒रस्त॒स्यावि॒तज॑ति॒ऋष॑वः ।

उ॒र्व्याः प॒दो नि द॑धाति सानै॒रिहं॑त्यू॒धो

अ॒रु॒षासो॑ अस्य ॥ २

उ॒क्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒व॒क्षे । ए॒ने इति॑ । अ॒ज॒रः ।

त॒स्थौ । इ॒तः । अ॒ज॑तिः । ऋ॒षवः ।

उ॒र्व्याः । प॒दः । नि । द॑धाति । सानै॒रिहं॑ति ।

अ॒रु॒षासः॑ । अ॒स्य ॥ २

उक्षा सेक्ता । फलप्रदातेत्यर्थः । अत एव महान्
 महिम्ना स्वरूपेणोद्भूतवृषभसदृशोऽयमग्निरेने द्यावाष्टथि-
 व्यावभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥
 वहतेर्लोपि क्वांसः शपः श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति

तलोपः । सिञ्चहुलमिति सिप ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हवि-
र्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः ।
किञ्चायमजरो जरारहित ऋष्यो महान् पूज्यः ॥ महन्ना-
मैतत् ऋष्य उन्न इति तन्नामसु पाठात् ॥ तथा दूतजतिः
प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ वर्तते । यद्वा उक्तगुणोऽयमितजतिरित
एव गमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ ।
वर्तते । तदनतरमुर्ध्वा विस्तृताया भूम्याः सानौ समुच्छृते
प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो निदधाति । पदानि स्थापयति ।
करोति । किञ्चास्याग्नेररुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरुधः-
स्थानीयमंतरिक्षं रिहन्ति लिहन्ति । यद्वास्योधरुधःस्थानीयं
यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहन्ति ।
अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

समानं यत्समभि संचरंती विष्व'ग्धेनू वि चरतः सुमेके ॥
अनपवृज्या अध्व'नो मिमानि विश्वा'क्केतां अधि महो
दधाने ॥ ३

समानं । यत्सं । अभि । संचरंती इति संऽचरंती ।

विष्व'क् । धेनू इति । वि । चरतः ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

अनपऽवृज्यान् । अध्व'नः । मिमानि इति । विश्वा'नू ।

केतान् । अधि । महः । दधाने इति ॥ ३

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्पहेतुमग्निमभि-
मुखं संचरंती संचरंत्यौ हे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीय-
यिचौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विश्वग्विचरतः । संचरतः ।
स्तनपानादिसदृशेधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक् । वर्धयत
इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते । सुमेके । शोभनकर्माणौ शोभन-
मेहने । वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच अनपटुज्यान्
अपवर्जनीयरहितान् ॥ नज्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥
अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशाद्यभेधरहितान्-
न्निमाने संपादयचौ ॥ किंच विश्वाकेतान् सर्वाणि प्रज्ञा-
नानि प्रवर्धनविषययाणि महो महांस्तधि अधिकं दधाने
धारयंत्यौ । ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा
धेनू विश्वग्विचरतः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धीरांसः पदं कवयो नयंति नानां हृदा रक्षमाणा
अजुर्यं ।

सिषांसंतः पर्यपश्यंत सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्या नून् ॥ ४

धीरांसः । पदं । कवयः । नयंति । नानां । हृदा ।

रक्षमाणाः । अजुर्यं ।

सिषांसंतः । परि । अपश्यंत । सिंधुं । आविः । एभ्यः ।

अभवत् । सूर्यः । नून् ॥ ४

धीरासो धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयोऽजुर्मजोरुमेन-
 मग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मयनः
 देशान्नाहं पत्यादा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः
 पदगामाहं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयति । कीदृशास्ते ।
 कवयः । क्रांतदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा । ये वा
 अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहु-
 प्रकारया बुद्ध्या रक्षणाया धारयमाणाः । किंचैवंरूपास्ते
 सिंधुं स्थंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्ववंतमग्निं सिषासंतः
 संभक्तुमिच्छंतः ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धति विकल्पनादिड-
 भावः । जनसनसुनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यंत । परितः पश्यन्ति ।
 शृण्वन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायर्माग्निरेभ्यः
 एवं कुर्वद्भ्यो नृन् नृभ्यो नेहभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण
 प्रत्यक्षोऽवत् ॥ नृनित्यत्वं वचनव्यत्ययः ॥ नृन् प्रणिनोऽनुग्रह-
 तुमिति वा योज्यं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दिदृ॒क्षे॒ण्यः॒ परि॒ का॒ष्ठा॑सु॒ जे॒न्यं॒ ई॒डे॒न्यो॑ महो॒ अ॒र्भा॑य

जीव॑से ।

पु॒रु॒षा॒ यद॑भ॒वत्सु॒ र॒है॒भ्यो॒ ग॒भ॒भ्यो॒ म॒घ॒वा॑

वि॒श्व॒दर्श॑तः ॥ ५

दिदृ॒क्षे॒ण्यः॒ । परि॒ । का॒ष्ठा॑सु । जे॒न्यः॒ । ई॒डे॒न्यः॒ । महः॒ ।

अ॒र्भा॑य । जीव॑से ।

पुरुषा । वत् । अभवत् । सूः । एम्यः । गर्भेभ्यः ।

मघवा । विश्वदर्शतः ॥ ५

अयमग्निः काशासु परस्परं व्यावर्तमानासु दशसु दिक्षु
दिदृशेभ्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा द्रष्टु-
मेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृश्योः सन्तात्कृत्यार्थं तवैके-
नकेत्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भ-
वनशीलो भवति जयशीलो वा । किञ्च प्रदानसमय ईडेन्यः
स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेराभाया-
र्भकस्यत्यास्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन
धनप्रदानेनेति विवेकः । तयोपपत्तिमाह । यदह यस्मात्-
खलु पुरुषा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना त्वाष्ट्ययः ॥
मघवा हविर्लक्षणाद्भवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवान-
यमग्निरेभ्यो गर्भेभ्यो ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषाष्ट्विजां
गर्भवच्छिगुवदत्यंतरक्षणीयानां सुरभवत् । प्रसवितोत्पाद-
यिताभवत् । भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः
पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचदश वर्गः ॥

कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्न्यर्थं
त्रेष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरमुवाकाशिनशस्त्रयोरस्य
सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्डानमिति त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कथा ते' अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामनण्यंत देवाः ॥ १

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाशु ।

वाजेभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः ।

ऋतस्य । सामन् । रण्यंत । देवाः ॥ १.

हे अग्ने ते तव संबन्धिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र
चक्षाणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार
आशून्संभक्तारो वा । वायादेरपि शीघ्रं संभक्ताश्च इत्यर्थः ।
यद्वा समंताच्छोपयितारः । यद्वा सर्वं व्याप्नुवंतः ॥ अश्रो-
तेर्लिटः । कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । शिच् चेति द्विवि-
करणता । आङ्पूर्वार्द्धतर्भावितव्यर्थाच्छ्रुवेः शानचि क्कांदसः
शपो लुक् । आशुशब्दात्सनोतेः कर्मण्यण् ॥ द्वादशा रश्मयो
वाजेभिरन्वैः सहितमायोरायुरायुष्यं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा
केनोपायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दाने । क्कांदसो लिट् ॥
तमुपायमनुगृह्णाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्ट-
मिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी तोके पुत्र
तनयेऽनवक्रेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा तोके पुत्रे तनये
तत्पुत्रादौ च दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना
ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सामन् सान्नि रथंतरादौ रण्यंत ।

रमंते । रमयंति शब्दयंत्येव वा । यस्मादन्नायुःपुत्रादि-
सहितः सोमेनेष्टा भान्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत
इत्यर्थः । तादृशान्त्वदीयान् रश्मीन् मापय्यनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

बोधो मे अस्य वचंसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य
स्वधावः ।

पीयंति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तत्त्वं वंदे
अग्नेः ॥ २

बोध । मे । अस्य । वचंसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य ।

प्रभृतस्य । स्वधावः ।

पीयंति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते ।
तत्त्वं । वंदे । अग्ने ॥ २

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविर्लक्षणाग्नेन तद्वन्नग्ने
मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण
संपादितस्यास्येदातीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य
वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध । बध्यस्व ।
स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः ॥ अत्र यास्कस्यो नेम
इत्यर्द्धस्येत्युक्तौ तदेवोदाजहार । नि० ३, २०. ॥ एको जनः
पीयति ॥ वधकमेतत् ॥ हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजय-
तीत्यर्थः । त्व एकोऽनुगृणाति । अनुकूलसुखारयति ।

तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदार्वंदनशीलोऽहं ते तव तत्त्वं तनुं
तव मूर्तिं वंदे । स्तौमि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररञ्च तागत्सुकृती विश्ववेदा दिक्षंत रश्मिपवो नाहं

देभुः ॥ १

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं ।

दुःसृतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुसृतः । विश्ववेदाः । दिक्षंतः ।

इत् । रश्मिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १

अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यते बृहस्पतिनामानौ द्वाष्टौ
आस्तां । तत्रोच्यते ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी ।
तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते
गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याजीः पूर्वमहं
वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बला-
त्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भत्वं यतो रेतोनिरोध-
मकरोः अतस्त्वं दीर्घतमः प्राप्नुहि जाल्यंधो भवेति । एवं
शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोव्य-
थयाम्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आन्ध्रं पर्यहरदिति ।
तदिहमत्रोच्यते । हे अग्ने ते तव संबंधिनो ये पायवः
प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं

दीर्घतमसमंधं पश्यंतोऽधोऽयं अतोऽस्माभी रक्षणीय इत्ये-
 गच्छंतो दुरिताद्दुष्टं प्राप्ताद्दुःखादरक्षन् तान्सुकृतः सुख-
 कर्तन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्षः । रक्षति । अस्मत्पाल-
 नायेति । भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षि-
 तानस्मान् दिशतो दंभितुं रिपवः कामादयो नाह देभुः ॥
 अहेति विनिग्रहार्थीयः ॥ न खलु दंभितुं शक्नुवंति ॥ दंभु
 दंभे । अथिग्रंथिदंभिस्त्वंजीनामिति वक्तव्यं । पा० १. २.
 ४. १. । इति लिटः कित्वादनिदितामिति नलोपः । तस्या-
 सिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दभेच्चेति वक्तव्यमिति तौ
 विधीयेत ॥ यद्वा सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परो-
 क्षतया ब्रवीति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो नो अग्ने अररिवां अघायुररातीषा मर्चयति ह्येनं ।

मंतो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु सञ्चीष्ट तन्व

दुरुक्तैः ॥ ४

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः ।

अरातिऽवा । मर्चयति । ह्येनं ।

मंतः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु ।

सञ्चीष्ट । तन्व । दुःऽउक्तैः ॥ ४

हे अग्ने नोऽस्मान्मुषदक्षितान् योऽघ्रायुर्मारणादिरुप-
 प्रापेच्छावान् अररिरदाता । अस्मादानप्रतिबंधक एत्वर्थः ॥
 रातेष्वांदसत्य लिटः कसुः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥
 कंदसि वनिष् । तदिच्छतीति मत्वर्थीयो वनिष् । शत्रुत्वमा-
 चरन् यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन ॥ न
 ददामोति मानसो मंत्रः । निंदाद्यारोपेण दाननिवारणं
 वाचिको मंत्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन
 मंत्रेण । यो विरुद्धमाचरति तत्र संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते
 तत्र करोति अन्यद्वदतीत्येवं मंत्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं मानस-
 वाचिकभेदेन दूदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः ॥
 दूद्वयेन मंत्रेण यः शत्रुर्मर्चयति । भर्त्सयति विधेयकरोति
 वास्मान् । स मंत्रेकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरस्ता ॥
 प्रथमचतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गुरितास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुवाक्यै-
 र्निंदारूपैर्वाचिकैस्तत्त्वं स्वकीयां तनुमनुमृच्छीष्ट । अनुमार्ष्टु ।
 अनुक्रमेण लुंपतु । यद्वा स द्विविधो मंत्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव
 गुरुर्गुरितास्तु । अन्यान्यप्यस्मन्नकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुर-
 भाषणानि संति । तर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुंपतु ॥
 स्वात्मानमेवावृत्यदहत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उत वा यः संहस्य प्रविद्वान्मर्ता मर्तं मर्चयति द्वयेन ॥

अतः पाहि स्तवमानं स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय

धायीः ॥ ५

उत । वा । यः । सहस्य । प्रविद्वान् । मर्तः । मर्तः ॥

मर्चयति । द्येन ।

अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः ।

नः । दुःसृताय । धायीः ॥ ५

पूर्वमंत्रे द्विविधकुटिलमंत्रेण कर्ता तन्मंत्रणं प्राप्नोत
मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंत्रेणास्मान्पाहीत्यग्निः प्रार्थ्यते ।
उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम् । तत्र भावाग्ने । यो
मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् मायामंत्रेण प्रकर्षेण
जानन् द्येन पूर्वाक्करीत्या द्विविधमंत्रेण मर्तं मनुष्यं
मर्चयति । विधेयीकरोति भर्क्षयति वा । अतस्तादृशाद्भ-
र्क्षनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तुयमानाग्ने स्तुवंतं
स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच नोऽस्मान्दुरिताय
तत्कृताय दुर्मंत्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा
स्थापय । दुरतिभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे ।
व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माद्व्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

मथीद्यदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयं ॥
मथीद्यदित्यनुक्रमणिका । सूक्तत्रयमध्यस्य तृतीयत्वेन पूर्व
विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मथोद्यद्दीं विष्टो मातरिखा होतारं विश्वाप्सु
विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विक्षु स्व १ र्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥१॥

मथीत् । यत् । दू । विष्टः । मातरिखा । होतारं ।

विश्वऽप्यसु । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विक्षु । स्वः । म ।

चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वतारं विश्वाप्सु ॥ अपिस्वति
रूपनाम ॥ नानारूपं पार्थिववैद्यतजाठरादिभेदेनाहवनीया-
दिभेदेन वा । यद्वा कालीकरात्मादिरूपेण ज्वालानां
वैरूप्याद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदीं
यमेनमग्निं मातरिखा वृथादिनिर्मातृन्तरिक्षश्चसनो वायु-
र्विष्टः काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टः सन् मथीत् । अमथ्यात् । प्रावर्धय-
दित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यन्तच्छणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥
पुन स एव विशेष्यते । यमग्निं मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु
विक्षु ऋत्विगूपासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुः ।
धारयन्ति यजमानाः ॥ मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः ।
मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा
मनोरमत्वं मनुषो वा । नि० ३. ७. । इति ॥ यद्वा पूर्व

देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विष्णु प्रजासु प्राणिषु
 वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा
 जाठराग्निरूपेण निदधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः ।
 स्वर्ण । स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं
 विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति
 तद्वत् ॥ स्वःशब्दं यास्क एवं निरुवाच । स्वरादित्यो भवति
 सु अरणः सु ईरणः स्मृतो सराः तस्मृतो भासं ज्योतिषां
 स्मृतो भासेति वा । नि० २. १४. । इति ॥ ईदृशं यं निदधुस्तं
 यथीदिति पूर्वब्रान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ददानमिन्न दंभन्त मन्माग्निर्वरुथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २

ददानं । इत् । न । दंभन्त । मन्म । अग्निः । वरुथं ॥

मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिं ।

भरणमास्य । कारोः ॥ २

मन्मा मननीयं स्तोत्रं इविरादिकं वा ददानमित् अमन्थे
 कुर्वाणमेव मां दंभितारो वैरिणो न दंभन्त । दंभितुं
 हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्बहुलं कंदसीति विकरणस्य श्लुः ।
 व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य
 प्रदातुर्मम वरुथं वरणीयं स्तोत्रादिकमथमग्निश्चाकन् ।

अथैव कामयते ॥ कन तिः कांतिकर्मा । अस्माद्यज्जुगं-
ताहञ्जि क्वांदसोऽडभावः । बहुलादेव वा क्वांदसस्तुजादित्वा-
दभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दम्नुवंतीत्यर्थः । न केवल-
मग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयंत इत्याह ।
उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोतुरस्य
यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि
जुषंत सर्वे देवाः । अतो न ददभंतैत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नित्ये चिन्नुयं सद्ने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियांसः ।

प्र सु नयंत गृभयंत दृष्टावशांसो न रथ्यो रारहाणाः ॥ १

नित्ये । चित् । नु । यं । सद्ने । जगृभ्रे ।

प्रशस्तिभिः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

प्र । सु । नयंत । गृभयंतः । दृष्टौ । अशांसः । न ।

रथ्यः । रारहाणाः ॥ ३

यज्ञियांसो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यः
मयनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित्सद्ने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणे-
ऽग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे । गृह्णंति ॥ ग्रहेर्लिटीरयो
र इति रेभावः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो
ध्रियते नित्यं गार्हपत्यमिति सुवाहार्हपत्यो नित्यः ।
तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः

प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयंत्याहवनीयाथ । हृत्वा
 चेष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तमूते सति गृभयंत ऋत्विजः
 प्रभू नयंत । सुष्टु प्रणयंति । तत्र दृष्टांतः । ररहाणा रंहसा
 गच्छाः ॥ रदि गतौ । क्वांदस्य लिटः कानच् । अनित्य-
 मागमशासनमिति युमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नियुक्ताः ॥
 कंदसीवनिवाविति रधशब्दान्तत्वर्थोय ईकारः ॥ अखासो
 न अखा इव । ते यथा हृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयंति
 सवत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरु॒णिं द॒क्षो नि रि॒णाति जंभै॑रा॒द्रोच॑ते वन॒
 आ विभा॑वी ।

प्राद॑त्य वा॒तो अ॒मुं वा॒ति शोचि॑रस्तु॒र्न श॒र्याम॑स॒नाम॑मु॒
 द्यन् ॥ ४

पुरु॒णिं । द॒क्षः । नि । रि॒णाति । जंभैः॑ । आ॒त् ।
 रोच॑ते । वनै॑ । आ । विभा॑वी ।

प्रा॒त् । अ॒त्य । वा॒तः । अ॒मुं । वा॒ति । शोचिः॑ । अस्तुः॑ ।
 न । श॒र्या । अ॒सनां॑ । अ॒मुं । द्यन् ॥ ४

अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते । दक्ष उपक्षपयिताय-
 मग्निः पुरुणि बह्वनि वृक्षादीनि निरणाति । नितरां
 दिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्रादित्वाद्भूस्वः ॥ केन
 साधनेनेति तदुच्यते । जंभैः । दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः ।

आत् दहानंतरं वने दृष्टादिसमूहासक्ते विभावा विविध-
प्रकाशयुक्तः सन् रोचते । दोषो भवति । आत् अनंतरमस्य
शाचिर्ज्वाला अनुकूलं वातोऽग्निसखिभूतो वायुरनु द्यन् ॥
अन्विति बोधार्थः ॥ प्रतिदिनमनुकूलं वाति ज्वाला आदाय
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तुः क्षेप्तुः सकाशादसनां गच्छन्तीं
शर्पा न शरो नाम हिंससाधनलोहमयमिधुमुखं । तत्र चरां ।
यद्वा शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विका-
रामिधुमिव । शर्पा इषवः शरमध्य इति यास्कः । नि०
५. ४. । यद्वा शर एव शर्पा । अथवा शरो हिंसा तत्करो-
तीति शर्पा इषुः । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं
प्रेरयति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भं संतं रेषणा रेषयन्ति ।

अंधा अपश्या न दंभन् अभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो

अरक्षन् ॥ ५

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भं । संतं ।

रेषणाः । रेषयन्ति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दंभन् । अभिख्या । नित्यासः ।

ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५



यमग्निं गर्भं गर्भवदक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो
 जरा न रेपयन्ति । न दुःखयन्ति । तथा रिपवोऽन्ये
 हिंसकाः ॥ दुरत्यर्द्रविणस्युर्हृषण्यति रिपण्यतीति क्वचि
 निपात्यते । क्याच्छंऽसीत्युः ॥ न हिंसन्ति । कौटशास्त्रे । रेषणाः
 हिंसनस्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न
 हिंसन्ति । किंचास्याभिख्या अभितः ख्यातिं महात्मासंधा
 घ्नानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्या अद्रष्टारः । यद्वा
 विद्यांसोऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः ॥ ईदृग्रूपा
 भवेऽपि न दभन् । दम्नुवंति न हिंसन्ति । लौकिकोपकारे-
 णापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकः रूपं
 के जानन्तीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या अविचलित-
 भक्तयः । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहास्वय-
 मपि नित्या भविष्यन्तीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या
 उपचर्यन्ते । तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव
 तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् । रक्षन्ति । यज्ञादिरूपेण
 अजन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दैधन्तमसं वैराजमाग्नेयं ।
 दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तलक्षणमज्ञावात् ।
 तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो
 लौगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन दूनस्य वसुनः पद आ ।

उप भ्रजंतमद्रयो विधन्नित् ॥ १

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् ।

दूनः । दूनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । भ्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः
पालकः स्वामी सोऽग्निर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥
ददातेः शतरि क्वांसः शपो लुक् । तस्य क्वांस्यभयथेत्याङ्-
घातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ आभि-
मुख्येनास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंच दूनस्य
स्वामिनोऽपीनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं
वसुनो धनस्य पद आस्पदभूते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥
उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यदा वसुनो निवास-
योग्यस्य धनस्यापीन इति संबंधः । यदा वसुप्राप्तिः
प्रसिद्धाः । किंच उपभ्रजंतमुपगच्छंतमेनमभिषवार्थमद्रयो
ग्राववंतो यजमाना विधन्नित् । परिचरंत्येव ॥ विध विधाने ।
तौदादिकः । लङि बहुलं क्वांसोत्पद्यभावः । निधाताभाव-
श्क्वांसः । यदा पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य
संबन्धादनिष्ठातः ॥ यदा अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्दैरपि
उपेत्य विधन्नित् । पूजयंत्येव । आह्वादं जनयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स यो वृषां नरां न रोदत्योः श्रवोभिरस्ति
जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्त्राणः शिथीत योनौ ॥ २

सः । यः । वृषां । नरां । न । रोदत्योः । श्रवः । भिः ॥
अस्ति । जीवपीतः । सर्गः ।

प्र । यः । सस्त्राणः । शिथीत । योनौ ॥ २

स तादृशो योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदत्योर्द्यावा-
पृथिवोरपि वृषा मेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वो-
त्पादकः श्रवभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति ॥
वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽर्थ
जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः
सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । अत्रार्थ
सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्र-
श्मिभिः सह वैश्वतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणान्
प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षा-
दुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्वोनौ गर्भाशये सस्त्राणः प्रविष्टः
सन् शिथीत । निषिक्तं रेतः पारयति । वृषश्चादिदेहाकारेण
प्ररिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पुरयेदेव नोत्पद्यते ।
तस्मादयं साक्षाद्देवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्विश्वी वर्तते

इत्यर्थः । यदा योमिर्नरां न नराणां कर्मभूत्वाहयुक्तानां
यजमानानामिव ॥ नरा मनुष्या वृथ्यंति कर्त्तृस्थितिं यास्कः ॥
नि० ५. १. ॥ तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्रोदयो-
रपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यंते । भूलोक-
वर्तिनां दृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविःप्रापणेनेति भावः ।
स तादृशोऽग्निः अवोभिर्हविल्लक्ष्णैः सोमाज्यादिभिरद्वैर्नि-
मित्तभूतैर्जोविपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्व-
वास्वादिवस्वभावः सन् अस्ति । प्रकृतो वर्तते । अमुमग्निं
हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतानभोगान्भुञ्जत इत्यर्थः ।
किंच योऽग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्त्राणः
प्रविष्टः सन् शिघ्रीत । स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति
सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्योर्द्वीना ॥

सूरो न रुक्काञ्जतात्मा ॥ ३

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः ॥

कविः । नभन्यः । न । अर्वा ।

सूरः । न । रुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संधिनीमुत्तर-
वेदिं । यदा वृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां
भूमिं प्रत्यग्यागमनमनीषा विद्यते तां पुरं तत्स्थानमादीदेत् ॥

दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्यः । अपेक्षितदेशं प्रत्यतन-
शीलः । कविः । क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टांतः । अर्वाणकुशलो
नभस्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच
शतात्मा । शंतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमान-
गृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं ।
अथवा मितवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं तमग्ने वरुणो जायसे
यत् इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं ।
अग्नेरेवंद्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमंत्रस्यार्थः । तादृशोऽयं
सूरो न सूर्य इव रुरुकान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्तौ ॥
क्वांदसत्य लिटः कसुं ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति । उत्कृष्टं
वर्तत इति पूर्ववान्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि

शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४

अभि । द्विजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि ।

शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा
मथनाग्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेद्यादिसंस्काररूपं
द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वं । अधवा द्यावापृथिवीभ्यामु-

स्यन्नत्वात् । तादृशोऽग्निस्त्री रोचनानि त्रीणि रोचनानि
क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभिःशुशुचानोऽभितः
प्रकाशयन् । न केवलं त्रीण्येव किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि
रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन्
दोषयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन् अपां
प्रोक्षणाद्युदकानां सवस्थे सहस्थाने यागदेश आस्थात् ।
तिष्ठति ।

॥ अथ पंचमी ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्था ।
मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे ।
वार्याणि । अवस्था ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः । अरणीभ्या-
मुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् । आह्वाता वा देवानां
सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंद-
वृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तात् ॥ अवस्था अवस्थया ।
अवोऽन्नं हविर्लक्ष्णं । तदिच्छया ॥ अवःशब्दात् क्वजंतात्
अप्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे । धारयति । अस्मा
उक्तस्वरूपायाग्नये यो मर्त्यो ददाश । ददाति । स सुतुकः
शोभनपुत्रो भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पुरु त्वेति त्वचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाग्नेय
मौण्डिचं । पुरु त्वचमौण्डिचमित्यनुक्तमणिका ॥ प्रातरनुवा-
काश्चित्रशङ्खयोरौण्डिहे कंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या
इति खंडे सूत्रितं । पुरु त्वा त्वा मग्ने । आ० ४. १३. ।
इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पुरु त्वा दा॒ष्वा॒वो॒चे॒ऽरि॒र॒ग्ने॒ तव॑ स्वि॒दा

तो॒द॒स्यै॒व श॒रण॒ आ॒ म॒ह॒स्य॑ ॥ १

पुरु॑ । त्वा॑ । दा॒ष्वा॒न् । वो॒चे॑ । अ॒रिः॑ । अ॒ग्ने॑ । तव॑ ।

स्वि॒त् । आ॑ ।

तो॒द॒स्यै॒व । श॒रणे॑ । आ॑ । म॒ह॒स्य॑ ॥ १

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बहु दाश्वामिति संबंधः । पुत्रं देहि
वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किंतूष्णीं नेत्याह ।
यतो दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतर-
साधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यमिति न मंतव्यं । यतोऽहं
हे अग्ने तव स्वित् तवैव आ आभिसुख्येनारिरर्ता हविरादि-
प्रापणेन सेवकोऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महत्स्योदस्यैव
शिक्षकस्य स्वामिनः शरणे । अस्य भृहं यथा गर्भदासादिरा-
समंताव्रियतो वर्तन्ते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमतं
बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । बहु

दाखांस्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्युच्यते । ईश्वरोऽप्यरि-
रेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अग्नौ गृह्यते इत्यंत इत्येतदुच्यते
वमवक्ष्यत् तोदस्येव शरण आ मरु य तुदस्येव शरणेधि
महतः । नि० ५, ६, । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒नि॒न॒स्य॑ ध॒नि॒नः॑ प्र॒हो॒षे चि॒दर॑रुषः ।

कदा॑ च॒न प्र॒जि॒ग॒तो अ॒दे॒व॒योः ॥ २

वि । अ॒नि॒न॒स्य॑ । ध॒नि॒नः॑ । प्र॒हो॒षे । चि॒त् । अ॒र॑रुषः ।

कदा॑ । च॒न । प्र॒जि॒ग॒तः । अ॒दे॒व॒योः ॥ २

पूर्वमंत्रे स्वामीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्ववि-
लक्षणभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते ।
हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । अथवा सन्निहितत्वाद्वाच इत्यनुषज्यते ॥ अस्मदर्थं
यदाजिज्ञपन् तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपं न दातव्य-
मिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । अनिनस्य ।
अस्वामिनः । त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य । तथा धनिनः
समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात्तन्नि-
वार्यते । यदा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच । प्र-
होषे प्रकर्षेण होतुमरूपोऽददतो दक्षिणारूपेण । यदा प्र-
होषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः ।
अत्रेनगच्चेन ततस्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः ।

किञ्च कदाचन प्रजिगतः । कदाचिदपि प्रकर्षेण देवनास्तु
यतः ॥ अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधः ॥ किञ्च अदेवयोः । देवानात्मनो-
ऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः ॥ निन्दि-
तानां स्वरूपनिरूपणेन स्वत्यातादृशत्वात् बहु वीच इत्येत-
द्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यदा चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्त-
प्रकारेण दूष्ट्यापि कदाचिदप्रजिगतो यदाकदाचिच्चां
स्तुयतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि ।
किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि ।

प्रप्रेत अग्ने वनुषः स्याम ॥ २

सः । चंद्र । विप्र । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः ।

दिवि ।

प्रप्रेत । इत् । ति । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो
यजमानो दिवि द्युलोके चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्रसदृशो
भवति । यदा चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं
हंदोगा आमनन्ति । पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष
सोमो राजेति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा
मुंडकेऽपि द्युलोकप्राप्तिरान्नायते । एह्येहीति तमाहुतयः

सुवर्चसः सूर्यरश्मिभिर्यजमानं वहन्ति तं नयन्त्येताः सूर्यसा
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः
सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । पुनः स एवः विशेष्यते । महो
महतोऽपि ब्राधंतमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ
इत्यर्थः । अतोऽग्ने ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव यनुषः संभक्तारः
सगाम । यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् सगाम । प्रकृष्टा एव भवेम ।

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकोनविंश वर्गः ॥

मित्वं न यमिति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैर्घतमसं जामतं
मैत्रावरुणं । आद्या मैत्रेयव । अत्रानुक्रमणिका । मित्वं न
मैत्रावरुणं हि जामतं मैत्राद्येति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्वं न यं शिथ्या गोषु मव्यव स्वाध्यो विदथे अप्सु
जोजनत् ।

अरजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजसं
जनुषामवः ॥ १

मित्वं । न । यं । शिथ्या । गोषु । मव्यव । सुऽस्वाध्यः ।
विदथे । अप्सु । जोजनम् ।

अरजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति ।
प्रियं । यजसं । जनुषां । अवः ॥ २

यमग्निं शिम्या ॥ कर्मनामैतत् शिमौ शक्तिरिति तन्नामसु
पाठात् ॥ कृत्वा प्रकाशवृद्धत्वादनादिकर्मणा मित्वं न
मित्रमिव स्थितं । यद्वा शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते ।
गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तः ।
अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति । तथापि गव्यव
इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तच्चैकयादित्वादपि स्यात् ।
अतः सृष्टणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा
गवामसि गोपतिः । गणानां त्वा गणपतिं । तथा स्वाध्यः
सुहाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदधे
यागेऽपस्वन्तरिक्षे वैद्यतरूपेण वर्तमानं ॥ आप इत्यन्तरिक्ष-
नाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ अग्नेरन्तरिक्षोत्प-
त्तिर्यदग्ने दिविजा अस्यसु जा वाप्स्वग्ने सधियवेत्यादिमं-
त्वांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा
यजतं यद्व्यमग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं
निमित्तोक्तं शिम्या मथनादिकर्मणा जीजनन् । जनयन्ति
यजमानाः । यद्वा अपसु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणि-
नामुपकाराय वृद्धर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा
बलेनगिरा भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां
अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंपनमरेजेतां रोदसी होतृबूर्य
इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्नि-
र्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतित्वात् ।
यथा लोकौ विभीतस्तथा प्रहृष्टोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् ॥
यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव
तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्वयसा मैत्रत्वमपि रुद्धं ।

यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽ-
तरिते च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव
योजनीयं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यद्वा पुरुमीङ् हस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे
स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चते उत श्रुतं वृषणा
पस्त्यावतः ॥ २

यत् । ह । त्यत् । वा । पुरुमीङ् हस्य । सोमिनः । प्र ।
मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं ।
वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २

हे मित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वां पुरुमीङ् हस्य बहु-
लाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभावनशी-
लस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यदुक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न
मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्रदधिरे । प्रकर्षेण
धारयन्ति ॥ हेति पूरणः ॥ अध अतः कारणाद्गातुं युष्मद्-
मनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य
क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेर्लोटि घ्यत्ययेन शः ॥ उत
अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः ॥

पस्येति गृहनाम पस्या दुरोण इति तन्नामदृक्त्वात् ॥
 सदः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा
 प्युतं । शृणुतं ॥ क्वांसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा यद्यस्याब्धो-
 मिनः सोमवतः पुरुमीडहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो
 च मित्राणीव स्थिताः स्नासुवः स्नाभवनशीला स्वस्वव्यापार-
 समर्था दधिरे । अथ अतः कारणात्तस्यार्धतेऽर्धतः क्रतुं
 विदत्तमित्यादि पूर्ववत् ॥

॥ अथ छवीया ॥

आ वा भूषन्वितयो जग्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा
 दक्षसे महे ।

यदौच्यताव भरथो यदर्वते प्र होत्र्या शिष्या वीथो
 अध्वरं ॥ १ ॥

आ । वा । भूषन् । वितयः । जग्म । रोदस्योः ।

प्रवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ई । च्यताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र ।

होत्र्या । शिष्या । वीथः । अध्वरं ॥ १ ॥

हे वृषणा कामानां वर्धितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः
 संबन्धि जग्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्होत्र्याष्टथियोः सकाशात् ।
 यावाष्टथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा मित इति

सर्वोपकार्यं विरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः ।
 उभयोः पृथिवीयुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्वदृष्टां तत्वे-
 माग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते । अग्निरेव मित्व इति ।
 तथान्यत्रापि । अग्निं मित्वं न क्षितिषु प्रशंस्यं । मित्वं वयं
 सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म
 महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना
 आभूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । स्वाधंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवा-
 च्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् ॥ अथवा ईमित्यनर्थकः
 मित्वाक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीयुक्तत्वात् ॥ ऋताय यज्ञाय
 भरथः सामर्थ्यं । यत् यस्माच्च कारणादर्वते युष्मान् प्राप्तवते
 यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा उभयत्र कर्मणः
 संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । तथा
 च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणा
 च प्रवीथः । प्रकर्षेण प्राप्नुयः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म
 भूषयंतीत्यर्थः ॥ होत्रेति षाड्जाम होत्रा गीरिति तस्मात्सु
 पाठात् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सा क्षितिर्सुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा

घोषयो बृहत् ।

युवं दिवो वृ हतो दक्षमाभुवं गां न धुर्यं पं युं जाये

अपः ॥ ४

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया ।

ऋतवानौ । ऋतं । आ । घोषयः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहतः । दक्षं । आभुवं । गां । न ।

धुरि । उप । युंजाथे इति । अपः ॥ ४

हे असुरा असुरौ बलवंतौ मितावरुणौ युवयोर्या क्षितिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्ग-
 श्रुतेर्याग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । याग-
 भूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाद्य च हे ऋतवानौ
 ऋतवंतौ युवां बृहत्पट्टभृतमस्मदीयं यज्ञमाघोषयः । अवै-
 कल्येन संपादिता इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो
 महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा
 बृहतो दिवो महतो द्युलोकस्यदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति
 शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं
 दक्षमभिमतसायनसमर्थमाभुवं सर्तु भवनशीलमपः कर्म
 सोमयागरूपमुपयुंजाथे । संवेथे । तत्तत्त्वं हविः स्वीकुरुथ
 इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे
 तदर्थं गां न । घेनुमिव । तां यथोपयुंजते तद्वत् ।
 यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मादृत-
 माघोषयः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मही अत्र महिना वारं मृग्वथोऽरेणवस्तुज आ
सद्यन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निम्नुचं
उपसंस्तुतकवीरिव ॥ ६

मही इति । अत्र । महिना । वारं । मृग्वथः ।

अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरताति । सूर्यं । आ । निम्नुचः ।

उपसं । तकवीः पूवः ॥ ५

हे मित्रावरुणौ युवां महीमहत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्व-
सवर्णदीर्घः ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १८. । इति
प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां ष्ठिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनूर्वारं
वरणीयं प्रदेशस्तथः ॥ अंतर्भावितस्यर्थोऽयं ॥ गमनादि-
व्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावाष्टिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च
मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मदह-
त्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षो-
राणां प्रदातारः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यनि गोष्ठ
आ आश्रिता आगच्छन्ति वा ॥ उपसर्गश्चुनेर्वाग्यक्रियाध्या-
हारः ॥ ता एवकारिता धेनव उपरताति उपरतातौ ॥

सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्त्वंतरिन्ने मेघाच्छन्ने सति
 सूर्यं सर्वसा प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनमामर्त्यं वा । सुवीर्यो
 मर्या गोपायत इति तत्सूर्यसा सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् ।
 आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । स्वर्यंति सुखसंचाराय ॥ स्वरु
 शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्नकाल इति तदुच्यते ।
 निम्नच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपःकालेषु च । तत्र
 दृष्टान्तः । तक्कवीरिव । तक्का स्नेहः । तसां वेता गंता
 मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुष्टानां गवां
 सुखचारो युग्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये विंशो वर्मः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ वा॒ष्टताय॑ के॒शिनी॑र॒नूष॑त॒ मि॒त्र॒ य॒त्र॒ व॒रु॑ण
 गा॒तु॒म॒र्च॑थः ।

अ॒व॒ त्म॑ना॒ सृ॒ज॑तं॒ पि॒त्र्व॑तं॒ धि॒यो॒ बु॒वं॒ वि॒प्र॑सा
 म॒न्म॑ना॒मि॒र॒ज्य॑थः ॥ ३

आ । वा । ष्ट॒ताय॑ । के॒शिनीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । मि॒त्र॒ ।
 य॒त्र॒ । व॒रु॑णः । गा॒तु॒ । अ॒र्च॑थः ।

अ॒व॒ । त्म॑ना॒ । सृ॒ज॑तं॒ । पि॒त्र्व॑तं॒ । धि॒यः॑ । बु॒वं॒ । वि॒प्र॑सा ।
 म॒न्म॑ना॒ । इ॒र॒ज्य॑थः ॥

हे मित्रावरुणौ केशिनोः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयो-
 ऋताय यन्नार्थमानूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतौत्यर्थः ।
 कुर्वेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण युवासुभौ यत्र यागे गातुं
 गमनं देवयजनदेशं वा ॥ गातुरिति पृथिवीनाम गातुः
 पूषेत्युक्तत्वात् ॥ अर्चयः । स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च
 अना आत्मनैवावसृजतं । वृष्टिमवाप्नुवन् विवृजतं । तथा
 कृत्वा धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पितृवतं । वर्धयतमित्यर्थः ।
 एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्त्रानां मनन-
 वतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनौ
 भवथः ॥ इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति तत्पत इति तन्नाम-
 सूक्तत्वात् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यो वां यज्ञैः शशमावो ह दाशति कविर्होता यजति
 मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं
 गंतमस्मयू ॥ ७

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः ।
 होता । यजति । मन्मसाधनः ।

उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छा ।
 गिरः । सुमतिं । गंतं । अस्मयू इतस्मयू ॥ ७

यो ह । यः खलु यजमानो वा युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा
यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः यजमानः शंसमानो दाशति । हवि-
रादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव
कविरनूचानः । येऽनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा
कविर्मेधावी होता सम्यक् होमनिष्पादको यजमानो मन्म-
साधनो मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति ।
सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभन-
प्रज्ञमुप उपलक्ष्य गच्छयः । प्राप्नुयः खलु । अध्वरं तदीय
यज्ञं वीथः । कामयेथे । किञ्च अस्मयू अस्मान् कामयमानौ
युवां गिरः स्तुतीरच्छ अभिलक्ष्य गतं । तादृशं मां प्राप्य
स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति सामान्य-
निर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मान-
मेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो दाशति यश्च
यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं
सां मदीया गिरः स्तुतीरच्छ अभिलक्ष्य गच्छतं ॥

॥ अथाहमी ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरंजत ऋतावाना मनसो न

प्रयुक्तिषु ।

भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽहंयता मनसा

रेवदाशाये ॥ ८

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतावाना ।

मनसः । न । प्रयुक्तिषु ।

भरंति । वां । मन्मना । संयता । गिरः । अदृश्यता ।

मनसा । रेवत् । आशाये इति ॥ ८

हे ऋतावाना यज्ञवंतौ वृष्टुदकवंतौ वा मितावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोविकारैः पय-
आदिभिरंजते । व्यंजयन्ति यजमानाः । देवभागं यागेषु
क्षीरादिभिर्यजन्त इत्यर्थः । यद्वा गोभिरंजते । स्तुवंति । तत्र
दृष्टान्तः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन
इव । तद्यथा प्रथमं व्यंजयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्व-
व्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता
युवामेव सम्यगच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीभरन्ति । संपा-
दयन्ति । यस्मादेवं तस्माददृश्यतानभिभवता मनसा प्रकृष्टेन
चेतसा युक्तौ संतौ रेवत् धनवत्कर्मास्मादीयमाशाये । अश्रु-
वाये व्याप्र, यः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्रोतेर्लिङ्गनित्यमागमशा-
सनमिति वचनादिडभावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाये नरा मायाभिरितजति

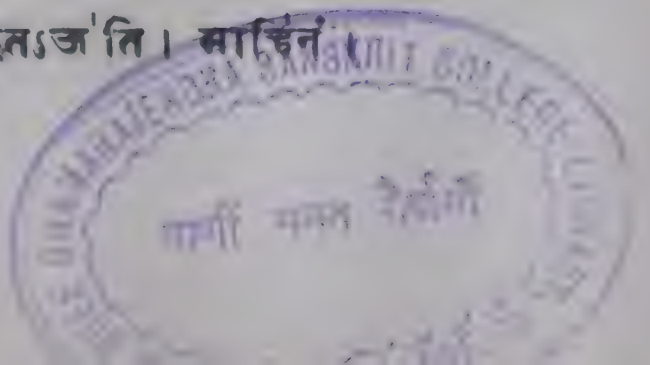
माहिनं ।

न वां द्वावोऽहभिर्नोति सिंधवो न देवत्वं पणयो

नानशुर्मधं ॥ ९

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाये इति ।

नरा । मायाभिः । इतः जति । माहिनं ।



न । वां । द्यावः । अहंभिः । न । उत । सिंधवः ।

न । देवत्वं । पणयः । न । आनशुः । मघं ॥ ८

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्वेवत् धनवत् । सहदृष्टात्वाद्दय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारौ युवामाशाये अश्रुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं । मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरित्युक्तिः । इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इति रक्षणवद्वा । माहिनं ॥ महन्नामैतत् ॥ अतिमहत् । द्वेद्वयोर्बुवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिमिः । अत्राहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसानानशुः न प्राप्नुवंति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उत अपि च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं पणयोऽसुरा अपि जानशुः । मघं धनं च नानश्विरे । लीकत्वये युवयोः पराभवितारो न केऽपिसंतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तचं द्वादशं सूक्तं दैर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । मैत्रावरुणं हीतुयुक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । मैत्रावरुणे पश्चाद्वाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्रवाहवा सिद्धतं जीवसे नः । आ० ३, ८, । इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणेऽविनियुक्ता । सूत्रितं च युवं

वस्त्राणि पीवसा वसाथे इतरहते वाससी आच्छाद्य ।
आ० मृ० ३, ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतव ह
सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा
सचेथे ॥ १

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः ।

अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन ।

मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा पीवसा
पीनान्यच्छिन्नानि वस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि
वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थलेन प्रभूतेन
तेजसा वस्त्राणि दधाय । अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि
तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय
अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननीताश्च । ईदृशी युवां
विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसन्धान्यप्रियाणि पापान्य-
वातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेन्यत्र संहितायामृत्यक इति
प्रकृतिभावो हस्तत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा
सचेथे । संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेत॑ दे॒षां स॒त्यो म॑न्त्रः कवि॑शस्तं
ऋ॒घावा॑न् ।

तिर॑श्चिं ह॑न्ति चतु॑र॒श्चि॒र॒ग्रो दे॒वनि॑दो ह प्रथ॑मा
अ॒जूर्य॑न् ॥ २

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः ।

मन्त्रः । कविऽशस्त । ऋ॒घावा॑न् ।

विऽश्चि॑ । ह॑न्ति । चतुः॑श्चिः । उग्रः ।

देव॑निदः । ह । प्रथ॑माः । अ॒जूर्य॑न् ॥ २

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थं । यदा तदनुचरा-
पेक्षया बहुवचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वच्चन एक एवैतद्वक्ष्यमाणं
सामर्थ्यरूपं कर्म विचिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुातृती-
त्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽवाध्यः सत्सु भवो वा
मन्त्रो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मन्त्राविभिः शंसनीय
ऋघावान् हिंसावान् अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता
प्रतिपादिताभवादित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । तिरश्चिं ।
अश्चिखयोपेतमायुधं तिरश्चि । तद्वन्तं ॥ मत्वर्था लुप्यते ॥ उप-
लक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नामत्यर्थः । एतन्नामानं वा चतुरश्चि-
स्वतोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं । किंतु उग्रः
स्वयमुद्गुर्गबलो हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरे-
कस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकास्तु प्रथमाः समर्थाः

सैतोऽप्यज्यन् । स्वयमेव जोर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्यनि
बलं कंदसीत्यत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः ।
मिनितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां
युवयोरेतदुक्तं वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो
विचिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अपादैति प्रथमा पदतीनां कस्तदां मित्रावरुणा

चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यन्तं नि

तारीत् ॥ ३

अपात् । एति । प्रथमा । पदतीनां । कः । तत् ।

वां । मित्रावरुणा । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं ।

पिपति । अन्तं । नि । तारीन् ॥ ३

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पदतीनां मनुष्यादीनां
प्रजानां प्रथम प्रथमभावित्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं
सूर्यचंद्रादिवत् स्वल्पा परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव
स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः
प्रसिद्धं कर्म क आचिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥
कृत ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः । मित्रावरुण्योरहोरात्रदेवत्वा-
द्दहोरात्रयोरंतराज्यैवोपस्त्वादेतत्कर्मत्वं । किं चास्य

लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भं युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरा-
दित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुण-
त्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति
चित् । समन्ताद्विर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं
चिदित्यवधारणे ॥ तत्कथमिति तदुच्यते ऋतं सत्यं जगतः
प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अनृतमुक्तविलक्षण-
मंधकारं गमनादिनिरोधं च नितारीत् । नितरति । निम-
ज्जयति । नाशयतीत्यर्थः ॥ शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म
युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रयंतमित्परि चारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवष्टग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य

धाम ॥ ४

प्रयंतं । इत् । परि । चारं । कनीनां । पश्यामसि ।

न । उपनिपद्यमानं ।

अनवष्टग्णा । वितता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य ।

वरुणस्य । धाम ॥ ४

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानमुषसां ॥
कनतेः कांतिकर्मण इज् । छदिकारादक्तिन इति डीष् ।
आमि कन्याशब्दस्य वा छांदसं संप्रसारणं ॥ तासां चार-
मादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परिपश्यामसि । वयं परि-
पश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न

पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते ।
अनवपृगणा अनवपृगणानि अत एव विततानि तेजांसि
वसानमाच्छादयन्तं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य
च धाम तेतःस्थानभूतं यद्वा प्रियं धामेति संबध्यते ।
तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं युष्मदनुग्रया संचरन्तं
पश्यामसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अन॒खो जा॒तो अ॒न॒भी॒शु॒र॒र्षा॒ क॒नि॒क्र॒द॒त्प॒त॒य॒दूर्ध्व॒सा॒नुः ।
अ॒चि॒त्तं ब्र॒ह्म जु॒जु॒षु॒र्धु॒वानः॒ प्र मि॒त्रे धा॒म वरु॑णे
गृ॒णन्त॑ ॥ ५

अ॒न॒खः । जा॒तः । अ॒न॒भी॒शुः । अ॒र्षा॒ । क॒नि॒क्र॒द॒त् ।
प॒त॒य॒त् । अ॒र्ध्व॒सा॒नुः ।
अ॒चि॒त्तं । ब्र॒ह्म । जु॒जु॒षुः । धु॒वानः । प्र । मि॒त्र ।
धा॒म । वरु॑णे । गृ॒णन्तः ॥ ५

स एवादित्योऽनखः । यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितस्त-
थायनभीशुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः । तथा-
प्यर्षा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः
कनिक्रदत् । अत्यर्थं क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्लुगन्ताच्छतरि द्वाध-
र्त्यादौ निपात्यते ॥ अर्ध्वसानुरुपर्ध्वपरि समुच्छ्रयणाः सम्-
पतयत् । गज्जति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिहृढमुक्तरूपं

कर्म मित्वे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मित्र-
यंतस्तयोर्धाम्नारोपयंतः । तथा प्रगृणंतो युवयोस्तेजः
प्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवंतो जुजुषुः सेवन्ते । अनुष्याः सृष्टस्य
निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्वयोरधीनमिति
स्तुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ धेनवो मामतेयमवंतीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्सस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि

विद्वानासाविवांसन्नदिति मुरुष्येत् ॥ ६

आ । धेनवः । मामतेयं । अवंतीः । ब्रह्मऽप्रियं ।

पीपयन् । सस्मिन् । उधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा ।

आऽविवांसन् । अदिति । मुरुष्यत् ॥ ६

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परि-
वृडस्य कर्भणः प्रियतमं परिवृडस्याग्नेः प्रीणयितारमवंती-
रवंत्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्मिन् स्वकीय उधन्
उधत्यापीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्यायतेर्णिचि छांदसः
पीभावः ॥ उधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्माव-
क्ष्णत्वित्यर्थः । मित्रावरुणभ्यां पयस्येति श्रुतेः एवं प्रदत्तह-
विर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुतशेषो

भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पितृः पितोर्हुतशिष्ट-
स्यान्नस्य । तादृगन्नमासा आस्येन भक्षयितुं भिक्षेत । याचेत्
युष्मान् किंच विवासन् युवां परिचरन् अदितिमखंडित-
मन्यूनमेतत्कर्मोत्थेत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म
समपनेन रक्षेत् तथापीपयन्नित्यर्थः ॥

मैत्रावरुणपशौ वपांया एषानुवाक्या । सूत्रितं च । आ-
वां मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा । आ-
३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववंसा
ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म एतंनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या
सुपारा ॥ ७

आ । वां । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिं । नमसा ।

देवौ । अवसा । ववृत्यां ।

अस्माकं । ब्रह्म । एतंनासु । सद्याः । अस्माकं ।

वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७

हे देवौ देवनशीली मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां
हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेणा-

वसा रक्षणेन निमित्तभूतेनावहृत्या । आवर्तयेयं । यद्वा
नमस्कारेणावसाचेन चावहृत्या । किंच हे मित्रावरुणौ
अस्माकं संबन्धि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म एतन्मासु
संग्रामेसु सुह्याः । वह्यात् । शत्रून् अभिभूयात् । अनेन कर्मणा
शत्रून् अभिभवेवमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा
वृष्टिः सुपारा सुष्टु पारयन्ती भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां
ग्रीष्मादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

यजामहे वामिति चतुर्ह्वं चतुर्दशं रुक्मं दैर्घतमसं
मैयावरुनं । यजामहे चतुष्कमित्थरुक्ममणिका । विनियोगी
लैंगिकः ॥

॥ तत्प्रथमा ॥

यजामहे वां महः सुजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा

नमोभिः ।

घृतैर्घृत्सू अथ यजामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरंति ॥ १

यजामहे । वां । महः । सुजोषाः । हव्येभिः ।

मित्रावरुणा । नमःऽभिः ।

घृतैः । घृतसू इति घृतऽसू । अथ । यत् । वां ।

अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरंति ॥ १

हे हृतसू हृतस्य स्त्रावयितारौ मित्रावरुणौ मही महांतौ
वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः ।
सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध
अपि च यशस्मात्कारणावां युवामध्वर्यवोऽन्नादीया अध्वर्य-
वोऽपि ॥ अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि धीतिभिः स्त्रकीयैः
कर्मभिर्भरन्ति । पोषयन्ति । तस्माद्यजामहे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रस्तुतिर्वा घाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृत्तिः ।

अनक्ति यद्वा विदथेषु होता सुन्नं वां

सूरिर्दृषणाविर्यक्षत् ॥ १

प्रस्तुतिः । वां । घामं । न । प्रयुक्तिः । अयामि ।

मित्रावरुणा । सुवृत्तिः ।

अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुन्नं । वां ।

सूरिः । दृषणौ । इवक्षन् ॥ २

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रस्तुतिः
प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः छत्सुप्रयोगो न
संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि ।
सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्प्रियहादस्मि । यत् यदा
तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्व-
र्युरनक्ति । हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा होता

देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् शस्त्रादिना वामनक्ति ।
 व्यञ्जयति । तदा सूर्य्युष्माहात्म्यविदियक्षत् यागं कर्तु-
 मिच्छन्नहं हे वृषणौ वां युवयोः सुम्नं युष्मत्संबन्धि सुखं
 देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

॥ अथ तृतीयो ॥

पीपायं धेनुरदिति ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।
 हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न
 होता ॥ ३

पीपायं । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय ।

मित्रावरुणा । हविःऽदे ।

हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन् । सः ।

रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋताय युष्मत्संबन्धियन्नाथ
 हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मनिद्रिति विच् । भत्व आतो
 घातोरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीण-
 यित्री गौरदितिरदीना बहुक्षीरा सती पीपाय क्षीरेण
 पुनःपुनराप्यायतां ॥ प्यायतेष्वांसः प्रार्थनायां लिट् ।
 लिङ्गङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु
 यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यत् यदा
 सः प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन्
 मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामक

सुखिगिष विदथे यज्ञे वां हिनोति । हविरादिना प्रीणयति ।
तदा पीपायेत्याह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत वां वि॒क्ष म॒द्यास॑न्धो गा॒व आप॑श्च पी॒पय॑न्त दे॒वीः ।

उतो नो॑ अ॒स्य पू॒र्य्यः प॒तिर्द॑न्वीतं पा॒तं प॒यंस॑

उ॒स्त्रिया॑याः ॥ ४

उत । वां । वि॒क्षु । म॒द्यासु॑ । अ॒धः । गा॒वः । आपः॑ ।

च । पी॒पय॑न्त । दे॒वीः ।

उतो॑ इति । नः । अ॒स्य । पू॒र्य्यः । प॒तिः । दन् ।

वीतं । पा॒तं । प॒यंसः॑ । उ॒स्त्रिया॑याः ॥ ४

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं
पथोरुपं पुरोरुपं पुरोडाशादिरुपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव
आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मद्यासु युष्माभि-
र्मदनीयासु विक्ष प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धयं
पीपयन्त । आप्याययन्त । उतो अपि च नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य
यजमानस्य पूर्य्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्दन् दाता
भवत्विति शेषः । अग्नौ ह्ययमानत्वात्सर्वेषामपि हवियां ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं । भक्षयतं पुरोडाशा-
दिकं । उस्त्रियायाः क्षीराद्यस्त्राविण्या गोः पयसः पयः पातं ।
यद्वा घनोभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

विष्णोर्मुं कमिति षडृचं पंचदशं सूक्तं देवतमसं वेष्टुर्भू
 वैष्णवं । अत्रानुक्रमणिका । विष्णोः षड्वैष्णवं इति ।
 आभिप्लवषडहेपूष्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य
 स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमो
 वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । विष्णोर्मुं कमिति सूक्ते परो
 मावयेत्यच्छावाकः । आ० ७.८. । इति ॥ तथा तृतीयसवने
 सोमातिरेक उत्तरसंस्थोपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्य-
 तिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं
 सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं । मर्द्दा इन्द्रो नृवद्विष्णोर्मुं
 कं । आ० ६. ७. । इति ॥ आग्निमासुतशस्त्रः आद्या विनि-
 युक्ता । अथ यथैतमिति खंडे सूत्रितं विष्णोर्मुं कं वीर्याणि
 प्रवीचं तंतुं तन्वनृजसो आमुमन्विहि । आ० १. २०. ।
 इति ।

॥ त्रैपा प्रथमा ॥

विष्णोर्मुं कं वीर्याणि प्र वीचं यः पार्थिवानि विममे
 रज्जांसि ।

यो अस्त्रभायदुत्तरं सुघस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरगायः ॥ १

विष्णोः । सु । कं । वीर्याणि । प्र । वीचं । यः ।

पार्थिवानि । विममे । रज्जांसि ।

यः । अस्त्रभायत् । उत्तरं । सुघस्यं ।

विचक्रमाणः । त्रेधा । उरगायः ॥ १

नरा विष्णोर्वापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीर-
 कर्माणि तु कमतिशीघ्रं प्रवोचं । प्रववौमि ॥ अत्र यद्यपि
 तु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि ।
 नैघ. ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च तु
 इत्येतन्निवेदार्थं तु कमिति पदद्वयं ॥ कानि तानीति तत्राह ।
 यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्म-
 कानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानोन्मग्निवायादित्यरूपाणि
 रजांसि विममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः ।
 तथा च मंत्रांतरं । यदींद्राज्जी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां
 परमस्यामुत स्य इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्या-
 मस्यायुषेत्सुपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति
 तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाक्यत्वं । किंच यस्मिन् विष्णुर्दत्त र-
 मुद्गततरमतिविस्तारं सधस्यं महस्यान लोकत्रयाश्रयभूत-
 मंबरिजमस्कभायत् । तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् ।
 निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि
 सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवी-
 संबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकां विममे ।
 विविधं निर्मितवान् ॥ रजःशब्दो लोकवाची लोका रजां-
 षुच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यखोत्तरमुद्गततरमुत्त-
 रभाविनं सधस्यं महस्यानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरा-
 दिलोकसप्तकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ॥
 स्कंभुः स्तंसृस्तुं भवति विहितस्य अः कंदसि श्रावजपीति
 श्रययेन श्रावजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्त-
 कानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः ।

भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं ।
 त्रिं च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपु-
 नरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सद्यस्यमुपासकानां सहस्रानं सत्य-
 लोकमस्वभायत् । स्कंभितवान् । भ्रुवं स्थापितवानित्यर्थः ।
 किं कुर्वन् । त्वेधाविचक्रमाणः । त्रिप्रकारं स्वरूपान् लोका-
 न्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्वेधा क्रमणमिदं विष्णुर्विचक्रम-
 इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोक्तगायः । उरुभिर्महद्भि-
 र्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान्
 तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव यस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र
 प्र तदित्ययमगुरुसस्तृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं ।
 प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६, ७ ।
 इति वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्ते अद्य
 शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ८, ९ ।
 इति ॥

॥ तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयैषा ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण सृगो न भीमः कुचरो

गिरिष्ठाः ॥

यस्योरुपु त्रिषु विक्रमणेष्वधिष्ठियन्ति भुवनानि विष्णा । २

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । सृगः । न ।

भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुघु । त्रिषु । विक्रमणेषु । अधिऽक्षयंति ।

भुवनानि । विश्वा ॥ २

यस्मेति वक्ष्यमाणत्वात् सति अवगम्यते । समहानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । स्तूयते सर्वैः । कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुक्षितर्हिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेश-
गन्ता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायीः सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्तण्डगतिकर्मणो भीमो विभ्य-
त्यस्माद्भीमोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुक्षितमथ चेद्देवताभिधानं कथं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः
पृष्ठाते प्रीणातेर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगो-
ऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्युपादानभूतः । परमेश्वराङ्गीतिर्भीषास्मदातः पवत इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुक्षितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु
लोकत्रये संचारो वा । तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोक-
स्थायी । यद्वा गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । देवशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुरुषु
विस्तोर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा
सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः
स्तूयते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्त्रं गिरिच्छितं चरुगायाय वृणो ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सवस्यमेको विममे त्रिभिरित्यदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषं । एतु । मन्त्रं । गिरिच्छितं ।

चरुगायाय । वृणो ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रयतं । सवस्यं । एकः । विममे ।

त्रिभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषमस्रत्कृत्यादिजन्यं महद्वलत्वं
मन्त्रं मननं स्तोत्रं । मननीयं शूषं बलं वा विष्णुमेतु ।
प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कोट्टशाय । गिरिच्छिते
वाचि गिरिवद्वृक्षप्रदेशे वा तिष्ठते । चरुगायाय । बहुभिर्गो-
यमानाय । वृणो । वर्षिते कामानां । एवं महासुभावं शूषं
प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं
प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सवस्यं
सहस्रानं लोकत्रयमेक इत् एक एवाहितीवः सन् त्रिभिः
पदेभिः पादैर्विममे । विशेषेण निर्मितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यस्य त्रीं पूर्णां मधुना पदान्यर्चीयमाणा स्वधया मदंति ॥

य उ त्रिधातुं पृथिवीमुत द्यामेकी दाधार भुवमानि

विष्वा ॥ ४ ॥

यस्य । त्री । पूर्या । अर्चना । पदानि । अक्षीयमाणा ।

स्वधया । मदन्ति ।

यः । जं इति । त्रिधातु । पृथिवी । उत ।

द्या । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनाद्यनेन पूर्णा पूर्णानि
त्रोणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीयमाणानि
स्वधयान्नेन मदन्ति । मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव
पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा
पृथिवीशब्देनाधोवर्तीत्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपाप्तानि ।
द्युशब्देन तद्वांतररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतु-
र्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वान्यपि तत्त्वत्यानि भूतजा-
तानि त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथि-
व्यप्तेजोरुपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार ।
धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ उत्पादितवानि-
त्यर्थः । कुंदोगारन्यके । तप्तेजोऽसृजत तदवमसृजत ता
आपऐक्षन्तेति सूतत्रयशृष्टिसुक्ता हन्तेमास्तिस्त्रो देवतास्त्रासां
विभृतं विभृतमेकैकां करवाणीत्यादिना विवृत्करणसृष्टिरुप-
पादिता । यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति
खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुविंशक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो
अग्रा । आ० ४. ५. । इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

तदे॒त्य॒ प्रि॒यम॒भि पा॒थो अ॒श्यां न॒रो यत्नं॑ दे॒वय॒वो म॒दंति॑ ।

उ॒रु॒क्क॒मस्य॑ स॒ हि बंधु॑रि॒त्या वि॒ष्णोः प॒दे पर॑मे म॒ध्व

उ॒क्तः ॥ १

तत् । अ॒त्य॒ । प्रि॒यं । अ॒भि । पा॒थः । अ॒श्यां । न॒रः ।

यत्नं॑ । दे॒वऽय॒वः । म॒दंति॑ ।

उ॒रु॒ऽक्क॒मस्य॑ । सः । हि । बंधुः । इ॒त्या । वि॒ष्णोः ।

प॒दे । पर॑मे । म॒ध्वः । उ॒क्तः ॥ १

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वं सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः ॥ अंतरिक्षनामैतत् । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ अविनश्वर ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्यां । व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंति यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छंतो नरो मदंति । तस्मिन्नुभवंति तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्कमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परम उक्तृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो मध्वरस्योक्तो निष्पदो वर्तते । तदश्यां । यत्र क्षुत्तृणाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति । संकल्पमात्रेणांशतकुल्यादिभोगाः प्राप्यंते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि बंधुः स

अतु सर्वथा सुकृतिर्ना बंधूभूतो हितकरो वा । तस्य पदं
प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । न च पुनरावर्तत इति श्रुते-
स्तस्य बंधत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिकृतिपुराणादिप्रसिद्धियो-
क्तनायः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता वां वास्तू'न्युश्मसि गम'ध्ये यत्र गावो भूरिशृ'ंगा
अयासः ।

अत्राह तदु'रुगायस्य वृणः' परमं पदमव' भाति
भूरिः ॥ ६

ता । वां । वास्तू'नि । उश्मसि । गम'ध्ये । यत्र । गावः
भूरि'शृ'ंगाः । अयासः ।

अत्र । अहं । तत् । उरुगायस्य । वृणः' । परमं ।
पदं । अव' । भाति । भूरि' ॥ ६

हे पत्नीयजमानौ वां शुभदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन
प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वे
यवयोर्गमनायोश्मसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थ-
याम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु
गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रय-
णीया वायासोऽयना गंतारोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो
गंतारः । अत्राह अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह

अत्र खलु वाक्स्वधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्म-
भिर्गीतय्यस्य स्तुत्यस्य दृष्टः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्
तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरति-
शयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति ॥
अयं मन्त्रो यास्केन गोगर्ज्यो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन
व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयाभहे गमनाय यत्र
गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभ-
वताति सतः शृंगं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायो-
क्तमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र
तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्द्धस्यमवभाति
भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २, ७, । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वगः ॥

प्र वः पातमिति षडृचं षोडशं सुक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं ।
पूर्वत्र वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । आद्यस्तृच इन्द्रदेवताकञ्च ।
प्र वो जागतं त्वेन्द्रचाद्यस्तृच इत्युक्तमणिका ॥ अभिप्लविके-
ष्वप्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र वः पातमंधसो विद्यायते महे शूराय विष्णवे
चार्चत ।

या सासुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्यतुर्वतेव
साधुना ॥ १

प्र । व । पातं । संबन्धः । धियाऽयते । महि । शूराय ।

विष्णवे । च । अर्चत ।

या । साधुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्यतुः ।

अर्चताऽहव । साधुना ॥ १

हे अश्वर्यादयः वो सुष्माकं संबन्धि पातं पालनस्वभावं
पातस्थं बांधसोऽंधः सोमरूपमद्यं प्रार्चत । प्रकर्षेण
संपादयत । कस्यै । धियायते स्तुतीरिक्ते महि महते शूराय
विक्रांतायेन्द्राय । विष्णवे ध्यापकायैतन्नामकाय देवाय च ।
कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू पर्वतानां
प्रीणनयतां पूरणवतां वा ॥ पर्वतोऽशब्दो यास्कोनैवं निरुक्तः
पर्ववान् पर्वतः पर्वः पुनः पृष्ठातेः प्रीणातेर्वेति ॥ उल्लस-
णानां लोकानां साधुनि समुच्छितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः ।
अथवा मेघानां समुच्छितप्रदेशे ॥ पर्वतशब्दो मेघनामसूक्त-
त्वात् ॥ तस्य तस्यतुः । तिष्ठतः । कीदृशी तौ । अदाभ्या ।
अदंभनीयौ परैरनभिभाष्यौ । अतएव महो महंती । यडा
महो महंसि स्वतेजसि साधुनीत्यनेन संबन्धः । तस्य दृष्टांतः ।
साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थ्यमार्चता विगवताष्टेनेव । तेन
यथात्युच्छितं प्रदेशमारोहति तद्वद्वुचं पदामारुढौ । तस्मा-
त्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयं सवन एसा वैकल्पिकी याज्या । तथा
च सूचितं त्वेषमित्या समरणं शिमीवतीरिति वा याज्या ।
आ० ६. ७. । इति ॥

। अथ द्वितीया ॥

त्वेवमि॒त्या स॒मर॑णं शि॒मी॒वतो॑रि॒न्द्रा॒विष्णू॑ सु॒तया॑
वा॒मु॒रु॒ष्यति॑ ।

या म॒र्त्याय॑

प्रति॒धी॒यमा॑नमि॒त्कृ॒शानो॑र॒स्तुर॑स॒नामु॑रु॒ष्यथ॑ ॥ २

त्वे॒षं । इ॒त्या । सं॒ऽअ॒र॑णं । शि॒मी॒ऽव॒तोः ।

इ॒न्द्रा॒विष्णू॑ इ॒ति । सु॒त॒ऽयाः । वा॒ । उ॒रु॒ष्यति॑ ।

या । म॒र्त्या॒य । प्र॒ति॒ऽधी॒यमा॑नं । इ॒त् । कृ॒शा॒नोः ।

अ॒स्तुः । अ॒स॒नां । उ॒रु॒ष्य॒थः ॥ २

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वा युव-
योरित्या इत्थं त्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यक् यागदेशगमनं
सुतया हुतशिष्टसोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन
पूजयति । यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युव-
योस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक् परस्परगमनोपेतं
ष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति ।
स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू
मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीयमानमि॒त्
प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसणं चलनशीलं प्रदानशील-
मन्नादिकमस्तुरभिमतक्षेम॒र्निर॑सितुर्वा शलूणां कृशानोरग्नेः
सकाशादुरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वक्षौ हुतं हविः
स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ।

॥ अथ तृतीया ॥

ता इ॑ वर्ध॑न्ति म॒द्य॑स्य पौ॒ंस्य॑ नि मातरा॑ नयति॒ रेत॑से
भुजे ।

दधा॑ति पु॒त्रोऽव॑रं परं॑ पि॒तुर्नाम॑ तृतीयमधि॒ रोच॑ने
दिवः ॥ ३

ताः । इ॑ । वर्ध॑न्ति । म॒द्यि । अ॒स्य । पौ॒ंस्य । नि ।
मा॒तरा । न॒यति । रेत॑से । भु॒जे ।

दधा॑ति । पु॒त्रः । अ॒वरं । परं॑ । पि॒तुः । ना॒म ।
तृती॒यं । अ॒धि । रो॒चने । दि॒वः ॥ ३

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेत
दस्येन्द्रस्य मदि महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं
वति । वर्धन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चेन्द्रः सोमपान-
जनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नितरां
प्रापयति । किमर्थं । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसाम-
र्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति यदुच्यते ।
दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि । अधिकां रोचने रोचमाने
मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः
पुरुवाता सर्वो जनः पितुः पालकाहिष्णोरनुग्रहा यद्वात् ।
पितुः स्वोत्पादकात्स्ययमुत्पन्नं सत् अवरं निवृष्टं नाम पौत्र-
संज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं

पितेति नाम इधाति । धारयति । त्रीणि वाव रेतांसि पिता
 पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः अस्यामर्थः । अमी हुताः सोमादृतय
 आदित्वमंडलं प्राप्य द्वादशाब्जनः सवितुर्मुत्तं तराविंदाविष्णू
 पोषयंति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तथा वृथा सस्यादि-
 द्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्षयन्त इत्येवं महाबुभावा-
 विंदाविष्णू इति ।

॥ अथ चतुर्थी ॥

तत्तदिदं स्य पौत्रं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य
 मीडहुषः ।

यः पार्थिवानि विभिरिद्विगांमभिरुह क्रमिष्टोरुगायाय
 जीजसे ॥ ४

तत्तत्तत् । इत् । अथ । पौत्रं । गृणीमसि । इमसं ।
 त्रातुः । अवृकस्य । मीडहुषः ।

यः । पार्थिवानि । विभिः । इत् । विगांमभिः ।
 उह । क्रमिष्ट । उरुगायाय । जीजसे ॥ ४

अथ महाबुभावस्य तत्तत्पौत्रं पुंस्त्वं पदाक्रमातिशयं
 गृणीमसि । गृणीमः स्तुमः । कीदृश्याश्च । इमस्य । सर्वस्य
 स्वामिनः । त्रातुः पालकस्य । अवृकस्य । वृको हिंसकः
 शत्रादिः । तद्रहितस्य । मीडहुषः सेक्तुर्नित्यतरुणस्य ।
 स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थि

वाणि पृथिव्यादीनि प्रयनवन्ति वा सामर्थ्यात् रक्षासीति
गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं ।
तानि त्रिभिः ठि द्विगानमिस्त्रिभिरेव विविधगमनैरुक्तं विस्तीर्णं
यथा भवति तथा क्रमिष्ट । क्रीतवान् । विचक्रम इत्यर्थः ।
उरुगायायोरुगातयाय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा
उरुगायाय ॥ पथ्यं चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं
पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हे इदं त्य क्रमणे स्वर्गं शोऽभिख्याय मर्त्यो मुरण्यति ।

तृतीयं मस्य नकिरा दधर्षति वयं च न पतयंत पतत्रिणः ॥ ५ ॥

हे । इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वर्गः ।

अभिख्याय । मर्त्यः । मुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः ।

चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्गः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्हे इत्
क्रमणे हे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना
प्रख्याय मुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ मुरण्यतिः कंडादिर्म-
तिक्रमा मुरण्यति श्रवतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भू-
लोकं पृथगागमनादंतरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य
विष्णोस्तृतीयं क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं
क्रमणं युल्लोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवादधर्षति । बुद्ध्या

नाभिभवति । चातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव
 अपि तु वयश्च न वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः ।
 सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो
 वा नकिरादधर्षति । नैव शक्नुवंति ॥ धृषेत्स्यडागमः ॥ सत्य-
 लोकसगात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं

व्यंतोरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्भिर्युवाकुमारः

मर्त्येत्याहवं ॥ ६

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामभिः । चक्रं ।

न । वृत्तं । व्यंतौन् । अवीविपत् ।

बृहत्शरीरः । विमिमानः । ऋक्भिः । युवा ।

अकुमारः । प्रति । एति । आहवं ॥ ६

अथमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं ।
 सचतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः
 स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा
 व्यंतौन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहरोपेतं
 चक्रमिव । तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्त-
 संख्याकान्कालावयवानवीविपत् । वंपयति भ्रमयति । दृष्टेष्ट

कंपने । एतन्ताल्लूङि चङि रूपं ॥ के पुनस्त उच्यंते । संवत्सर-
 एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्द्ध-
 मासाः । विंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः एकस्मिन्दिने पर्या-
 वर्तमानानि मेघादीनि द्वादश लग्नानीति मिलित्वा चतुर-
 धिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । ननु आदित्यः स्वयमपि
 इतरवत्परिभ्रमति । कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां
 भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणा-
 धीनत्वादितरे षां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते ।
 एवं कालात्मको विष्णुर्दृढच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेव-
 मनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । दृढच्छरीरत्वमेवोप-
 पादयति । विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्य-
 गात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा ऋक्भिः स्तुतिमद्भिर्मंत्र-
 वद्भिर्वा विमिमानः । यद्यपि विमुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात्
 स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा ।
 अत एवाकुमारोऽनल्पः । एवंभूतो महाविष्णुराहवमात्मानं
 प्रत्येति । गच्छति यत्रदेशं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । जागतं
 त्वित्युक्तत्वादिदमपि जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । भव
 पंचेत्यनुक्तांतं ॥ उच्येतु तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं
 विनियुक्तं । उच्येतु होवकाणामिति खंडे सूत्रितं भवा
 मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६.१. । इति ॥ सोम्यचरोरुभयतो
 हृतेन यष्टव्यं तत्रोपरितने घृतयाग उरु विष्णो विक्रमस्वेति

प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र
इत्येवा प्रयोक्तव्या । दशमेऽहनीति खंडे सूत्रितं । उरुविष्णो
विक्रमस्वेति छतयाज्यास्थाने भवाः मित्रः । आ० ८. १२. ।
इति ॥

॥ सैषा सुक्ते प्रथमा ।

भवा॑ मि॒त्रो न शे॒थ्यो छ॒तासु॑तिर्वि॒भूतद्यु॑च्च ए॒वया उ॑
स॒प्रथाः॑ ।

अ॒घा॑ ते वि॒ष्णो वि॒दुषा॑ चि॒द्वि॒ सोमो॑ य॒ज्ञश्च॑ रा॒ध्यो
ह॒विष्म॑ता ॥ १

भ॒व । मि॒त्रः । न । शे॒थ्यः । छ॒ता॒सु॒तिः ।

वि॒भू॒त॒द्यु॒च्चः । ए॒व॒याः । उ॒ इति॑ । स॒प्र॒थाः ।

अ॒घ । ते । वि॒ष्णो इति॑ । वि॒दुषा॑ । चि॒त् । अ॒र्घ्यः॑ ।

सोमः॑ । य॒ज्ञः । च । रा॒ध्यः । ह॒विष्म॑ता ॥ १

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आदित्यो
वा मित्रः ॥ प्रमीतेस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. ॥ तद्वत्
शेथ्यः साधुः सुखकर्ता छतासुतिः । छतमुदकमासूयते येन
स तादृशः । यद्वा छतमाज्यमाभिसुख्येन नोयते यस्मै स
तादृशः । विभूतद्युच्चः प्रभूतयशाः प्रभूतादौ वा । एवया
रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्वाचोऽतस्थिङ् इति दीर्घः ।

उ इति पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि
अधास्मात्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्य-
वेदिता यजमानेनार्हाः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे
न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च हविष्मता तेन यजमानेन
राध्यः समाराधनीयः । यद्वा विदुषा होत्वा स्तोमो राध्यो
हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पू॒र्या॒य॑ वे॒ध॒से॒ न॒वी॒य॒से॒ सु॒म॒ज्जा॒न॒ये॒ वि॒ष्ण॑वे॒ द॒दा॑ति
यो जा॒त॒म॑स्य॒ मह॒तो॒ म॒हि॒ ब्र॒व॒त्से॒ बु॒ अ॒वी॒भि॒र्यु॒ज्य॑
चि॒द॒भ्य॑सत् ॥ २

यः । पू॒र्या॒य॑ । वे॒ध॒से॒ । न॒वी॒य॒से॒ । सु॒म॒त् । ज्ञा॒न॒ये॒ ।

वि॒ष्ण॑वे॒ । द॒दा॑ति ।

यः । जा॒त॒म॑ । अ॒स्य॒ । म॒ह॒तः॒ । म॒हि॒ । ब्र॒व॒त् । सः ।

इ॒त् । अ॒भि॒ । इति॑ । अ॒वी॒भिः॑ । यु॒ज्य॑ । चि॒त् । अ॒भि॒ ।

अ॒सत् ॥ २

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्ययेत्यर्थः ।
वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय । अत्संतरमणी-
यायेत्यर्थः स्तुत्याय वा शुभज्ज्ञानये स्वयमेवोत्पत्ताय ॥ अने-
रौणादिक इण् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति
यास्कः ॥ यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाता
यस्य स तयोक्तः । तस्यै सर्वजगन्मादनशीलशीपतय इत्यर्थः ॥

बहुव्रीहौ जायाया निङ्ङिति निङादेशः समसांतः । वलि
लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति । हविरा-
दिकं ददाति । किंच अस्यविष्णोर्महतो महानुभावस्य महि
मदत् पूज्यंजातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जस्म ब्रवत् ।
ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेङ्यडागमः ॥ संकीर्त्तयेत् । सेडु ॥ उद्यदोऽपि-
शब्दार्थः ॥ सोऽपि दाता अवोभिरन्नैः : कीर्त्तिभिर्वा युक्तः सन्
युज्यंचित् सर्वेर्गतव्यमेव तद्वदमाभिमुखेनासत् । गच्छति ।
प्राप्नोति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमुं स्तोतारः पूर्य्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषां

पिपर्तन ।

आस्यं जानंतो नामं चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं

भजामहे ॥ ३

नं । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्य्यं । यथा । विद ।

ऋतस्यं । गर्भं । जनुषां । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नामं । चित् । विवक्तन ।

महः । ते । विष्णो इति । सुमतिं । भजामहे ॥ ३

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्य्यं पूर्वाह्नमनादिसंसिद्ध-
स्तस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भमूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । यज्ञो
वै विष्णुरिति श्रुतेः यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं ।
उदकोत्पादकमित्यर्थः अप एष ससर्जादाविति स्मृतेः । एवं-

भूतं विष्णुं यथा विद । जानीष । तथा जनुषा जन्मना स्वत
एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना
प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥
विदेर्लोऽटि मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्रसंहितायाश्चत्यक्र
इति प्रकृतिभावः । किंच अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम
चित् सर्वैर्नमनीयभभिधानं सार्वभौमप्रतिपादकं विष्णुरित्ये-
तन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समन्ताद्वि-
वक्तन । वदत संकीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णो-
रेव नर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेक्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना
वा परिणाममाजानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोऽटि
त्वादनः शपः शः । बहुलं कंदसीत्प्रभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तना-
देशः ॥ दादानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव
महो महतस्ते तव सुमतिं सुष्टु मतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा
अजामहे । सेवामहे वयं यजमनाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य :राजेत्येषा प्रयोक्तव्या ।
अग्नीषोमौ प्रणोथत्स्विति खंडे सूत्रितं । तमस्य राजा
वरुणस्तमस्विनेत्यर्द्धं च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमस्विना क्रतुं सचंत मारुतस्य
विषसः ।

हाधार दक्षसुत्तममंशुर्विदं व्रजं च विष्णुः सुखिवा
अपोर्यते ॥ ४

तं । अस्य । रात्रौ । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं ।

सचंत । मारुतस्य । वेघसः ।

दाधारं । दक्षं । उत्तमं । अहः । विदं । व्रजं ।

च । विष्णुः । सखिः । वान् । अपः । ऊर्णते ॥ ४

मारुतस्य । मरुताश्च त्विजां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥
मत्वर्चो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा वेघसो मेघा-
विनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं
विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो
वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते ।
अन्येऽपि देवाः सचंते सेवंते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना
व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन्
उत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः ।
दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । वृत्तवान् । किंच
व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तं
हृद्युदकायापोर्णते । अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा
यज्ञस्यैव हृद्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य
देवगणस्य वेघसो विघातः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादि-
रूपं वरुणादयः सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च
सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उक्तलक्षणं दक्षं
हृद्युत्पादगादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं
ओपोर्णते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यो विवायं सचयाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृतं
सुकृत्तरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यैश्चतस्रं भागे
यजमानमाभजत् ॥ १ ॥

आ । यः । विवायं । सचयाय । दैव्यः । इन्द्राय ।
विष्णुः । सुकृते । सुकृत्तरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिषधस्यः । आर्यैः । चतस्रं ।
भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

योविष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानां
मध्ये श्रेष्ठ आविवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं
सचयाय । सचनाय यागसहायकरणाय । कस्मै इन्द्राय ।
इरां हविलक्ष्मणान् द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः । इन्द्र इरां
दृणातीति इदंकरणादित्याग्रायण इति यास्केनोक्तनिर्वचन-
स्यात्रापि सद्भावात् । नि० १०. ८. ॥ तस्मै उक्तरूपाय यज-
मानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमत-
फलविधाता त्रिषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्र-
यस्थानः क्षित्वादिस्थानत्रयो वा विष्णुः आर्यमागंतव्यं
यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदि
न्वानुम् ॥ तदर्थश्चतस्र यज्ञस्य भागे हुतशेषरूपे तं यजमान-

माभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यदा ऋतस्य यज्ञस्य
भागे फले यजमानमाभजत् स्वामित्वेन स्थापयति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षड्विंशौ वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकविंशोऽनुवाकः ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोध्यग्निज्म इति
प्रथमं सूक्तं षडृचं दैर्घ्यतमसमाश्विनं । पूर्वत्र जागतं त्विति
तुशब्दादिदमपि जागतं । अंत्ये द्वे त्रिष्टुभौ । अबोधि
षडाश्विनं त्वंत्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाका-
श्विनशप्तयोजागते कंदसुक्ता विनियोगः । अथाश्विनः इति
खंडे सूक्तितं । अबोध्यग्निज्म एष स्य भानुः । आ० ४.१५. ।
इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अबोध्यग्निज्म उदैति सूर्यो व्यु १' षाचंद्रा महीवो
अर्चिषा ।

आयु'क्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः सविता
जगत्पृथक् ॥ १

अबोधि । अग्निः । उमः । उत् । एति । सूर्यः । वि ।

उषाः । चंद्रा । मही । आवः । अर्चिषा ।

आयु'क्षातां । अश्विना । यातवे । रथं । प्र ।

असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥ १

अयमग्निर्विधितः सन् उमो उमायाः पृथिव्या वेदि-
लक्षणायाः संबंधी सन् अयोधि । प्रतिबोधितः ॥ जमेति
पृथिवीनाम गमा जमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ किंच सूर्य
उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा
प्राणिनामाह्लादिनो सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥
वसेर्लुङि क्वांदसश्चुर्लुक् । क्वांदऽपि दृश्यत इत्याडागमः ॥
यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो
भवति अतः कारणात् हे अग्निनौ शुभ्रकंबंधिनं रथं यातवे
देवयजननाय रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन
तया सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवो जगत् जंगमं
युंजाथां । प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् ।
प्रसौतु । अनुजानानु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ययुंजाथे वृषणमग्निना रथं घृतेन नो मधुना
क्षत्रमक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म एतन्नासु जिवन्तं वयं धना मूरसाता
भजेमहि ॥ २

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अग्निना । रथं ।

घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रं । अक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । एतन्नासु । जिवन्तं । वयं । धना ।

भजेमहि ॥ २

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा वृषणं वृथादिवर्षकं रथं
 युंजाथे । योजयथः । तदा नः क्षत्रमस्मदीयं बलं क्षत्रिय-
 जातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः
 यदा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणाद्यतेनोक्षतं । युष्म-
 द्रथस्येन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो
 रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच
 अस्माकं एतनास्वस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु
 ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिवन्तं ॥ एतना इति मनुष्यनाम विवस्वन्तः
 एतना इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ यदा एतनासु परकीयासु
 प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिवन्तं । प्रीणयतं ॥
 ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ वयं च शूर-
 साता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे धना
 तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अर्वाङ् विचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो

अश्विनोर्यातु सुस्तुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षहिपदे

चतुष्पदे ॥ ३

अर्वाङ् । विचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीरः अश्वः ।

अश्विनौः । यातुः । सुस्तुतः ।

त्रि॒व॒धु॒रः । म॒घ॒ऽवा । वि॒श्व॒ऽसौ॒भ॒गः । शं॒ । नः॒ । आ ।

व॒क्ष॒त् । द्वि॒ऽप॒दे । च॒तु॒ऽऽप॒दे ॥ ३

अ॒श्वि॒नो र॒थो॒ऽर्वा॒ङ् अ॒स्मद॒भि॒मुखो॒ यातु॒ । ग॒च्छ॒तु ।
 कौ॒ट॒शः । त्रि॒च॒क्रः । च॒क्र॒त॒य॒यु॒क्तः । म॒धु॒वा॒हनः॒ । म॒धु॒वो॒ढा ।
 जी॒रा॒श्वः । शो॒घ्न॒गा॒म्य॒श्वो॒पेतः॒ । सु॒ष्टु॒तः । अ॒त ए॒व अ॒स्मा॒भिः
 स्तू॒य॒मा॒नः । त्रि॒व॒धु॒रः । नि॒म्नो॒न्न॒त॒का॒ठ॒त॒यो॒पेतः॒ । सा॒र॒थ्या॒
 अ॒य॒स्थानं॒ वं॒धु॒रं । म॒घ॒वा ध॒न॒वान् अ॒त ए॒व वि॒श्व॒सौ॒भ॒गः
 स॒र्व॒सौ॒गा॒म्यो॒पेतः॒ । द्वा॒द॒शो॒ऽश्वि॒नो र॒थो नी॒ऽस्माकं॒ द्वि॒प॒दे
 पु॒त्रा॒दि॒प्र॒जा॒यै च॒तु॒ष्प॒दे प॒श॒वे च॒ शं सु॒ख॒मा॒क्ष॒त् । आ॒व॒ह॒तु ॥
 व॒हे॒र्ले॒व्य॒डा॒ग॒मः । सि॒प् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ॒ न॒ ऊ॒र्जं॑ व॒हत॑म॒श्वि॒ना यु॒वं म॒धु॒म॒त्या नः॒ क॒श्या॒
 मि॒मि॒क्ष॒तं ।

प्रा॒यु॒स्ता॒रि॒ष्टं नी॒ र॒पांसि॑ मृ॒क्ष॒तं से॒ध॒तं द्वे॒षो भ॒वंतं॑
 स॒चा॒भु॒वा ॥ ४

आ । नः । ऊ॒र्जं॑ । व॒हतं॑ । अ॒श्वि॒ना । यु॒वं ।
 म॒धु॒म॒त्या । नः । क॒श्या॒ । मि॒मि॒क्ष॒तं ।

प्र । आ॒युः॑ । ता॒रि॒ष्टं । निः । र॒पांसि॑ । मृ॒क्ष॒तं ।
 से॒ध॒तं । द्वे॒षः । भ॒वंतं॑ । भ॒चा॒भु॒वा ॥ ४

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जं बलं बल-
 प्राणनसमर्थमवमावहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्माकमधुमत्या
 माधूर्यपितया कशया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं
 प्रीणयतं ॥ कथेति वाङ्माम कथा धिपणेति तन्नामसूक्तत्वात् ।
 यदा मधुमत्या माधूर्यदृष्टिमत्या माधूर्यपितया कशयाश्वता
 डया नोऽस्माकमिच्छतं ॥ मध्वित्त्वदकनाम मधु पुरीषमिति
 तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कशयाश्वताडनेन शीघ्रमागत्य दृष्टिरूपं
 फलं दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं । किंच आपुरावुणं
 प्रतारिष्टं । प्रवर्षयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
 रपांसि खञ्जतं । पापानि निःशेषेण शोषयतं ॥ रपो रिप-
 मिति पापनामनी भवतः नि० ४. २१. । इति यास्कः ॥ किंच
 देषो देणममित्रादिकं लेषतं । नाशयतं । इदं च भाष्यं ।
 सचामुवा सहसुवावस्यत्कार्येषु सहभवनवन्तौ भवतं । भवन्ता-
 वैकमत्यं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवं च गभ जगतीषु घृत्यो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतौ रश्मिनावैरयेथां ॥ ५

यं । च । गभं । जगतीषु । घृत्यः । युवं । विश्वेषु ।

भुवनेषु । अन्तरिति ।

यं । अग्निं । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतौ ।

अश्विनौ । ऐरयेथां ॥ ५

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वंतर्ग-
ममशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धत्तः । धारयथः । न केवलं
गन्धेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु सुवनेषु भूतजातेष्वंत-
र्मध्ये गर्भं धत्तः । दृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन गर्भस्थरेतसः पोष-
कत्वात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ युवामग्निं
चापञ्च वनस्पतींश्चैरयेथां । प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाग्निं
स्वीकृत्य च दधुदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं ।
एतान्यस्यार्थं प्रेरयेथां ।

॥ अथ षष्ठी ॥

युवं ह स्यो भिषजा भिषजेभिरथो ह स्यो

रथ्याः राथ्येभिः ।

अथो ह क्षत्रमधि धत्त उग्रा यो वा हविषान्मनसा

ददाश ॥ ३

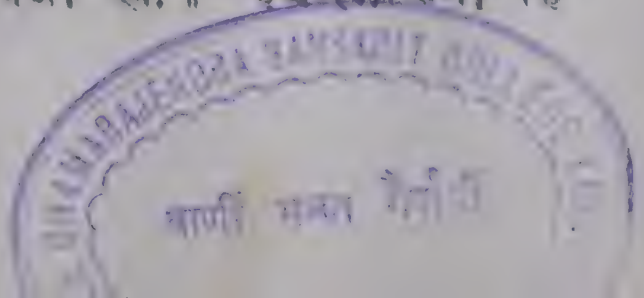
युवं । ह । स्यः । भिषजा । भिषजेभिः । अथो इति ।

ह । स्यः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । क्षत्रं । अधि । धत्तः । उग्रा । यः ।

वा । हविषान् । मनसा ददाश ॥ ३

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भिषजेभिर्भैषजैरौषधैः ॥
भिषजौषधभिषज्याम्यगदो जायुरगदं तत्तौषधमिति चाभि-
जानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्यः ॥ हयन्द्रोऽश्विनौ हि



देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ अथो अपि च
 रथेभी रथवोटभिरश्वै रथ्या रथवंतौ स्थः । आ वां रथो
 अश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो ह्यशब्दः । अनयो रथेन
 विशेषसंबंधो युनोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथसृताय चित्वं घृत-
 वंतमिच्छतीत्यादिमंवांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः
 चित्वं बलमपि ह । अधिकं खलु ॥ ह्यशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यस्मादेवं
 तस्मात् हे उग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो
 हविष्मन् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा
 युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश । ददाति हविरादिकं । तं धत्तः
 धारयथः । अतः अधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां
 रथमारुह्यास्मद्देवयजनमागत्य हविःप्रदं मां धत्वास्मद्यत्नेऽ-
 स्मान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाहिद्यातीर्थमहेश्वर ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माघ-
 वीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयो-
 ऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रुद्रेत्येतदनुवाका-
पेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घतमसं । पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्त-
त्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । दीर्घतमा
मामतेय इत्यंत्यानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं वसू अंत्यानुष्टुप् इति ॥
अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वसू॑ रु॒द्रा पु॑रु॒मंतू॑ वृ॒धंता॑ द॒शस्य॑तं नो वृ॒षणा॑व॒भिष्टौ॑ ।

ह॒स्रा ह॒ यद्रै॑व॒णं औ॒च॒थ्यो वां प्र॒ यत्स॒स्त्राय॑

अ॒क्र॒वाभि॑रु॒ती ॥ १

वसू॑ इति॑ । रु॒द्रा । पु॒रु॒मंतू॑ इति॑ पु॒रु॒मंतू॑ । वृ॒धंता॑ ।

द॒शस्य॑तं । नः॑ । वृ॒षणौ॑ । अ॒भिष्टौ॑ ।

ह॒स्रा । ह॒ । यत् । रै॒व॒णः । औ॒च॒थ्यः । वां । प्र॒ । यत् ।

स॒स्त्राय॑ इति॑ । अ॒क्र॒वाभिः॑ । उ॒ती ॥ १

हे रथणी कामानां वर्धितारौ दद्याद्वाहिरोध्युपक्षपथि-
 तारौ हे अश्विनी युवां नोऽप्यभ्यं दद्यत्यतं । दत्तं दिक्षितं
 फलं । कीदृशी युवां । वसू । वासयितारौ प्रजानां । वसुना
 धनेन तदन्ती वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुत् दुःखं
 तदेतुभूतं पापं वा । तस्य द्वावधितारौ । संग्रामे भयंकरं
 शब्दयन्ती वा ॥ रुद्रो रौतीति सत इति यास्कः ॥ पुरुषंतू ।
 बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरीणादिकस्तुप्रत्ययः ॥ वृषन्ता वर्ष-
 मानौ स्तोत्रादिना । अभिष्टौ । आभिमुख्येन पूजितौ ।
 अभीष्टसाधकौ वा ॥ इशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥
 किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौच्य उच्यते पुत्रो
 दीर्घतमा वां युवां रेक्णो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते । तदर्थं
 यद्वा अयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविर्लक्षणमन्नं वां
 युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः यस्माच्चाकवाभिरकुक्षितै-
 रुती ऊतिभी रक्षयैः ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसव-
 र्णदीर्घः ॥ प्रसस्त्राथे । प्रसारयथः । प्रकर्षेण दस्यः । तस्माद्द-
 शत्यतं । यस्मादभिमतप्रदो यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा
 हविः । तस्माद्दशत्यतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

को वा दागस्मृतयं विदस्यै वसू यजेथे नमसा

पदे गोः ।

जिगृतमस्मो रेवतीः पुरंधीः वसुमप्रेणैव ममसा

वरन्ता ॥ २

कः । वा । दाशत् । सुमतये । चित् । अस्थै ।

वसु इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अग्रे इति । देवतीः । पुरंधीः ।

कामप्रेषाऽव । नमसा । चरेता ॥ ९

हे वसु वासयितारावस्विनी वा युवयोः संबंधिन्या चस्यै
वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धौ ॥ चित् पूजाया-
मप्यर्थे वा ॥ स्वलोनेव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या
अपि बुद्धेः प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दातुं शक्नु-
यात् । युवयोः प्रभावसगातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशते-
र्लङ्घडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्का-
कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वगंत्यायाः स्तुत्याया वा वेदि-
रूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति
श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति
पृथिव्या नामधेयं यद्गूरं गता भवति यच्चास्रां भूतानि
गच्छन्ति गातेवौकारो नामकरणः । नि० २. ५. । इति ॥
तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतो नमसा हविर्लक्षणेन
यवमात्रप्रकारेणाग्नेन धेथे । धारयथो बहुप्रदानविषयां
बुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
धातोर्लृप्तत्वं । आतो डित इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं
तस्मादग्रे अस्मभ्यं देवतीः क्षीरादिघनवतीः पुरंधीः शरीर-
धारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतूणां जिगृतं । शब्दयतं । दत्तमि-
त्यर्थः ॥ गृ शाब्दे । कंदसः शपः श्लः । अभ्यासस्तेलं ऋस्त्व

च ॥ पुनस्तावेव विगेष्येते । कामप्रेणेव ॥ इवशब्द एवकारार्थः ॥
 कामपूरकेणैव मनसा सच चरंता चरंतौ । यजमानस्य
 कामाः पुरणीया इति छतसंकल्पावित्थर्थः ॥ प्रा पुरणे ।
 कामं प्रातीति कामप्रः आतोऽनुपसर्ग कः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यु॒क्तो॒ ह॒ यद्वा॑ तौ॒ग्राय॑ पे॒रुर्वि॑ म॒ध्ये अ॒र्ण॑सो घा॒यि प॒ञ्चः ।

उ॒पे वा॒मवः॑ श॒रणं॑ ग॒मेयं॑ अ॒रु॒ना॒ज्मं॑ प॒तय॑द्भिरे॒वैः ॥ ३

यु॒क्तः । ह॒ । यत् । वां । तौ॒ग्राय॑ । पे॒रुः । वि॒ । म॒ध्ये ।

अ॒र्ण॑सः । घा॒यि । प॒ञ्चः ।

उ॒पे । वां । अ॒वः । श॒रणं । ग॒मेयं । अ॒रुः । न ।

अ॒ज्मं । प॒तय॑द्भिः । ए॒वैः ॥ ३

अवेतिहासमाहुः । तौग्रायनामकं राजानं युद्धे शत्रवः
 पराभाष्य पाथैर्दृष्टं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्त-
 रीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव
 रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालयतामिति ।
 अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्रा इत्यादिमंवातरे प्रसिद्धः ।
 सोऽत्रोच्यते । हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारण-
 कुशलो रथो य॒क्तो ह॒ । अश्वैर्दू॒क्तः॑ खलु । इवशब्दो मंवांतर-
 प्रसिद्धियोतनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्राय ।
 एतवान्मे राज्ञे तद्द्वन्द्वमोचनार्थं । कुत्रेति तदुच्यते । अर्ण-
 सोऽम्भसो मध्ये । स च पञ्चः पाजसा बलेन तीर्णः सन्

विधायि । धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्मादां युवयीरवी
रक्षणं शरणमुपगमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो
युष्मतस्थानं संभजेयं । गतौ दृष्टांतः । पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो
न शूर इव । स यथाउमं जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति
तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्तुतिरौच्यमुक्ष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशंतयश्चितो धाक् प्र यदां बद्धसक्तनि

खादति क्षां ॥ ४

उपस्तुतिः । औच्यं । उक्ष्येत् । मा । मां । इमे इति ।

पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशंतयः । चितः । धाक् । प्र ।

यत् । वां । बद्धः । सक्तः । खादति । क्षां ॥ ४

अत्राख्यानमाहुः । जराजरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं
मामतेयं वरिवसितुसशक्रुवानाः स्वगर्भदासा अम्नी प्रदा-
हाय प्रविक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमर-
क्षतां । ततोऽप्यस्त्रियमाणमुदकेष्वपातयन् । तत्र निमग्नः
पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदघाटौ । एवम-
वध्यं तं द्वैतनो नामकः कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्ष्यति वितक्षत्
ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमृगह्वयाभ्यामुच्यते । ३ अश्विनौ
उपस्तुतिर्युवां बुद्धोपेत्य क्रियमाना स्तुतिरौच्यमुच्यते

पुत्रं दीर्घतमसं मासुरुषेत् । रक्षेद्वाचायुपद्रवात् ॥ उरुष्यती
 रक्षाकर्मेति यास्कः ॥ एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रव-
 परिहारं प्रार्थते । इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनुशीले अहो-
 रात्रे मां मा विदुग्धा । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टां ।
 प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किञ्च मां दशतयो
 दशवारश्चितः संचितः संपादित एवः प्रज्वालितेधनभङ्गो
 मा घाक् । मा घाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलंतलक्षणा
 द्विः । बहुलं कंदसीतीडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी ॥
 दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वां सुवयोः संबन्ध्यं
 जनो बहः पाशैर्गाढं घेष्टितः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः ।
 तस्मादुपस्तुतिरौच्यमुरुषेदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौमकः ऋषि० १. २४. ॥
 आततायिनमावांतं दृष्ट्वा ध्याप्रमथो ह्वकं । न मा गरन्निति
 जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । त्विरात्रोपोषितो रात्रौ जपेद्वा
 सूर्यदर्शनात् । आश्रुत्य प्रययः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं । पश्यन्ति
 तस्करा नैनं तथाचे पापवृद्धयः । एकः शतानि त्रायेत
 तस्करेभ्यश्चरन्पथीति ।

। अथ पंचमी ।

न मां गरवद्यौ माहृतमा दासा यदीं सुसंमुखमवाधुः ।

शिरो यदंसा त्वैतनो पितृर्चातस्वयं दास उरो वंसावपि

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृस्तमाः । दासाः ।

यत् । हूँ । सुसमुब्धं । अवाधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्वैतनः । विस्तृतम् । स्वयं ।

दासः । उरः । अंसौ । अपि । न्वेति न्व ॥ ५

नद्यो नदनशीला मातृस्तमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य
आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरेषुः । निमग्नं मा
कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि प्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं
दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भ-
दासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुहु संकुचितसंवाङ्गं ॥
स्वती पूजायामिति प्रादिसमासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
अवाधुः । अवाधुस्त्वमपातयन् । किञ्च अस्य मम शिरः स
त्वैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितस्तत् ।
विविधं तष्टवान् । तस्मात्त दासः स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तत्तत्
न केवलं शिर एव अपि तु मदीयसुरो वक्षःस्थलमंसौ च न्व ।
कृतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥ इन्तेर्लुङि क्वाद्दसमेतद्रूपं ॥
ततः स्वकीयसुरोऽंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् ।
तद्युययोर्भाषात्स्यमिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठो ॥

दीर्घतमा मामतेयो जु जुवान्दशमे सुगी ।

अपामर्थं वतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थे । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिं स च मामतेयो ममतायाः
पुत्रो दशमे युगे दशयुगप्रयतं महातुभावयोरखिनोः प्रभा-
वात्पूर्वोक्ताद्ः खादिसुक्तोऽत्यंतसुखी स्रपुत्रभार्यादिभिः स-
हितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीते सति जुजुर्वान् जीर्णी-
बलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं
कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां प्राप्नुवतीनामपामपकार्याणां
प्रजानां । यद्वा अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां
तासां प्रजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिसृष्टो भवति । किंच
सारथिः तद्वसिर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः एवमस्य
वृत्तांतं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाखिनो-
र्महातु भावत्वं प्रकटयितुं व्रवीति ।

॥ इति द्वितीयस्य छन्दोः प्रथमो वगः ॥

प्र द्याविति पंचर्चं छतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावा-
ष्टयिष्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावाष्टयिष्यं तु
जागतं त्विति । अग्निहोमे षष्ठस्य षष्ठेऽहनि च द्यावाष्टयिष्य-
निविष्टानमेतत्सूक्तं । तथा च सूत्रं । प्र द्याविति दैर्घतमसं ।
आ० १. १८. । इति ॥ आद्या द्यावाष्टयिष्ये पथौ हविषो
यान्या । तथा च सूत्रितं । प्र द्यावा यज्ञैः ष्विषी ऋतावृषा
मृडा गो रुद्रोत नो मयस्त्वधीति हे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सुक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृषा मही स्तुषे विदधेषु
प्रचेतसा ।

देवेभिर्य देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतावृषा ।

मही इति । स्तुषे । विदधेषु । प्रचेतसा ।

देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । सुदंससा ।

इत्या । धिया । वार्याणि । प्रभूषतः ॥ १

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश
आद्युदात्तः पृथिवीशब्दो ऋषंतोऽंतोदात्तः । देवतादंडे
चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्चादसः ।
अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं
प्रस्तुषे । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ पुरुषस्यत्ययः ॥ कीदृश्यौ ते ।
ऋतावृषा । यज्ञस्य वर्धयित्वौ । मही महत्यौ । विदधेषु
यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणात्मान् चेतयित्वौ । अस्माभिश्चेत-
यितव्ये वा कीदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते ।
ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः
पुत्रस्थानीयाः म्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा देवेभिर्वि-
शिष्टे सुदंससा ॥ दंस इति कर्मनाम ॥ शोभनकर्मापेक्षे इत्या-
सत्यं ॥ इत्येति सत्यनाम सत्वा इत्येति तच्चात्मसु पाठात् ॥
सत्यं धियाम्दनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं

प्रभूषतः । अलंकृतः दत्त इत्यर्थः । यद्वा वार्थाणि हवींषि
धिया कर्मणा मिमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः । प्रकर्षणा
स्वीकृतः ।

। अथ द्वितीया ।

उत मन्ये पितुरद्भो मनो मातुर्महि स्वतवस्तृतीयैर्मभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुस्तु प्रजाया अद्यतं

वरीमभिः ॥ २

उत । मन्ये । पितुः । अद्भुतः । मनः । मातुः । महि ।

स्वतवः । तत् । तृतीयैर्मभिः ।

सुरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उत ।

प्रजाया । अद्यतं । वरीमभिः ॥ २

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्रा अद्भुतोऽ-
द्भोः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादवे दृष्टति । तादृशाः
पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय
त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मन-
स्वित्वं हवीमभिर्हवनैरादानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादया-
नीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि
मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयि-
तुरन्तरिक्षस्य द्यूलोकस्य ॥ मातांतरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भू-
तानि । नि० २. ८. । इति ॥ निरुक्तं ॥ यद्वा पितुर्द्यूलोकस्य
मातुर्भूत्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्ता-
दृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदादानैः

पौण्ड्रशमोत्थर्यः । किञ्च पितरा माता च पिता च पितरौ
द्यावापृथिव्यो सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमाना
दिहृपाया षरोमभिर्वरिष्ठै रक्षणाविशेषैर्भूम बहुतरमुख
विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सूनवः स्वपंसः सुदंससो मही जज्ञ मातरा
पूर्वचिन्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मिणि पुत्रस्य पाथः
पदमहं याविनः ॥ ३

ते । सूनवः । सुऽअपंसः । सुऽदंससः । मही इति ।

जज्ञः । मातरा । पूर्वऽचिन्तये ।

स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मिणि । पुत्रस्य ।
पाथः । पदं । अहं याविनः ॥ ३

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः
स्वपंसः शोभनकर्माणाः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मही
महत्यौ मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ जज्ञः । जानन्ति ।
महानुभावतामवगच्छन्ति किमर्थं । पूर्वचिन्तये । प्रथमबुद्ध-
येऽनुग्रहरूपायै । किञ्च ते द्यावापृथिवौ स्थातुः स्थावरस्य
जगतो जंगमस्य पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतो-
ऽहं याविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य स्वजीवनाय

युष्मद्वातिरिक्तमजानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे
 रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः ।
 रक्षयः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः
 स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणिः सुदंससः शभनोदर्शनाः
 सुदूपक्षयंतो वाजानं स्वव्यापाराय । ईदृशा रश्मयो मही
 न इत्यौ द्वावापुत्रिभ्यो पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जघ्नः ।
 ज्ञातवंतः । द्वावापुत्रिभ्योरंतरालं व्याप्ता इत्यर्थः । किंच
 स्यात्तुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयर-
 हितस्य ॥ ब्रह्मं ब्रह्मसीति द्वयशब्दान्मर्थीयो विनिः । अन्येषा-
 मपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य
 पदं मार्गं सत्य पाथः । अवश्यं रक्षयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ते मायिनी ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयीनी

मिथुना समाकसा ।

नय्यं नय्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः

सुदीतयः ॥ ३

ते । मायिनीः । ममिरे । सुप्रचेतसः । जामी इति ।

सयीनी इति सयीनी । मिथुना । समाकसा ।

नय्यं नय्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे ।

अंतरिति । कवयः । सुदीतयः ॥ ४

ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा ।
 स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा सुप्रचेतसः
 सुष्टु प्रकर्षेण चेतितुं यक्ता रश्मयो मभिरे । भिमते ।
 प्रमाणेन परिच्छिदन्ति । वीदृश्यौ ते । जामी । परस्परं
 भगिनी । एतत्कृत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानो-
 त्पत्तिस्थाने । मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते । परस्पर-
 मवियुक्ते इत्यर्थः । समोक्तसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरे-
 कस्मिन्नेवावकशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने
 वा । किञ्च कवयो मेधाविनः स्वध्यापारविषयज्ञानवन्तः
 सुदीप्तयः सुष्टुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समुद्रेऽन्त-
 रिहोऽन्तर्मध्ये ॥ समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः ।
 स चैवं यास्केन निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
 समभिद्रवन्त्येऽनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुनत्तीति
 वा । नि० २. १०. । इति ॥ नयं नयं तंतुं तननीयं
 विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मीन् आ तन्वते ।
 समन्ताद्विस्तारयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तद्राधौ च ह्य संवितुर्वरेण्यं वयं देवेभ्यः प्रसवे मनामहे ।

अस्रभ्यः द्यावापृथिवी सुचेतुर्ना रयिं घत्तं वसुमन्तं

शतग्विनं ॥५॥

तत् । राधः । अय । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य ।

प्रसवे । मनामहे ।

अस्रभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना । रयिं ।

धत्तं । वसुमंतं । शतग्विभं ॥ ५

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यदित्यस्यांतर्था-
मिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं
राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचा-
महे ॥ मन्यतिर्याच्चाकर्मा । छांदसः शप् ॥ यद्वा पुनःपुनर-
भ्यत्यानः । लसीमहीति यावत् ॥ न्ना आभ्यासे । व्यत्यये-
नाज्जनेपदं । शपि पाप्मादिना मनादेशः ॥ किंचास्रभ्यं
द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्रंदनुग्रहबुद्ध्या हविं
धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं । निवासयोम्यगृहादि-
विशिष्टं । शतग्विभं । शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावा-
पृथिव्यं । ते हीत्यनुक्तांतं ॥ चतुर्भिर्गोऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
द्यावापृथिव्यनिविहानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य
वो रय्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७, ४, । इति सूत्रितत्वात् ॥
तथा पृष्ठ्याभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य-
निविहानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं । आ० ७, ६, ।

इत्याभिप्लविके द्वितीयेऽह्न्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्लविकाद्विती-
यादृष्टः पृष्ठस्य द्वितीयेऽह्न्येतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं
पृष्ठस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां । आ० ७.१०. ।
इति सूत्रितत्वात् ॥ प्रथमाश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थिते-
ष्वश्विनायेत्यत्र सूत्रितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा
विश्वस्य देवीष्टवस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

। सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतवरी रजसो
धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः
शुचिः ॥ १

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वशंभुवा ।
ऋतवरी इत्यृतऋतवरी । रजसः ।
धारयत्कवी इति धारयत्कवी ।

सुजन्मनी इति सुजन्मनी । धिषणे इति । अंतः ।
इयते । देवः । देवी इति । धर्मणा । सूर्यः ।
शुचिः ॥ १

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले
शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो
धर्मणा प्रकाशोदकद्रानादिधारणेन युक्तः सन् इयते ।

सर्वदा गच्छति । ईङ् गतौ दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म युव-
योरनुग्रहादिति स्मृतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं
सुखाभावयितुं ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयित्वा-
वित्यर्थः । ऋतावरी । ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपा-
विति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रफौ ॥ रजस उदकस्यो-
दकोत्पत्तौ ॥ उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं । धारयत्कवी
अष्टच्छ्रेण धारकं कवि ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादना-
याप्रयत्नवत्प्रावित्यर्थः । यदा धारयत्कविर्मनीषादित्यो
ययोस्ते तादृश्यौ हृद्युदकधारयत्स योपेते इत्यर्थः । सुजन्ममी
शोभनजन्मवत्यौ धिषणे चर्षणोपेते । स्वव्यापारेषु प्रगल्भे
इत्यर्थः देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे रोदसी इति
तन्नामसूक्तत्वाद्यावापृथिवीनाम् । तथापि द्यावापृथिवी
इत्यत्र विद्यमानत्वादौगिकं द्रष्टव्यं ।

॥ अथ द्वितीया ॥

उद्व्यचंसा महिनी असञ्चता पिता माता च
-- -- -- -- --

भुवनानि रक्षतः ।

सुष्टुमे षपुषे न रोदसी पिता यक्षीमभि
-- -- -- -- --

रूपैरवांसयत् ॥ २

उद्व्यचंसा । महिनी इति । असञ्चता । पिता ।
-- -- -- -- --

माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।
-- -- -- -- --

सुष्टमे इति सुष्टमे । वपुषे हृत्ति । न ।

रोदसी इति । पिता । यत् । सो । अभि रूपैः ।

अवासयत् ॥ २

• उरुव्यवसा प्रभूतव्यचनवत्यौ विस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ । असञ्चता असज्यमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्वौ द्यौः माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे सुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः द्यौः पितः पृथिवी मातरित्यादिभ्युत्तेर्मातापितृरूपत्वं । किञ्च सुष्टमे अतिशयेन पृष्टे ॥ क्वांसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते ह्रव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्कीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया द्यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्हृत्थादिभिर्वाभ्यवासवत् । अभिवासयति । अधितिष्ठति तस्मात्प्रिता माता च सुवनानि रक्षतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स वडिः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान् पुनाति धीरो

सुवनानि मायया ।

धेनुं च पृष्टिं दृषभं सुरेतंसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य

बुधत ॥ २

सः । वडिः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति ।

धीरः । सुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुरेतसं । विश्वाहा ।

शुक्रं । पयः । अस्य । धत्तत् ॥ १

पित्रोर्मातापित्रोर्द्यावापृथिव्यः । पिता मातेति पिता शिष्यते । उदात्तयण इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो घीरो घोमान् स वज्रिः फलस्य वोढा धारकः सन् मायया प्रज्ञया स्वकीयया सुवनानि भूतजातानि पुनाति । पाषयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किञ्च स एव पुत्रः पृश्निं शुक्रवर्णां धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्ये शोभनोदकं वा वृषभं सेत्तारं द्युलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा । सर्वाण्यप्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किञ्च अस्य द्युलोकस्य । यद्वा कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकं शुक्रं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं धत्तत् । दोग्धि ॥ दुहेष्छांदसे लुङि शल इगुपधादनिठः क्स इति घृः क्सादेश ॥ ईदृशो महासुभाव आदित्यसुयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी

विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजंसि सुक्रतुयथाजरेभिः स्कंभनेभिः

समानृचे ॥ ४

अथ । देवानां । अपसां । अपस्तमः । यः । जजान् ।

रादसो इति । विश्वशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसो इति । सुकृत्यया ।

अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४

पूर्व पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या
प्रशंसति । अथं देवानां मध्ये देवतमः । अपसामपस्तमः । अप
इति कर्मनाम तेन तजान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा ।
अथमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण
भूतानां सुखस्य भावयित्रो रोदसो द्यावापृथिव्यौ महागुभावे
जजान् । उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु
यो देवो रजसो रंजनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसो इति
द्यावापृथिव्योर्नाम । रजसो सदसो इति तन्नामसु पाठात् ॥
उक्तंरूपे विममे । विमेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय
नेत्याह । सुकृत्यया । शोभनकर्मच्छया । केन कर्मणा
प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मच्छया । अथ वैतदुत्तरत्वं
संभव्यते । सुकृत्ययोक्तेन निमित्तेनेम द्यावापृथिव्यावजरेभि-
रजोर्णैर्दृढतरैः स्कंभनेर्मिर्गतिवन्धनैः शंकुभिः समानृचे ।
सर्वत्र सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच
स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याद्विब्रहत्वमस्तीति तस्मान्नुड्
विब्रह इत्यभ्यासस्य लुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽय-
मेवापस्तम इत्येवं महागुभावेन परमश्रेष्ठोत्पन्ने इति
स्तुतिः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्वं क्षत्रं द्यावापृथिवी
धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाथ्यमोजो अस्मै
समिन्वतं ॥ ५

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि ।

श्वः । क्षत्रं । द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाथ्यं ।

ओजः । अस्मै इति । सं । इन्वतं ॥ ५

ते प्रसिद्धे हे द्यावापृथिव्यो गृणाने अस्मांभिः स्तूयमाने
सत्यौ ॥ कर्मणि कर्त्प्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं श्वः
सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्त्तिं वा नोऽस्मभ्यं
धासथः । धत्तं ॥ दघातर्लङ्घागमः । सिब्वहुलमिति सिप् ॥
तथा बृहदतिप्रभूतं क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते ।
येनात्रबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः
प्रजा अभिततनाम । अभिती विस्तारयाम ॥ तनोतेमोर्ऌटि
क्वांदसो विकरणस्य श्रुः । आडुत्तमस्येत्याडागमः । तस्य
क्वांदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादभ्यस्य ॥ युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥
कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयस्पर्षणय इति तन्नाममु पाठात् ॥
किंच पनाथ्य स्तुत्यमोजः शरीरबलमस्मै अस्मासु सम्यगिन्वतं

प्रवर्धयतमित्यर्थः ॥ इत्थतिथ्यामिवचनः । इन्वति ननचेति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दौर्घतमसमार्भवं ।
अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिमापया जगत्यः । अनुक्रांतं
च किमु श्रेष्ठः षडूनाभवं त्रिष्टुवंतमिति ॥ व्युङ्हे दशरात्रे
षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविष्टानं द्विप्रतीकं । तत्र
किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं व्युङ्हसेदिति खंडे सूत्रितं
किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्र ।
आ० ८, ८, । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठोः न आजगमिकमीयते

दूत्यं कद्यदूचिम् ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातुर्दुण

इहूतिमूदिम ॥ १

किं । ऊं इति । श्रेष्ठः । किं । यविष्ठः । नः । आ ।

अजगन् । किं । दूयते । दूत्यं । कत् । यत् ।

ऊचिम ।

न । निदिम । चमसं । यः । महाकुलः । अग्ने ।

भ्रातः । दुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १

ऋभवो नाम मुधन्वनन्तयः पुत्रा ऋमुर्भिर्वा वाज इति ।
 ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्म-
 काले सोमपानाय प्रवृत्ताः ॥ ता प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः
 परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये
 स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं
 समानरूपमवलोक्य विवेकुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते ।
 अयं किमु श्रेष्ठः किं नु स्वल्पस्मत्तोऽयं प्रशस्तमो वयसा
 श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्रः ॥ गमेर्लङि क्वांसः
 शपः श्रुः । हल्ङादिलोपे सो नो धातोरिति नत्वं ।
 अजगद्विति गतिकर्मा अगन्नजगद्विति तन्नामसु पाठात् ॥
 किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान्
 आजगन् । प्राप्तः किं वा दूतत्वं दूतकर्म देवसंबन्धीयते ।
 गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा । दूतस्य भाग-
 कर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद्भूमः तत्कत् । कथं
 निश्चेतयमित्यर्थः । वयं तावन्नृप एव दूतानीं चत्वारः
 समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति
 विचिक्त्वा । एवं संदिह्य कथंचिस्वतोऽन्यं निश्चित्य तं
 प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवते । हे अस्मे भ्रातः भ्रातृवद्भागार्ह । भ्राता
 यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य
 बलाच्चमसापानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तं । हे तादृशान्ने
 चमसं न निंदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा
 चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कुत्सायां । क्वादसि वेति वक्तव्य-
 मिति द्विवचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो
 महाकुलः । महाकुलोत्पन्नस्त्वद्वा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च

त्वथा ग्नासंतर्हानज इति अतः कारणात् दृणः । विकारी
प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे ।
दाहविकारचमसश्च भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः । विदेष्ठांदसे
लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादिद् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एकं चमसं चतुरं स्त्रुणोतन तद्वा देवा अब्रुवन्त इ आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो

भविष्यथ ॥ १

एकं । चमसं । चतुरं । स्त्रुणोतन । तत् । वः । देवाः ।

अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एवः । करिष्यथ । साकं । देवैः ।

यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २

एवं षष्ठोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनः पुत्राः यूय-
मेकं चमसं त्वष्टा संप्रादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः
स्त्रुणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शशीत्यंतोदात्तत्वं
पूर्ववत्तनप ॥ ययोपरितने ज्येष्ठ आह चमसाद्वा करेतीत्यु-
पक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं ।
न केवलमहमेव ब्रवीसि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धा-
करणरूपं कर्मात्तरत्न वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च
कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं

कर्म वो युष्माकं वक्तुमहभागमं । प्राप्तोऽस्मि । यन्मादेवं
तस्माद्युयं यद्येवा करिष्यथ । यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं
शक्नुथ । तथा चेत् देवैः साकं सह यन्नियासो भविष्येति
तैरुक्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वा रथं उत्तेह कर्त्वः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा हा तानि भ्रातरनु वः

हृत्वोमसि ॥ ३

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः ।

कर्त्वः । रथः । उत्त । ह । कर्त्वः ।

धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । हा । तानि । भ्रातः ।

अनुः । वः । हृत्वा । आ । इमसि ॥ ३

हे आगत देव अग्निमंगमादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म
प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् यत्कार्यमब्रवीतन । अनुबन् ॥ व्यत्ययेन
मध्यमः । पूर्ववत्तनप् ॥ किमिति अश्वः कर्त्वः । एकस्माद-
श्वातरं कर्तव्यामित्यर्थः । अश्वादश्वमतच्चेति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ हृत्वार्थे तबैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उत्त अपि च रथः
कर्त्वः कर्तव्यः । धेनुः कर्त्वा चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री
पुनर्नूतनां कार्या । तदुत्तरव निश्चर्मणो गामरिणीत
धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथ हा हौ पितरौ जीर्णौ

संतौ पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्तव्यौ
कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरग्ने युष्माकं देवानां तैरुक्तानि कर्माणि
कृत्वा अनु पश्चात्कृत्वौ कृत्वा कर्मण्येमसि । एमः । आभि-
मुख्येन प्राप्नुमः ॥ इण् गतौ । इदंतो मसिः ॥ यद्वा ऋषेरिदं
वाक्यं । हे ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीत न
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदध । अंगीकुरुथ । तानि
सर्वणि संपाद्य हे भ्रातरग्ने कृत्वा कर्मण्येमसीति
ब्रूयेत्पृषिराह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

च॒क॒वांसं॑ ऋ॒भ॒वस्तद॑ष्ट॒च्छत॑ के॒द॒भूद्य॑ स्य दू॒तो न॑

अ॒ज॒गन् ।

यदा॑वा॒ख्यं॒च॒मसा॑च॒तुरः॑ कृ॒ताना॑दि॒त्त्वष्टा॑

मा॒स्व॒त॒न्य॒नजे॑ ॥ ४

च॒क॒वांसः॑ । ऋ॒भ॒वः । तत् । अ॒ष्ट॒च्छत॑ । क॑ । इत् ।

अ॒भूत् । यः । स्यः । दू॒तः । नः । आ । अ॒ज॒गन् ।

यदा॑ । अ॒व॒ख्यं॒त् । च॒मसा॑न् । च॒तुरः॑ । कृ॒तान् ।

आ॒त् । इत् । त्व॑ष्टा । मा॒सु॑ । अ॒तः । नि॑ ।

अ॒न॒जे ॥ ४

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांशः कृतवंतौ यूयमष्टच्छते ।
प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिठः कसुः ॥ अत्र यद्यप्यभुरितिलयाणां

मध्य दूकश्च नाम तथापि तस्य प्राथम्याच्छ्रविणो गच्छन्ती-
 तिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते । किमिति । स्यः स दूतः क्वेभृत् ।
 कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । तः यो दूतो नोऽस्माना-
 जपन् । आगमत् । प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः
 कृताश्चमसानवाख्यत् । अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुब्धस्यतिवक्ति-
 ख्यातीति च्चेरङादेशः ॥ आदित् अनंतरमेव त्वष्टा तस्य
 चमसस्योत्पादक एतन्नामको देधो ग्नामु स्त्रीषु ॥ मना ग्ना
 इति स्त्रीणामिति निरुक्तं ॥ अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभृत् ।
 स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि तस्माच्चुद् द्विचल
 इति नुट् । कांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हनामेनां इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमग्निदिषुः
 अन्या नामानि कृण्वते सुते सचां

अन्यैरनान्कन्याऽनामभिः स्मरत् ।

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् ।

चमसं । ये । देवऽपानं । अग्निदिषु ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचां । अन्यैः ।

एनान् । कन्याः । नामऽभिः । स्मरत् ॥ ५

एतान्वक्ष्यमाणान् हनामेति यद्यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं
 बहुवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां
 प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः

पानयं चमसं ये ऋभवो जिंदिषुः । निंदामकुर्वन् । देवयोग्यं
 त्वाङ्मसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् । तान्
 हजामेति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदा प्रभृति मनुष्याः सुतेऽभि-
 पुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परमन्या
 नामान्यन्यानि होतृध्वर्यूनादीनि कृण्वते । कुर्वन्ति । पूर्व-
 नाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यं उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वेत्येव-
 मन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः ।
 पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनावरान् कत्या
 खोत्पादयित्री मातान्यैरेव नामभिः स्मरत् । प्रीणयति ॥
 स प्रीतिवलययोः लेख्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं

बृहस्पतिर्विश्वरूपासुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवा अगच्छत स्वपंसो यज्ञियं

भागमैतन ॥ ६

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं ।

बृहस्पतिः । विश्वरूपां । उप । आजत ।

ऋभुः । विभ्वां । वाजः । देवान् । अगच्छत ।

सुऽअपंसः । यज्ञियं । भागं । ऐतन ॥ ६

पूर्वं सृशनां कमेण विनियोगमाह । इंद्रो हरी युवजै ।
 एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्विनाश्विनौ रथं
 योजितवन्तौ । तथा वृहस्पतिर्दहतो मंत्रस्य पालयितै-
 तन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत ।
 उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यत्यत्र गौरिति विशेषो
 न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्तव्युक्तत्वात् परस्ताच्च ये धेनुं
 विश्वजवं विश्वपामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्ये-
 वाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति
 केचन व्याचक्षते तदस्तत् । युमत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः
 स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्माद्भुविर्भवा वाजश्च यूयं देवान्
 इंद्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्वरथादि-
 कर्मवन्तो यूयं यन्नियं यन्नार्हं यन्नसंबन्धिनं भागं सोमरूपं
 देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयमैतन । प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन
 हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवष्टषिराह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिर्भिर्या जरता सुवशा

ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्ता रथमुप देवा

अयातन ॥ ७

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिर्भिः । या ।

जरता । सुवशा । ता अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अतस्तत् । युक्ता ।

रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७

हे सौधन्वना यूयं निश्चर्मणो ह्यताया गोः सकाशादु-
त्कृत्ताश्चर्मणो गां नूतनां निररिणोत । निरगमयत ।
उत्पादितवंत इत्यर्थः तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां
धेनुं कृतवंत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग
उक्तस्तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न
केवलं गोकर्णमेव । अपि च या जरंता यौ जीर्णौ पितरौ
ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन । अकुरुत । किंच अश्वाद्-
श्चर्मकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतस्तत् । प्रयत्नेन संपा-
दितवंतः । यस्मादेवं कृतवंतस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्यो-
जयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्नुत ॥

॥ अथाश्मी ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ॥

सौधन्वना यदि तत्रेव हर्यथ तृतीयं घा सर्वने

मादयाध्वै ॥ ८

इदं । उदकं । पिबत इति । अब्रवीतन । इदं । वा ।

घा । पिबत । मुंजनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽद्वै । हर्यथ । तृतीयं ॥

घा । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८

इदानीं ऋषिर्देवे रक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयम्भूनेवमुक्तवन्तः
 स्थेत्यनुवाचयति । हे सौधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं
 सोमलक्षणं पिवतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ ब्रवीतेर्लङि
 मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पिप्त्वाद्भुव इट् । पा० ६.
 ३. ८३. ॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं । वा अथवा । धेत्य-
 नर्थकः प्रसिद्ध्यर्थो वा । इदं मुंजनेजनं । इदं मुंजवाब्राम
 पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत आहृतत्वात्तेन मुंजतृणेन
 शोधितं । अपगतवृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं
 पिवतेत्यब्रवीतन । एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं । हे ऋभवो
 यूयं तदुभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव
 कामयथ ॥ हर्यतिः कातिकर्मा । हर्यति चश्रदिति
 तत्कर्मसु पाठात् ॥ तृतीये सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं
 तृप्ता भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीय-
 सवने तेषां सोमपानसङ्गातात् । एवं यूयम्भूनुक्तवन्तः ।
 अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वना यूयं
 देवत्वं प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य
 श्रान्तान्श्वान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिवतेत्य-
 ब्रवीतन । तत्र यदि नेष्टुय इदं वा मुंजनेजनं मुंजेन
 दूषितं वाजिनं पिवतेत्यब्रवीतन । पश्चात्तद्वयं यदि नैव
 हर्यथ हे अश्वा यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि
 वाजिनप्रचारात् ॥

॥ अथ नवमी ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निभूयिष्ठ इत्यन्यो
अब्रवीत् ।

वधर्यती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीद्वता वदंतश्चमसा
अपिंशत ॥ ८

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः ।
भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधःऽयंती । बहुभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् ।
ऋता । वदंतः । चमसान । अपिंशत ॥ ८

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभ-
जन्निति तदाह । एकस्त्वयाणामन्यतम आपो भूयिष्ठा
इत्यब्रवीत् । न ह्युद्काप्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वांतरमस्ति ।
आपो भूयिष्ठा इत्यृतमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वमप-
एव ससर्जादावित्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽग्निभूयिष्ठ इत्य-
ब्रवीत् । आंतरं बाह्यं च दाहपाकभुक्तजरणादिव्यापारे-
णाग्नेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्नेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते ।
तथा वधर्यती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम । वधोऽर्क-
इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृधुदकायेति वधर्यती
मेवपंक्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते ।
तथापि वृधर्थमिंद्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छंतोत्युप-
चर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यती वधमात्मन

इच्छंतीं भूमिं ॥ वृन्दसो रेकौपजनः ॥ तामेवैको बहुभ्यः
 संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् ॥
 एवञ्चता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः
 परस्परं ब्रुवन्तश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्धा
 व्यमजतेत्यर्थः ॥ पिश्रि अवयवे । श्रे सुचादीनामिति
 सुम् । इदमेव ऋतवदनमपेक्ष्य ऋमुशब्दं व्याचक्षाणो
 यास्कः । ऋभव उद भांतीति वतेंन भांतीति वर्तेन
 भवंतीति वा । नि० ११, १४, । इत्युक्तत्वात् ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रीणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकं पिंशति

सूनयाभृतं ।

आ निम्नचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्युत्वेभ्यः

पितरा उपावतुः ॥ १०

श्रीणां । एकः । उदकं । गां । अव । अजति । मांसं ॥

एकः । पिंशति । सूनया । आभृतं ।

आ । निम्नचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् ।

किं । स्वित् । पुत्वेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥ १०

अत्र ऋभव एव ऋत्विग्रूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्व-
 हन्तीत्याह । श्रीणां श्रीणं ॥ वा वृन्दसीति पररूपाभावः ॥
 श्रीणवर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्ये ऋत्विक् गामवाजति ।

बाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति ।
तथैको मांसं भूजया क्षेदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं
पिंशति । हृदयजिह्वावक्ष आद्याकारेणाहृतं संपादितं मांसं
पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधितिना तत्तदवयवान्वि-
भजतीत्यर्थः । अथैको निम्नुचो निःशेषेण क्षिन्नाम्नांसात्
शक्यत् कुक्षिस्थं जरत्तृणमूषधनामक्रमपाभरत् । अपाहर-
न्निरसनाय । एवं ऋत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुरुषादभ्यः
पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पाल-
यितारौ जायापती किंस्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्नुतः ॥
अवतेः प्रातार्याच्छांसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति
तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषां
मन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुद्धकं प्रत्यवगमयति । अपरः
सूनया मांसविक्रयिण्याहृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर
आ निम्नुचोऽस्तमयादर्वागेव शक्योपुरीषं हरति । एव-
मभुभिरनुष्ठिते सति किंस्विवेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः
सकायादुपावतुः । उपगच्छेतामिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमी वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उद्वास्वस्मा अलणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अर्गोद्यत्य यदसंस्तना गृहे तद्दोदमभवो नानु

गच्छथ ॥ ११

उदत्सु । अस्मै । अकृणोतन । तृणं । निवत्सु ।

अपः । सुऽअपयया । नरः ।

अगोद्यय । यत् । असंस्तन । गृहे । तत् । अद्यः ।

इदं । ऋभवः । न । अमु । गच्छथ ॥ ११

पुराणप्रसिद्धानसुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देयत्वं प्राप्नुवत
 ऋनून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति ।
 तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभून्बहुधा
 निरुच्य तत्रोदाहरणत्वेन विष्टौ शमीत्येतामदाहृत्यादित्य-
 रश्मयोऽप्यृभव उच्यंत इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थ एतामृचमुदाज-
 हार । नि० ११. १६. । हे ऋभवः । उरु प्रभूतं भासमाना
 वा ऋतेनोदकेनोदकार्यमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं
 प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकायं भवनमपि
 रश्मीनां घर्मकाले मूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षतीति
 प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते हृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा
 नरः प्रकाशवृद्धिदकादेर्नेतारो यूयमुदङ्मूत्रतेषु प्रदेशेषु
 मेवादिपु तृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजातायोपकारार्थ-
 मकृणोतन । कृतवन्तः स्य ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे वति ॥
 तथा निवत्सु प्रवणदेशेष्वभा एवाप उदकान्यकृणोतन ।
 अकृवैत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपत्यया । शोभन-
 धर्मेच्छया । शोभनं कर्मेभिः कृतमिति यथा वज्रमानाः
 स्तुवंति तदिच्छयेत्यर्थः । किंच यूयमगोहृत्स्याग्रहृत्स्यादित्यण
 गृहे भंडले यत् यावत्कालमसस्तन । सुप्तवन्तः स्य । रात्रौ

निर्वापारास्तिष्ठत् । यस्य स्वप्ने । अन्नात्तद्वि पूर्ववत्तस्य
तन्वादेशः । अहादित्वाच्छपो लुक् । तन्वावर्तं काल-
मन्वाहनीहमिदानीं नाहुगच्छत् । अहुमृत्य न गच्छत् ।
वार्यतं काखं राक्षीं सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तार्यतमिव काल-
मन्वापि नाहुगच्छयेत्यर्थः । यदा अगोपनीयस्य तस्य
मृतेऽन्तरिक्षे वत् तार्यतं कालमसस्तव । दृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकुर्वत् । तत् तार्यतं कालमन्वाहनीं वर्षसमय इहं
सत्यामिवर्षनदृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नाहुगच्छत् । अहुमृत्य
न प्राप्नुय । तार्यतं काखं विवर्षय तार्यतमिव कालं
मवर्षयेत्यर्थः ।

। अथ द्वादशो ।

संजीव्य यजुर्वना पर्यसर्पत कं स्वितात्या पितरा व

आसतुः ।

अथपद यः करसं व आहरे वः प्राव्रवीषो तन्वा

अव्रवीतव ॥ १२

संजीव्य । यत् । यजुर्वना । परिऽअसर्पत । कं । स्वित् ।

मात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अथपद । यः । करसं । वः । आहरे । यः । य ।

अव्रवीत् । प्रो इति । मन्वा । अव्रवीतव ॥ १२

— — —

ई ऋभवी रश्मयो यूयं यत् यदा भुवनाः भूतजातानि
 संमील्य संमील्य संमीलनं कृत्वा । जलधरपटलैराद्य
 पर्यस्येत् । परितः सर्पणं कुरुष्व । वर्षथेत्यर्थः । तात्था
 तातो तायमाने वृद्धके । यद्वा तात्था तासु वर्षासु ।
 क्वाँदसखप्रत्ययो दकारश्चात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं ।
 तात्था तत्कालीनौ पितरा जगतः पात्न्यकौ सूर्याचंद्रमसौ
 च सिद्धास्तुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन
 भूमावानावः । यद्वाः असतेर्गत्यर्थे लिट्येतद्रूपं ॥ अहोः
 रात्राविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः । किंच ईदृशान्बो बुभान्
 यःकोऽपि दृष्टिप्रतिबंधकारी राक्षसादिः करस्व ॥ बाहुना-
 मैतत् करसौ बाहु इत्युक्तत्वात् चल त्वकारांतं ॥ बुभदीवं
 हस्तमाददे । गृह्णाति । प्रतिरोधं करोति । तमशपत ।
 नाशयष्व । यच्च प्राव्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे । तस्मै
 प्रो प्रैवाव्रवीतन । प्रकर्षेण भर्मानादिशब्दं कुरुष्व । यद्वा
 बो नूनं स्वीति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ।

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ॐ पुष्पांसं ऋभवस्तदंष्ट्रच्छतानीह क इदं नो अबूबुषत् ।

आर्गे वस्तो वीषयितारमव्रवीत् वक्षर इदमद्या

व्यक्षत ॥ १३

मुमुक्षांसं । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अनीह । कः ।

इदं । नः । अबूबुषत् ।

आनं । वस्तुः । बोधयितारं । अवधीत् । संवत्सरे ।

इदं । अथ । वि । अख्यत ॥ १३

हे ऋभवो रश्मिगणका यूयं सुषुप्त्वांस आदित्यमंडले
स्पर्धतो वर्षणाय ॥ स्वपेक्षितः वस्तुः ॥ तमादित्यं
तद्वाक्यमष्टयत् । प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते ।
हे अगोक्ष केन चिद्गोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मादीयमिदं
कर्म वर्षणरूपं कोऽबूधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं
करोति ॥ बुधेय्यंतात्तु चि चि रूपं ॥ वस्तुः सर्वस्य वास-
वितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । वषयोरमेदाद्वस्व ॥
बोधयितारं प्रेरयितारं आनमवधीत् । अंतरिक्षे स्वसंतं
वायुं प्रायादीत् । असी बुभान्प्रेरयतीति । अपवा वायु-
साहाय्येन वर्षतो यूयं संवत्सरे पूर्णोद्येदानीमिदं जगद्वाख्यत ।
विश्वं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा न दृश्येते
तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद्वाहं कुर्ये-
ताम् ॥ अतैर्बुधप्रतिवालेष्वतीताम् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दिवा चास्मि मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण

याति ।

अद्वितीति वषण्यः समुद्रेर्दुष्सां दृश्यन्तः प्रवसो

नपातः ॥ १४

दि॒वा । या॒न्ति । म॒रुतः॑ । भू॒म्या । अ॒ग्निः । अ॒र्यः ॥

वा॒तः । अ॒न्तरि॑क्षेण । या॒न्ति ।

अ॒प॒रि॒भिः । या॒न्ति । व॒रु॑णः । स॒मु॒द्रैः । भु॒वाम् ।

इ॒च्छन्तः॑ । अ॒व॒सः । न॒पातः ॥ १३ ॥

हे य॒ज्ञो वृ॒ष्टि॒कार्क॑श्च व॒रु॒ण न॒पातो न॒पात॑वितार
ऋ॒भ॒वः भु॒वामि॑च्छन्तो वृ॒ष्ट्य॒तु॒कू॒ल॒चि॒की॒र्ष॒या भु॒वामि॑वेच्छन्तः
सर्वे दे॒वा आ॒या॒न्ति । क॒ष्मा॒दिति॑ तदुच्यते । म॒रुतो
वृ॒ष्ट्य॒तु॒कू॒ला दे॒वा दि॒वा सु॒हो॒काद॑न्तरि॒क्षाया॑न्ति । आ॒प॒च्छन्ति ॥
सा॒वे॒का॒च इति॑ तृती॒याभि॑भक्तेरुदात्तत्वं ॥ भू॒म्या भू॒मेः
स॒का॒शा॒दग्नि॑वीति । आ॒प॒च्छन्ति । अ॒यं वा॒तः स॒र्वदा॑ संचारी
वा॒गु॒रन्तरि॑क्षेण या॒न्ति । अ॒न्तरि॑क्षादा॒या॒न्ति । त॒था व॒रु॒ण
आ॒व॒र॒णो ज॒ला॒भि॒माम॑ दे॒व स॒मु॒द्रैः स॒मु॒द्रम॑स्वभा॒वैरा॑ग्निः ।
ता॒भ्य आ॒या॒न्ति । य॒हा पृ॒थं वृ॒ष्टि॒सा॒ठा॒व्या॒या॒गता॑ ए॒ते दे॒वाः
ज्ञा॒त॒का॒र्याः स॒ंतः पु॒नरु॑पा॒गू॒का॒भ्य॒मा॒नाः स्व॒स्य॒देशं॑ प्रति
या॒न्ती॒ता॒र्यः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ।

मा नो मि॒त्र इति॑ द्वाविंशत्युचं पंचमं सूक्तं दै॒वत॑मसं ।
तृतीया॒प॒थौ जग॑ती । शि॒ष्टा त्रि॒दु॒षः । अ॒श्व॒श्च सू॒व॒मा॒ना॒-
त्वा॒ज्जा ते॒नो॒चते॑ सा दे॒वते॑ति॒ न्याये॑ना॒श्वो दे॒वता । अ॒न्ता॒नु॒क्त॒-
न॒शिका । मा नो द्वा॒वि॒ंश॒त्या॒स्तुति॑स्तु तृतीया॒प॒थौ जग॑ता
विति ॥ अ॒श्वते॑ष॒म स॒व्यमे॒ऽह॒न्य॒भि॒गु॒प्रैवे॒ऽभि॒गो श॒मी॒ज॒मिति॑

श्रद्धा षड्विंशतिरस्य वंशय इत्यन्तात्पूरक्यादौ तन्मूलावपेत् ।
 त्रीणि सुत्यानि भवन्तीति चण्डे सूत्रितं । अग्निनो जमीध्व
 मिति श्रद्धा षड्विंशतिरस्य वंशय इति वा मा नो मित्र
 इत्यावपेत् । आ. १०. ८. इति ।

। तत्र प्रथमा ।

मा नो मित्रो बह्व्यो अर्चमाहुरिंद्रं ऋचुषा भरतः

परिं ख्यन् ।

यद्वाग्निनो देवजातस्य सप्तैः प्रपञ्चामो विद्वधे

वीर्याणि ॥ १

मा । नः । मित्रः । बह्व्यः । अर्चमा । आहुः । इंद्रः ॥

ऋचुषाः । भरतः । परिं । ख्यन् ।

यत् । वाग्निनः । देवजातस्य । सप्तैः । प्रपञ्चामः ।

विद्वधे । वीर्याणि ॥ १

नोऽस्मान्मन्त्रं ऋतुं प्रवृत्ताग्निमादयो देवा मा परिख्यन्
 परिख्यानं मा कुर्वन्तु । परिख्यानं नाम निंदा । मन्त्रानु-
 भावं देवजातमन्त्रं सुच्या नराः सुवन्तीति मा कुर्वन्तु ।
 ख्यातेर्मांश्चि सुष्यत्यतिवक्तीत्यादिना श्लोके । अहरमि-
 मानी देवो मित्रो राधाभिमानो बह्व्यः । अर्चमा तयोस्त-
 राधाभिमान्यादित्यः । आहुः सप्ततमन्त्रा वाहुः ॥ वक्त्रार-
 गोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋचुषा देवानां निवासमूतः

प्रजावतिः । बह्वैक्यवत्तमैर्द्विविधैर्वर्ष्यं चक्षुषा उच्येति तत्रा-
 न उ पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यत् यस्यादाचिनो
 वैजनवतो बह्वयवतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणो-
 त्पन्नस्य । उपादौनामस्य शिरस्यासुवदवत्कादिति भावः ।
 उपा वा अयस्य मेधस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । बह्वा देवेभ्यो
 जातस्य नञ्वर्गकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तैः सूर्येण्यञीलस्य ।
 अयनामैतत् । एवंविधस्यायस्य महाबुभावस्य बीर्वाणि
 वीरकर्मणि सामर्थ्यानि विदधे वेदगसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः ।
 प्रकर्षेण सुमः । अतो मा परिस्वन् प्रत्नुतायुगृह्णंतित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वनिर्षणा रेकवन्ता प्रावृतस्य रातिं गृभीता मुंसतो
 नवैति ।

सुग्राजो मेम्यद्विष्णुर्व इन्द्रापूर्णाः प्रियमप्येति पाठः ॥ २

यत् । निःऽनिजा । रेकवन्ता । प्रावृतस्य । रातिं ।

गृभीता । सुग्राजः । नवैति ।

सुग्राज् । अजः । मेम्यन् । विष्णुरूपः । इन्द्रापूर्णाः ।

प्रियं । अपि । एति । पाठः ॥ २

यत् यस्यानिर्षिञ्चा । निर्षिङ्गिति रुक्मनाम । रेकवन्ता ।
 रेवण इति वननाम । निर्षिक् वविरिति रेक्णो रिक्वमिति
 च तन्नामकृत्वात् ॥ उभयत्र सत्कथो लुप्यते ॥ रुक्मवता

चिरस्रवताभरणेन ग्राह्यतस्य सर्वतो वेदितस्याश्वस्य सुखतः
 पुरस्ताद्भूमीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीता-
 मजां नवंत्युत्थिजः । स तादृशोऽजः सुप्राङ् सुधु प्रशस्या-
 नमनो मेम्यत् हस्यमानः ॥ मीन् हिंसायां । अस्मादुञ्ज-
 लुगंतात्कर्मणि व्यत्ययेन शब्दः ॥ यदा यस्य शब्दानुकरणं
 मेम्यब्दं कुर्वन् । विश्वरूपो बहुवर्णोऽप्येतः कृष्णग्रीवः
 कृष्णजलाम्बी वानेकवर्ण इत्यर्थः । एवंपोऽथमिन्द्रापूर्णाः ।
 इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः प्रियं ।
 आग्नेवः कृष्णग्रीव इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वं । सर्वोऽर्षीन्द्रस्तेतो-
 द्भिमिवत् । एवंपाथोऽत्रमप्येति । प्राप्नोतु ।

। अथ तृतीया ।

एव ज्ञानं पुरो अर्धेन वाजिना पूषो आगो नीयते
 विश्वदेवः ।

अभिप्रियं यत्पुरोदायमर्वाता त्वष्टेदेवं सोमवशात्
 जिन्यति । ३

एवः । ज्ञानः । पुरः । अर्धेन । वाजिना । पूषः ।

आगः । नीयते । विश्वदेवः ।

अभिप्रियं । यत् । पुरोदायं । अर्वाता । त्वष्टा । इत् ।

एवं । सोमवशात् । जिन्यति ॥ ३

एव जागः सृंगरहितोऽधोऽध्वेन वाजिना श्रीमध्यापि-
 केनध्वेन सह पूषः प्रोषकस्याध्वेभानी वजनीयो विश्वदेव्यः
 सर्वदेवार्जः । अध्वेः सर्वदेवाध्वकत्वात् तदर्हत्वेन सर्वदेव-
 प्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्ताद्वीवते । प्रायते । यत्
 वक्षादेवं क्रियते तस्मात्प्रियः प्रीणवितारं पुरस्तादातम्यमेव-
 मजं त्वष्टा सर्वधोत्पादको देवः । त्वष्टा रुपाणि विकरोतीति
 श्रूतेः । तूर्णध्यापकोऽग्निर्वा । उभे त्वष्टुर्विध्यतुरित्युक्तत्वात्
 अहोरात्रे इति वारणी इति इति यास्केनारणी विश्व-
 तुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. ११. । अरणिस्संबंधोऽध्वेरेवेति
 गम्यते । अर्यतारण्यवताध्वेन सह सोमवसाव देवानां योभ-
 नावविमिश्रयधियाध्वयति । प्रीतिहेतुं करोति ।

। अथ षट्त्वी ।

वृषिष्यं षट्त्वी देवयानं विमोक्षुषाः पर्ययं नयेति ।

अथा पूषः प्रथमो जान एति षट् देव्यः

प्रतिदेव्यं अजः । ४

वत् । वृषिष्यं । षट्त्वी । देवयानं । विः । विमोक्षुषाः ।

परि । अथा । नयेति ।

अथा । पूषः । प्रथमः । जानः । एति । षट् । देव्यः ।

प्रतिदेव्यं । अजः । ४

वृषिष्यं वृषिष्योऽयं देवयानं देवानां प्रापणीयमजं वत्
 यज्ञा विमोक्षुषा ऋत्विज ऋतुय ऋतावती काळे कले विः

परिणयन्ति । पर्यग्निकुर्वन्तीर्थः । अत्रास्मिन्समये ॥ ऋचि
तुनुवेति दीर्घः ॥ पूषः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथम एति ।
पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रति-
वेदयन् प्रस्थापयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिधो ग्रावग्राभ उत शंस्ता

सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ षण्णध्वं ॥ ५

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निंऽदूष । ग्रावऽग्राभः ।

उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽस्वरंकृतेन । सुऽस्विष्टेन । वक्षणाः ।

आ । षण्णध्वं ॥ ५

होता देवानामाह्वतैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरस्य
नेता । सोऽप्यावया आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्यो-
र्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वाद्देतेरसुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च ॥ यद्वा आभिमुख्येनावयथा प्रतिप्रस्थातोचते ॥ अवे
यजः । पा० ३. २. ६२. । इति खिन् । अमथोरुपसर्गयो-
रित्यल्लोपः ॥ अग्निमिधोऽज्जीत् ॥ भ्राद्रान्योरिंधे । पा०
६. ३. ६०. ६. । इति मुम् ॥ ग्रावग्राभः । ग्रावः स्तुत्या
गृह्णातीति ग्रावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ उत अपि च शंस्ता

प्रधास्ता । सुविप्र इति सिधाविनाम । शोभनमधोपेतो
ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यामित्यत्र ब्रह्मैको जाते
जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वा-
द्ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चातुक्तकृत्वगुपनक्षकः ।
एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरं कृतेन सुष्ट्वरणोयं कृतेन स्वरं-
कृतेन वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु सम्पादितेन स्थितेन सुष्ट्व-
तेन यज्ञेन वक्षणा अभितो दृतकुल्यादीन् प्रवक्ष्यास्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वापृणध्वं । सर्वत पूरयत । यज्ञं सम्यक् निवर्त्य
फलं साधयतेत्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूपवस्त्रा उत ये यूपवाहाश्चषाळं ये च ऋग्यूपाय तर्क्षति ।

ये चार्च्येते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्दुतु ॥ ६

यूपवस्त्राः । उत । ये । यूपवाहाः । चषाळं । ये ।

अथऽयथायं । तर्क्षति ।

ये । च । अर्च्येते । पचनं । संभरन्ति । उतो इति ।

तेषां । अभिगूर्तिः । नः । इन्दुतु ॥ ६

यूपवस्त्रा यूपार्च्येतेष्वयं यथानक्तारम्भे सारः । उत ये यूपवा-
हाश्चिन्मस्य वोढारः । ये च चषाळं । यूपसोपरिस्थाप्यं यूपः

प्रभागंचषालमाहुः । तद्येऽश्वयूपायाश्वबंधनयूपाय तद्यति ॥
तद्यतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु सम्पादयन्ति । ये चार्वतेऽरण-
वतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिवं सञ्चरन्ति ।
उन्नो अपि च मोऽस्मात्संबंधिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः
सङ्कल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्रोनु ॥
इन्वतिर्यातिवचनः । इन्वति ननच्चेति तद्वचनेषु पाठात् ॥
यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य
फलेन योजयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उप प्रागात्सुमनोऽधायि मन्म देवनामाशा उप
धीतष्ट'ष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा
सुबंधुं ॥ ७

उप । प्र । अगात् । सुमत् । मे । अधायि । मन्म ।

देवानां । आशाः । उप । धीतष्ट'ष्ठः ।

अनु । एनं । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानां ।

पुष्टे । चक्षमा । सुबंधुं ॥ ७

मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रैतु । सुमत्
स्वयमित्यर्थ इति यास्कः ॥ यद्वा स्वयमेव मादयित्तमे
मथ्यधायि । धीयते । फलभूतोऽयं आगतः स च मया हत

द्वुत्थर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः
कांतपृष्ठो वा । अत्यंतं हस द्वुत्थर्थः । तादृवोऽयं देवानाम-
शास्यमानानां पुष्टे पोषणाय चक्षुम । कुर्मः । तं च विप्रा
मेधाविन ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्चानु-
मदन्ति । अनुमोदन्तां । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥

॥ अथाहमी ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमवतो या शीर्षण्या रथना
रज्जुरस्य ।

यद्वा चास्य प्रभृतमास्येऽदृष्टं सर्वा ता ते अपि
देवेष्वस्तु ॥ ८

यत् । वाजिनः । दामं । संदानं । अवतः । या ।
शीर्षण्या । रथना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । च । अस्य । प्रभृतं । आस्ये । दृष्टं ।

सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवावद्धा रज्जुः ।
यच्च संदानं सम्यग वच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति ।
या चास्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥
शिरःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ४. १. ४१ ।
इति शीर्षन्भावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा चस्याश्वस्यास्ये
मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षितं दृष्टमस्ति ॥ वयश्चो कार्यं स च

प्रसिद्ध्यर्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते
तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं
प्राप्नुवंतु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रौपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं
क्विल अश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशासनीया ॥

॥ अथ नवमी ॥

यदश्वस्य कविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ
रित्तमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्दक्षेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८

यत् । अश्वस्य । कविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा ॥

स्वरौ । स्वधितौ । रित्तं । अस्ति ।

यत् । वस्तयोः । शमितुः । यत् । नक्षेषु । सर्वा । ता ।

ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८

अश्वस्य तदवयवभूतस्य कविष आममांसस्य यत् यदङ्गं
मक्षिकाश । अभक्षयत् ॥ अश भोजने ॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥
अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा स्वरौ पश्वंजनकाले
यद्वित्तं लिप्तमस्ति । स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । अथवा
स्वधितौ छेदनकाले । अवदानकाले यद्वित्तमस्ति । शमि-
तुर्द्वस्तयोर्लिप्तमस्ति । विशसनकाले यच्च नक्षेषु लिप्तं ।
ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु ।
देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

। अथ दशमी ।

यदू॒व॒ध्यमु॒दरं॑ स्या॒प॒वा॒ति॒ य॒ आ॒म॒स्यं॑ क॒वि॒षो॑ गं॒धो
अ॒स्ति॑ ।

सु॒क॒ता तच्छ॑मि॒तारः॑ कृ॒ण्वं॑तु॒ मे॒धं॑ श्रु॒तपा॒कं॑
प॒च॑न्तु ॥ १० ।

यत् । उ॒व॒ध्यं । उ॒द॒र॑स्य । अ॒प॒वा॒ति॑ । यः । आ॒म॒स्यं॑ ।
क॒वि॒षः॑ । गं॒धः॑ । अ॒स्ति॑ ।

सु॒क॒ता । तत् । श॒मि॒तारः॑ । कृ॒ण्वं॑तु । उ॒त । मे॒धं॑ ।
श्रु॒तपा॒कं॑ । प॒च॑न्तु ॥ १० ।

उदरस्य संबन्धि यदूवध्यमीषजीर्णं तृणं पुरीषमपवाति ।
अपगच्छति । यस्यामस्यापकस्य कविषो मांसस्य गन्धोऽस्ति ।
लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किञ्चिदूवध्यमपकस्य च
लेशोऽस्ति । आमगन्धोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसन-
कर्तारः सुकता कृण्वन्तु । सुकतमुक्तदोषरहितं कुर्वन्तु ।
उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पशवयवं श्रुतपाकं देवयोग्य-
पाकोपेतं यथा भवति तथा पचन्तु । पितृमनुष्यादिवोम्यमति-
पक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

। अथैकादशी ।

अ॒ग्ने॒ ना॒त्रा॒द॒ग्नि॒ना॒ प॒च्य॒मा॒ना॒द॒भि॒ श्रू॒तं
नि॒श्चि॒त॒स्या॒व॒धा॒व ।

मा॒ तद्भू॒म्या॒मा॒ शि॒ष॒या॒ तृ॒णेषु॒ दे॒वेभ्य॒स्तद्गु॒ण॒करी॑
रा॒त॒म॒स्तु ॥ ११

अ॒त् । ते॒ । ना॒त्रा॒त् । अ॒ग्नि॒ना॒ । प॒च्य॒मा॒ना॒त् । अ॒भि॒ ।
श्रू॒तं । नि॒श्चि॒त॒स्य॒ । अ॒व॒धा॒व॒ति॒ ।

मा॒ । तद् । भू॒म्या॒ । आ॒ । शि॒ष॒त् । मा॒ । तृ॒णेषु॒ ।

दे॒वेभ्यः॑ । तद् । अ॒द्य॒त् । अ॒भ्यः॑ । रा॒तं । अ॒स्तु ॥ ११

हे अग्ने ते तवाग्निना पच्यमानाद्वात्राद्यदूषरूपं रसो
वा यत्किञ्चिदवधावति । तथा निश्चितस्य निःशेषेण हतस्य
तव यत्किञ्च रसरूपं श्रुतमभिलक्ष्यावधावति । निर्गच्छति ।
तत् तदंगं भूम्यां मा शिषत् । आशिष्टं मा भृत् ॥ शिष्टेः
पुषादित्वादङ् । पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये
क्षीर्षु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत्
उच्यते । तत् तादृशपुष्पः कृत्स्नं इति कामयमानेभ्यो
देवेभ्यो रातं इतमस्तु ।

। अथ द्वादशी ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरति ।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूर्तिर्न

इन्वतुः ॥ १२

ये । वाजिनं । परिपश्यन्ति । पक्वं । ये । ई । माहुः ।

सुरभिः । निः । हरः । इति ।

ये । च । चार्वतः । मांसभिक्षां । उपस्थासते ।

उतो इति । तेषां । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२

ये पक्वं वाजिनमखमखावयवं परिपश्यन्ति । परितः
पावनवद्भोजन्ते । य ई ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो
निर्हर किञ्चिदप्यस्य देहीत्याहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो
हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोम्यमिति । किञ्च ये
चार्वतो मांसभिक्षामुपासते । ये नरा अस्वार्वतोऽखस्य
हुतशिष्टमांसयाचनामुपासते । काञ्चन्ते । उतो अपि च
तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित हृद्यमनं नोऽस्मानिन्वतु ।
व्याप्नोतु । यथास्माभिरख उपालव्य एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो
निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये
देवा वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा
ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषेणास्य देहीत्याहुः ।
ये चार्वतोऽखस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यत्रीक्ष्णं मांसचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण
आसेचनानि ।

जमण्यापिधानां चरुणामंका सूनाः भूषंत्यश्वं ॥ १३

यत् । निऽर्द्धक्ष्णं । मांसचन्याः । उखायाः । या ।

पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

जमण्या । अपिऽधानां । चरुणां । अंकाः । सूनाः ।

परि । भूषंति । अश्वं ॥ १३

मांसचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् ॥
मांसं य पचि बुङ्घजोः । पा० ६. १. १४४. ५. । इत्यंत-
लोपः ॥ उखाया स्यात्या नीक्ष्णं पाकपरीक्षासाधनं
काष्ठं । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्य-
सेचनान्यासेचनसाधनानि । तथोष्णयोष्णनिवारणार्हाणि
पात्राणि । तथा चरुणां पात्राणां मांसपूर्णानामपिधानापि-
धानानि तसाधनानि । तथांका हृदयाद्यवयवांकनसाधना
वेतसशाखाः । सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्व-
मखाद्ययवं परिभूषंति । परितो भूषयंति । सस्ययापारेण
साधयंतीत्यर्थः । भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि

देवेष्वस्तु ॥ १४

निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च ।

पड्वीशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास ।

सर्वा । ता । ते । अपि । देवेष्व । अस्तु ॥ १४

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानं ।
नितरां सीदत्यत्रेति निषदनं । विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो
लुंठनं यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्र
पड्वीशं पादबंधनं । यद्वा बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः । अत्र
सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय
तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा क्रियापरावगंतव्या । आलं-
भसमये निग्रहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः ।
यच्च पपौ । यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं
जघास । अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि
क्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि
निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयी॑ धूमगंधिर्मो॒खा भ्राज॑न्त्यभि वि॒क्त
जघ्निः॑ ।

दृष्टं॑ वी॒तम॒भिगू॑र्तं वषट्कृतं॑ तं दे॒वासः॑ प्रति
गृभ॑णंत्यश्वं ॥ १५

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा ।
उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्निः ।

दृष्टं । वीतं । अभिऽगूर्तं । वषट्कृतं । तं । देवासः ।
प्रति । गृभणंति । अश्वं ॥ १५

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धूमेन व्याप्तोऽग्निर्मा ध्वनयीत् ।
मा ध्वनयत् । धूमं दृष्टा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य
शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा हे पच्यमानाश्चावयव त्वा
त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनौ सति भांडभंगः
स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । छान्तक्षणेति
दृढभावः ॥ किंच भ्राजन्त्यत्वं ताग्निसंयोगेन दोषोखा स्थाली
माभिविक्त । अभितो मा चीचलत् । ताप्रातिशयेन मा
नीनशदित्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः । छांदसो
विकरणस्य लुक् । लुङि वा ढलो ढलीति सलोपः ॥
स्थाली विशेष्यते । जघ्निः । जिघ्रती तापेन ॥ घ्रागंधोपादाने ।
आहगमहन इति किन्प्रत्ययः । तं तादृशमश्वमिष्टं
होतुमिषितं वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन

प्रदानायोद्यतं । यद्वा दृष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्नि-
कृतमभिगूतं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण
देवसंस्कृतं एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रतिगृह्णन्ति ।
प्रतिगृह्णन्ति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये नवमो वर्मः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वतं पड्वीशं प्रिया देवेष्वामयन्ति ॥ १६

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्ति । अधीवासं ।

या । हिरण्यानि । अस्मै ।

संदानं । अर्वतं । पड्वीशं । प्रिया । देवेषु । आ ।

यमयन्ति ॥ १६

अश्वाय संचय्यमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास
उपस्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति ॥ स्तृञ् आच्छादने
क्रौंथादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि
सौवर्णराजतकांस्थानि कल्पयन्ति । तथार्वतं ॥ षष्ठ्यर्थं ॥
द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पड्वीशं पादेषु
प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि
चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वायामयन्ति । प्रापयन्ति ॥

॥ अथ समदशी ॥

यत्ते सादे महसा श्रूतस्य पाष्ण्या वा कश्या वा
तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा
सूदयामि ॥ १७

यत् । ते । सादे । महसा । श्रूतस्य । पाष्ण्या । वा ।
कश्या । वा । तुतोद ।

सुचाऽद्व । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते ।
ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७

महसा बलेन श्रूतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । श्रूत्कारं
कुर्वतस्ते तव सादे सदानेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे
धञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अर्थतोऽगमनं कुर्वन्
श्रूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्ण्या या कश्या वा तुतोद व्यथयति
यत् यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु
यागेषु ब्रह्मणा नन्त्रेण सूदयामि । क्षरामि । आहुतित्वेन
कल्पयामीत्यर्थः । तव दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु हविषो
हविराज्यादिकं सुचेव । सुचा यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

॥ अथाष्टादशो ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वंक्रीरश्वसः स्वधितिः

समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरुनुघुष्या वि

शस्त ॥ १८

चतुःत्रिंशत् । वाजिनः । देवबन्धोः । वंक्रीः ।

अश्वसः । स्वधितिः । सं । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःपरुः ।

अनुघुष्य । वि । शस्त ॥ १८

वाजिनोऽश्वस्य देवबन्धोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्री-
रेतवसंख्यानुभयपार्श्वस्थीनि स्वधितिश्चेदनसाधनोऽसिः
समेति । सभ्यगच्छति केदनाय । इतरेषामजादीनां षड्विं-
शतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति प्रैषात् । हे विश्वस्य
कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्राणि
यथा भवंति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि ॥ वयुनमिति
प्रज्ञानाम् । वयुनमभिख्येति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कृणोत ।
कुरुत ॥ तप्तनप्तनयनाद्येति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षः-
प्रभीतिनी प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं
परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्ययवमनुघुष्य इदमवयवमिति
मंशद्वैव विशस्त । विशसनं कुरुत ॥ शस् हिंसायां ।
कांदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति
प्रैषात् ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

एकत्त्वष्टुरस्य विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र

जुहोम्यग्नी ॥ १८

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्ता । द्वा । यंतारा ।

भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणां । ऋतुथा । कृणोमि । ताता ।

पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नी ॥ १८

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विश्वस्य कर्ता एकः ।
 एक एव । स कः । ऋतुः । एतदुपलक्षितः कालात्मा ।
 तस्यैव सर्वेषामपि पयवसितृत्वात् । यद्वा ऋतुर्निःशंकं
 विश्वसनाय गंता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियमयितारा-
 बहोर्रात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्वक्षु भवतः ॥ तथा
 ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ऋत्स्वत्वं च ॥ हे अश्व ते
 तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यवयवानि ऋतुथा काले
 कृणोमि । छिनद्मि । संपादयामि । पिंडानां मध्ये ता ता
 तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नी जुहोमि । प्रकर्षण
 हुतं करोमि ॥

॥ अथ विंशो ॥

मा त्वा॑ तप॒प्रिय॑ आ॒त्मापि॑यंतं मा स्व॒धिति॑स्तन्व॑ । आ॒
ति॑ष्ठिपत्ते ।

मा ते॑ गृध्रु॒रवि॑शस्तातिहाय॑ छिद्रा गात्राण्यसिना॒
मिथू॑ कः ॥ २०

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपि॒यंतं । मा ।
स्व॒धितिः । तन्वः । आ । ति॒स्थिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्रुः । अवि॒शस्ता । अति॒हाय॑ । छिद्रा ।
गात्राणि । असिना । मिथु । करि॒ति कः ॥ २०

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा
भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा
कार्षीत् । वियोगजनितं व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः
शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मातिष्ठिपत् । त्वयि चिरमा-
स्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदित्वात् ॥
तथा ते तव गात्राणि गृध्रुः केवलमांसग्रहणेषुरविशस्ता
विशसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभेदेन तत्तदंग-
मतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि
तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि
मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्गावभ्य इति तलोपः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

न वा उ एतन्मि॑यसे न रि॑ष्यसि दे॒वा इ॒देषि प॑थिभिः

सु॒गेभिः ।

हरी॑ ते यु॒ंजा पृ॒षती अ॒भूतामु॒पास्या॒वाजी धुरि॑

रास॑भस्य ॥ २१

न । वै । जं॑ इति॑ । एतत् । म्रि॒वसे । न । रि॑ष्यसि ।

दे॒वान् । इत् । ए॒षि । प॒थिभिः । सु॒गेभिः ।

हरी॑ इति॑ । ते । यु॒ंजा । पृ॒षती इति॑ । अ॒भूतां ।

उ॒प । अ॒स्यात् । वा॒जी । धुरि॑ । रास॑भस्य ॥ २१

न वा उ नैव खल्वेतन्मियसे ॥ वाशब्द एवकारार्थः ।
उ इत्ववधारणे ॥ नैवेदानीमितराखवन्भूतो भवसि ।
देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि । न
हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो ह्यतिर-
वयवनाशश्च दृश्यते । कथमेवमुच्यत इति उच्यते । सुगेभिः
पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैर्देवयानलक्षणैर्देवानि देषि ।
देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैषोक्तिः । कैः साधनैरिति
तत्राह । ते त्वां वोढूं हरी एतन्नामानाविन्द्रस्वाश्वौ ते तव
युंजा । रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थ-
निर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं । तथा पृषती पृषत्यौ
मरुतां वाहनभूतौ युंजाभूतां । युक्तौ भविष्यतः । पृषत्यौ
मरुतामिति च निरुक्तं ॥ युजेऋत्विगित्यादिना किन् ।

युजेरसमास इति तुम् । सुपां सुलुगित्याकारः । तथा रास-
भस्याश्चिवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः
कश्चिद्वाज्यपास्यात् । उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा
रासभस्य भानोर्धुरि वर्तमानि युक्तो वाज्यश्व उपस्थास्यति ।
देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती-
त्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि
वहन्ति ॥

उपाकरणकालेष्वघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा
नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च सूत्रितं ।
सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् ।
आ० १०, ८, । इति ॥

॥ सैषा सुक्ते द्वाविंशी ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं
रयिं ।

अनागाः नो अदितिः कृणोत क्षत्रं नो

अश्वो वनतां हविषान् ॥ २२

सुगव्यं । नः । वाजी । सुअश्वं । पुंसः । पुत्रान् ।

उत । विश्वपुषं । रयिं ।

अनागाः । नः । अदितिः । कृणोत । क्षत्रं । नः ।

अश्वः । वनतां । हविषान् ॥ २२

वाज्यं च आश्रयमानो नोऽस्माकं सुगन्धं शोभनेन
 गोसमूहेन सुक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु ।
 करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. । इति समुच्चार्ये
 यत् । क्वांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा सामूहिकस्याणः
 प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । तदंतस्याद्युदात्तं
 द्वाच् कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वस्वं शोभनाश्च-
 समूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसा-
 धारणः । अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो बध्नादीन्
 पुत्रान् पुरुरक्षकानाम्पुत्रान् । स्त्रापत्यानि पुमपत्यानि
 चेत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं
 धनं । किंच नोऽस्मानदितिरहीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु ।
 सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकज-
 नितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविस्मान्
 हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजो
 वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतममं त्रैष्टुभं ।
 अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तोनेत्यनु-
 क्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽह्न्युपाकरणायावस्थित-
 मश्वमाद्याभिरेकादशभिः स्तौति । तथा च त्रीणि
 सुत्यानीति खंडे सूतितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद
 इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणवन् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उत्पन्नसमुद्रादुत वा
पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाह्व उपस्तुत्यं महिं जातं ते
अर्वन् ॥ १

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्पन्नः ।

समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्वेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाह्व इति । उपस्तुत्यं ।
महिं । जातं । ते । अर्वन् ॥ १

हे अर्वन् अरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जनन-
मुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यं ॥ स्तौतेरेतिस्तुथास्विति
क्यप् । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते । यद्यस्मात्स-
मुद्रात् ॥ अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुदनापादानाद्यक्ष-
गंधर्वादिषंसोदनाधिकरणादांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान
उत्पन्नः । यद्वा समुद्र आदित्यः समुदनाहृत्वा । तस्माद्वा
जायमानः । सुरादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वात् ।
उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथम-
मुद्यन् जायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्द-
मकरोर्यजमानममुग्रहीतुं । किंच ते पक्षा पतनसाधनौ
पक्षौ श्वेनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ

तादृशावित्यर्थः । तव बाह्व हरिणस्य बाह्व इव । तौ
यथा वेगवंतौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म
स्तुत्यमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमेन दत्तं त्वित एनमायुनगिं एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रश्मनामंगभ्णात्सूरादश्वं वसवो

निरतष्ट ॥ २

यमेन । दत्तं । त्वितः । एनं । आयुनक् । इंद्रः । एनं ।

प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रश्मनां । अंगभ्णात् । सूरात् ।

"अश्व । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २

यमेन नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्वं त्वितः पृथिव्यादिषु
त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्त्रीर्णतमो वा वायुरयुनक् । रथे
योजितवान् । किंचैनमश्वमिंद्रः प्रथमः प्रथमः प्रकृतमः ॥
प्रथम इति मुख्यनाम ॥ अध्यतिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । अस्य
गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विष्टक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
स चास्याश्वस्य रश्मनां नियमनरज्जुमंगभ्णात् । अग्रहीत् ।
इंद्रशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते । हे वसवो
रश्मयो यूयं सूरादादित्यादश्वमेवं महानुभावं निरतष्ट ।
निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव

यमादयः पराद्व्यंते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छा-
दयितारो यूयं सुरादादित्यादश्वमेनं निरतष्ट । अतस्तत् ॥
निरित्येषु ममित्येतत् स्थाने । तच्चतिः करोतिकर्मा । स च
क्रियासामान्यवचनः । अतौचित्यादारणे वर्तते । सम्यग्धा-
रितवंत इत्यर्थः ॥ लक्ष्मिर्लङ्घि क्वांसः शपो लुक् । स्कोः
संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

असि॑ यमो॒ अ॒द्यादि॒त्यो अ॒र्ब॒वसि॑ त्रितो॒ गुह्ये॑न॒ व्रते॑न ।

असि॑ सोमे॒न सम॒या वि॒ष्ट॑क्त आ॒हुस्ते॒ त्रीणि॑ दि॒वि

ब॑न्ध॒नानि॑ ॥ ३

असि॑ । यमः । असि॑ । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्ब॒न् । असि॑ ।

त्रि॒तः । गुह्ये॑न । व्र॒तेन॑ ।

असि॑ । सोमे॒न । सम॒या । वि॒ष्ट॑क्तः । आ॒हुः । ते ।

त्री॒णि । दि॒वि । ब॑न्ध॒नानि॑ ॥ ३

हे अर्बन् त्वं यमोऽसि । नियमिताग्निरसि । तेन दत्त-
त्वान्तच्छब्दपदेशः । तथादित्योऽसि सुराद्विरतष्टेत्युक्तत्वात् ।
तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिनरूपेण वा कर्मणा सर्वत्र
व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो
वायुरसि । त्रित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा
गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रित
एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया

सह विष्टक्तः ॥ वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे ॥ संष्टक्तोऽसि तेन
गृहीतत्वात् । हे अश्वैर्वरुण ते तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा
वर्तमानस्य त्रीणि बंधनान्युत्पत्तिकरणान्याहुः पुराविदः ।
वरुण आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बंधनानि त्रीण्यप्, त्रीण्यंतं समुद्रे ।

उतेव मे वरुणं त्व्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनितं ॥ ४

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । त्रीणि ।

अप्सु । त्रीणि । अंतरिति । समुद्रे ।

उतऽद्वैव । मे । वरुणः । त्वं । अर्वन् । यत्र । ते ।

आहुः । परमं । जनितं ॥ ४

पूर्वं दिवि त्रीणि बंधनानीत्युक्तं । दूदानीं स्थानत्रयेष्वपि
त्रीणि बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि
त्रीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वाद्भू-
लोकोऽप्यप्शब्देनाभिधीयते । पृथिष्यां त्रीणि बंधनान्याहुः ।
अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि । तथा समुद्रेऽंतः समुद्रमध्ये
समुद्रवणादपादानात्समुद्रमंतरितं । तस्मिन् त्रीणि वृष्ट्युत्पत्ति-
निमित्तानि मेघो विद्युत् स्तनितमिति । उतेव । द्वैवशब्दस्यार्थे
अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्ज-
यिता वा त्वं मे मह्यं त्वं । कथयसि । किं कथयसीति

चेत् उच्यते । ते तव परमं जनितं निरतिशयं जन्म ॥
जनेरौणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ यत्र येषु त्रिषूक्तेषु स्थानेष्वहुः ।
कथयन्ति । यद्वा यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनितमाहुः ।
सुरादृशं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म
यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒मा ते॒ वा॒जि॒व्र॒व॒मा॒र्ज॒ना॒नी॒मा श॒फा॒ना॒ स॒नि॒तु॒र्नि॒धा॒ना॒ ।

अ॒त्रा॒ ते भ॒द्रा र॑श॒ना अ॒प॒श्य॒मृ॒तस्य॒ या अ॒भि॒र॒क्ष॑न्ति

गो॒पाः ॥ ५

इ॒मा । ते॒ । वा॒जि॒न् । अ॒व॒मा॒र्ज॒ना॒नि । इ॒मा ।

श॒फा॒ना॒ । स॒नि॒तुः । नि॒धा॒ना॒ ।

अ॒त्र । ते॒ । भ॒द्राः । र॒श॒नाः । अ॒प॒श्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः ।

अ॒भि॒र॒क्ष॑न्ति । गो॒पाः ॥ ५

हे वाजिब्रव ते संबन्धीन्यवमार्जनान्यंगसंशोधकानि
स्थानानीमा । इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि । किंच सनि-
तुर्यागसंभक्तस्तुवेमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि ।
संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा भंदनीयाः
कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जरत्नापश्यं । एषूक्तेषु
स्थानेष्वपश्यं । रशना विशेष्यन्ते । या गोपा गोपयित्रो
रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाखस्व ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति । अभितः पालयन्ति । ता अपश्यं ।

एवानस्मि । यद्वा तस्मा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि इमानि सनितुस्तव शफानां जिधानानि
देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने
ग रथना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा
वृत्तस्य संबन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपश्यं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ॒त्म॒नं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जाना॒मवो॑ दि॒वा प॒तय॑तं प॒तंगं॑ ।
शि॒रो॒ अप॑श्यं प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररेणुभिर्जेह॑मानं प॒तत्रि॑ ॥ ६
आ॒त्म॒नं॑ । ते । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जानां॑ । अवः ।
दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒तंगं॑ ।
शि॒रोः । अप॑श्यं । प॒थिभिः॑ । सु॒गेभिः॑ । अ॒रेणु॑भिः ।
जेह॑मानं । प॒तत्रि॑ ॥ ६

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसाम्मदीयेन प्रकृष्टगमन-
ता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि । अति-
मात्रं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवः । अवस्तात् ।
मार्थ्याङ्गमेः । भूमिसारथ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण पतंग-
मादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्तुं वंतं । यद्वा यतो दिवांतरिक्षेण
मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमादित्वमवः । आवः ।
प्राप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव

शिर एवं पश्यामि । खयं । सुगन्धिः शीभनगमनसाधनैररे
 शुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यभंडलादप्युपरिभूतैः
 सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्त-
 रूपत्वं । तथाविधैस्तैर्जहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतन्नि
 पतनवत् शिरोऽपश्यं । भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं
 भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आशानमेवं भावयामि मनसा
 दिवा द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽ-
 वस्ताद्वास्तुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव
 पतंगं पतनशीलमघःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो
 भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तपैर्देवयजनमार्गै-
 र्जहमानं । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतन्नि शीघ्रगामि शिरः
 पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि
 देहात्पूर्वं शिरसी दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अमु भोगमानडादिप्रसिंह

ओषधीरजीगः ॥ ७

अत्र । ते । रूपं । उत्तमं । अपश्यं । जिगीषमाणं ।

दूषः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अमु । भोगं । आनट् । आत् ।

इत् । प्रसिंहः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तमसुत्तरूपेणोक्तकृ-
तमं रूपमस्मिन्त्यागदेशेऽप्रशं । पश्यामि । कीदृशं ।
गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिघान-
स्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ दूषमिथ्यमाणमसमन्तानि वा
आ सवेतो जिगीषमाणं । गंतुमिच्छंतं । हे अश्व ते तव यदा
मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमवमन्वानत् ॥ नयतिर्गतिकर्मा ॥
अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदित् अनंतरं तदानीमेव
तदनुग्रहाद्विलंबमकृत्वा ग्रसिष्ठो महादृष्टयेव ग्रसित्तमो
भक्षयित्तमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि ।
भक्षयसि । महासुभावोऽपि त्वं लोकिकाश्चवत्तुष्टेन पुरुषेण
दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

॥ अथाऽमी ॥

अनु त्वा रयो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः

कनीना ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीश्वरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८

अनु । त्वा । रयः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु ।

मावः । भगः । कनीना ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईशुः । अनु । देवाः ।

ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८

इदानीं कृतज्ञस्य लोक त्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति ।
 हे अर्वन् गमनशीलाश्च त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति ।
 ततः पुरतोऽश्वस्य गभनात् । तथा मर्यां मर्त्यस्त्वा त्वामनु ॥
 जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गवोऽपि त्वामनुगच्छन्ति ।
 तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं
 त्वद्गमनु । तथा ब्रातासो ब्राताः संधात्मक्रा अन्येऽश्वसन्भूहा
 वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव सख्यमीयुः ।
 गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य
 ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या मांति । अतः सर्वाऽपि
 त्वामनुसरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हिरण्यमृङ्गोऽयौ अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र
 आसीत् ।

देवा इदं हविर्मायन्यो अवतं प्रथमो अधितिष्ठत् ॥ ८

हिरण्यमृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःजवाः ।

अवरः । इन्द्र । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविः । मायन् । यः ।

अवतं । प्रथमः । अधिः । अधितिष्ठत् ॥ ८

अयमश्वो हिरण्यमृङ्गो हितरमणीयमृङ्गो वा । सन्नत-
 शिरस्को हृदयरमणमृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा
 अयः । अयोमयाः । अयपिंडसदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा

मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । ईदृशस्याश्वस्य साभर्थ्यं
प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निष्कृष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य
हविरयं हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं
हविर्वापेक्ष्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य
इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सन् अध्यतिष्ठत् । अधिष्ठितवान्
सहविष्टेन स्वकीयत्वेन वाञ्छितवानित्यर्थः इन्द्र एषं प्रथमी
अध्यतिष्ठदिति द्युक्तं ॥

॥ अथ दशमी ॥

ईर्मांतासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो
अत्याः ।

इंसा इव अणिशो रंतंते यदाक्षिषुर्दिध्यमउममखाः ॥ १०

ईर्मऽग्रंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः ।

दिव्यासः । अत्याः ।

इंसाऽइव । अणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः ।

दिध्यं । अउमं । अखाः ॥ १०

अत्राश्वसभूहस्तुतिहारेणायं स्तूयते । ईर्मांतासः ।
ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता
इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः संगता मध्यप्रदेशा
येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीर-
स्थैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरुतो नुम इत्यर्थः । तादृशः
पृथरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिक-
मध्यमासः । संसृतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः ।

पुष्टत्वाभौठपृष्ठाः संवत्समध्याचेत्यर्थः । जघनपुरोभागा-
 वपेक्ष सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्त्वमुपसर्गो यतंत
 इत्याख्यातेन संबन्धावितथ्यः । गूरणासो विक्रमशीला
 दिव्यासो दिवि भवा अत्वा अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम
 तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईहया
 अखाः श्रेणियः । एकस्यापाराणां बह्वनां समूहः श्रेणि-
 रित्युच्यते । शीघ्रघावनाय श्रेणियः । पंक्तीभूय संवतंते ।
 सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । संसा इष । ते यथा
 श्रेणीभूता ईर्मीतास इत्याद्युक्तद्वयाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय
 यतंते तद्वत् । कदा । उच्यते । यत् वदाया दिव्यमवमं गमनं
 गंतव्यं वा मार्गमाचिषुः । व्याप्नुवंति । तदा । अयं अंशो
 यास्कोनेवं व्याख्यातः । ईर्मीताः समीरितांताः पृथ्वता वा
 सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा
 शिर आदित्यो भवति यद्वुश्येते सर्वाणि मृतानि मध्ये चैषां
 तिष्ठति । इदमपीतरश्चिर एतस्यादेव समाश्रितान्येतद्दि-
 यामि भवंति । सं गूरणासो दिव्यासो अत्वाः । गूरः
 श्वतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्वा पतनाः । संसा
 संतेर्ज्ञानं । श्रेणिय इति श्रेणः श्वते समाश्रिता
 भवंति । यदाक्षिपुर्यदापुर्दिव्यमवममजनिमाजिमयाः ।
 नि० ४. १२. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तव शरीरं पतयिष्व'र्वन्तं चित्तं वातं हृष धर्जीमान् ।

तव शृंगाणि विष्ठिता पुरुषाण्येषु जर्भुराणा

चरन्ति ॥ ११

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्वन् । तव । चित्तं ।

वातः । हृष । धर्जीमान् ।

तव । शृंगाणि । विस्थिता । पुरुषा । अरण्येषु ।

जर्भुराणा । चरन्ति ।

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशो लं व्याप्तमित्यर्थः ।
तथा तव चित्तं मनो वात हृष धर्जीमान् । शीघ्रगमन-
बायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनामुकूलमित्यर्थः । किञ्च तव
शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुषा
पुरुष बहुषु प्रदेशेषु विष्ठिता विष्ठितानि । विविधं स्थिताः ।
किञ्च त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि
वा । एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यदात्राश्वस्य शृंगाभावात्
तद्वदुद्यतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽह्न्यभिगुप्तैषे मा नो मित इति
सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति हे ऋचौ शंसनीये ।
सत्रितं च उप प्रागाच्छसनमिति हे । आ० १०. ८. ।
इति ॥

। सैषां सूक्ते हादथी ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यवा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यंति

रेभाः ॥ १२

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजो । अवा ।

देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नामि । अस्य । अनु । पश्चात् ।

कवयः । यंति । रेभाः ॥ १२

अयमर्वारणकुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुप-
प्रागात् । उपप्रैति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान्
गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवान्मदवयवेना-
र्चामि देवत्वं प्राप्नीमोति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः
पुरस्ताद्नाभिर्नहनं । बन्धभूत इत्यर्थः । यद्वास्य बन्धनस्थानी-
योऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते ।
अनु अनुवृत्त्य पश्चात् अनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसि-
तोऽर्थ एक एव । तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं ।
यद्वा अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः
स्तोतार ऋत्विजो यंति । गच्छन्ति । ये वा अनूचानास्ते
कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम कविर्मनी-
षीति तन्नासु पठितत्वात् । रेभ इति स्तोत्रनाम रेभो
जरितेति तत्र पाठात् ॥

॥ अथ तयोदशी ॥

उप प्रागात्परमं य सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अथा देवाज्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे

वार्याणि ॥ १३

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधस्थं । अर्वा ।

अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अथ । देवान् । जुष्टतमः । हि । गम्याः । अथः ।

आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३

अर्वा नरणकुशलोऽयमश्च उपप्रागात् । उपगच्छति । किं ।
यत् परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकचनिवास-
योग्यं स्वर्गास्थं यदस्ति तत् । किमर्थं । पितरं मातरं चाच्छ
आमिसुखेन प्राप्तं । हे अथाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः
स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान गम्याः ।
गच्छेः । हिशब्दो यत्र उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भो
नु सखा सयूथ इत्यादिभन्वांतरप्रसिद्धोत्तमार्थः । अथान-
तरं यजमान आशास्ते । कश्चै । दाशुषे । हविर्दत्तवते
स्वप्नै । कानि । वार्याणि । वरणीयानि धनानि । यद्वा
पुत्रपत्यं व्यंथयः । आशास्ते प्राधेये यजमानार्थं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तयोदशो वर्गः ॥

अथ वामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दैर्घ्यतमम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका अथ द्विपंचाशत् अल्पस्तवं त्वेतत्सं-
शयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा
च पंचपादं साकंजानां यज्ञायत्वेऽयं स शिंक्ते सप्तार्द्धगर्भा
गौरीरिति जगत्थः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति
वाचः । समुद्रा आपऽक्षरं सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति
शक्रधूम उक्षाणं पृथिवि त सोमस्त्वयः केशिन इत्यग्नि सूर्या
वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाष्वाश्च द्वादं मितं सौर्यो द्वादशेति
संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः
परानुदुष्पौरो पर्जन्याग्निदेवता वांतया सरस्वते रुर्वाय
वेति ॥ अत्र स्तुतगबहुत्वेन स्तुतिभागसंग्राह्यत्वादिदं
सूक्तमल्पस्तवनं । न सूक्तांतरबहुस्तवं । इदमेव वैलक्षण्यं
तुशब्देन द्योतयते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो
बहुवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । अचिकित्वाञ्चिकितुष इत्यानया
संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेताव प्रश्नः प्रतीयते । इयं
वेदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा
प्रतिपाद्यते । अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य
प्रशंसा । न चरतीत्यक्षरं ब्रह्म । हा सुपणत्यादिना तस्य
प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तयं यज्ञायत्वे अधि-
अयं स शिंक्ते सप्तार्द्धगर्भा गौरीर्भिमायेति षट् जगत्थः ।
समानमेतदित्यनष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः ।
तल्लक्षणं कंदोग्रंथे सूत्रितं । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । पुरतः
पूर्वाद्धं द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ
गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमण्यामष्टुक्तं ।

आद्यौ चैत्रस्तारपंक्तिरिति । शिशा अनादेशपरिभाषया
 त्रिष्टुभः । गौरोर्मिमायेत्येतदंतानां विश्वे देवा देवता ।
 तस्याः समुद्राः इत्यस्याः पूर्वार्द्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्द्ध-
 स्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वार्द्धस्य शक्रधूमः । उच्चाणं
 षष्टिमित्युत्तरार्द्धस्य सोमो देवता । त्रयः केशिन इत्यस्या
 अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इंदं
 मित्वं वरुणं कृणं नियानमित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रधय
 इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते स्तन इत्यस्याः
 सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता । समानमेत-
 दित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता । दिव्यं सुपर्णा-
 मित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ कृत्स्नसूक्तस्य
 विनियोगं शौनक आह । स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्त्रि-
 रात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जघ्नास्त्रयामीथं क्षिप्रं मुच्येत
 किल्बिषादिति । ऋग्वि० १. २६. ॥ महाव्रते वैश्वदेव शास्त्रे
 वैश्वदेवं निविधानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेक-
 चत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमारण्यके सूचितं । अस्य
 वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वा-
 रिंशतं । ऐ० आ० ५. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्यग्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतघृष्टो अथात्रापश्यं विश्वपतिं

सप्तपुंखं ॥ १

अथ । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता ।

मध्यमः । अस्ति । अथः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यं ।

विष्टपतिं । सप्तपुत्रं ॥ १

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृद्ध्यादिप्रदानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतृर्ज्ञातव्य-
साद्धानार्हस्यदित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुव्यच्यते । आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चिददेशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमन्तरिक्षलोकं हरतीति वा । वृद्धर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसना हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्रेण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृद्धर्थं रसैर्भक्तव्या भवति । किंच घृतपृष्ठः । घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं । रात्रौ सवितु-
स्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य

तदर्थमेव भक्तव्यत्यादा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे
 वा विश्वपतिं विश्वां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणर-
 श्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते
 मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्य दितस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं
 महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन
 साक्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽह सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति
 श्रुतिः ॥ 'एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः ।
 स्वष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टं जगत्पालन-
 शीलस्य हातुरादातुः । स्वस्मिन्संस्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य
 सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य
 तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागधारो तदंशभूतः सुखात्मा
 मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानाऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते ।
 स चाग्नौ व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च
 लोक्रः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरक्षानीति श्रुतेः ।
 वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य
 तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीर-
 मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ॥ पृष्ठं
 स्पृशतेरिति निरुक्तं ॥ यद्वा प्रद्रीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्न-
 शरीरपलक्षकः । प्रकाशितशरीराममानोत्यर्थः । न त्वयं
 सूक्ष्मशरीरामिमानिसूखात्मवत्स्पर्शनावषयो भवति । अत्रैषु
 मध्ये विश्वपतिं विश्वां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य
 पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पातः सर्वस्येशान इति श्रुतेः । सप्त-
 पुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्ट्सर्व-
 लोकांमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥

अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः ।
 तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रा-
 त्सनौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्
 सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादि-
 साधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया
 योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्वाभाद्भूयविस्तरभयाच्च न
 लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः
 प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः । अयं भूतो यास्केन व्याख्यातः ।
 अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना ।
 तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं । नि० ४. २०. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सप्त युंजंति रथमेकचक्रमको अश्वो वहति सप्तनामा ।
 त्रिनाभिं चक्रमजरं मनवं यत्तेमा विश्वा भुवनाधि
 तस्थुः ॥ २

सप्त । युंजंति । रथं । एकचक्रं । एकः । अश्वः ।

वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभिः । चक्रं । अजरं । अनवं । यत् । तमा ।

विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २

एकचक्रमेकरथागोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि
 तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य

संवधिनें सप्तैतसंख्याका अष्टा युजंति । अनुबध्नंति ।
वहंत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः
सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा ।
एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वा-
दंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह ।
त्रिनाभि । बलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं ।
अजरं । अमरणधर्मकं । अनर्वं । अश्रियिलं । पुनस्तदेव
विशेष्यते । यत्र यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि
प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युः ।
तिष्ठंति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं
रथमादित्यमंडलं सप्त युजंति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या
वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविल-
क्षणाः षडृतवः । एकः साधारणा इत्येवं । अथवा मास-
द्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो
युजंति । एतस्य कार्यं निर्वहंतीत्यर्थः । स चैकोऽसहा-
योऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां संन-
मयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तऋषिभिः स्तूयमानो
वादित्यो वहति । धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं ।
त्रिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संख्याः संबद्धा वा
त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः ।
यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्वि-
शिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं
चक्रमजरममरणं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते ।
अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशं

संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादिताः पुनर-
वर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो
युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणं ।
पुनः कौटुभ्यं तत् । यत्र यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि
सर्वाणि भूतान्यधितस्युः । आश्रितो तिष्ठन्ति । कालाधीन-
त्वासर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वर-
परिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक-
मण्यासुक्तं ॥ अयमपि मंत्रो यास्केण सप्त युजंति रथमेक-
चक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः । तदवाप्यनुसंधेयं ।
नि० ४. २७. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मं र॒थम॒धि॒ ये स॒प्त त॒स्युः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑हंत्य॒श्वाः ।

स॒प्त स्व॑सारो॒ अभि॑ सं न॒वंते॒ यत्र॑ ग॒वां नि॒हिता॑ स॒प्त

नाम॑ ॥ ३

इ॒मं । र॒थं । अ॒धि । ये । स॒प्त । त॒स्युः । स॒प्तच॑क्रं ।

स॒प्त । व॑हन्ति । अ॒श्वाः ।

स॒प्त । स्व॑सारः । अ॒भि । सं । न॒वंते॒ । यत्र॑ । ग॒वां ।

नि॒हिता॑ । स॒प्त । नाम॑ ॥ ३

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये
सप्त रश्मयोऽधितस्युः । अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमास
पक्षादिवसरात्रिमुहूर्ताख्या सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति ।

कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाञ्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि
 रश्मयः । ते सप्त यस्या रथस्य तादृशमुभयविधं । रथं
 पूर्वाक्ता अधिष्ठिता अथा व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति ।
 निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः ।
 स्वरादित्यः । तेन सारिताः । परस्परं स्वसृभूता वा सप्त-
 संख्याका रश्मय ऋतवच्चाभिसंनवन्ते । आभिसुख्येन संगच्छन्ते ।
 असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्या षट्पुत्रवः सर्वसाधारण
 एक इति सप्त । यद्वोक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदश-
 मासात्मकः सप्तम इति सप्त । कीदृशो रथ इति तदुच्यते ।
 यत्र यस्मिन् रथ उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त
 सप्तविधानि नाम नमनानि सप्ततस्वररूपाणि निहितानि ।
 सप्तस्वरोपेतैः सामभि स्तुत्यं रथमित्यर्थः । यद्वा गवामुद-
 कानां सप्त सप्तैणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु
 स्वसृप् निहिता । स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभि-
 संनवन्ते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

को दर्दश प्रथमं जायमानमस्यन्तं यदनस्या विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा कं खिल्को विद्वांसमुप

गात्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । दर्दश । प्रथमं । जायमानं । अस्यन्वन्तं । यत् ।

अनस्या । विभर्ति ।

भूम्नाः । असुः । असृक् । आत्मा । कः । स्त्रित् । कः ।

विद्वांसं । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्तता प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतसा परमेश्वरस्याविषयत्वमाह ॥ को ददर्श । को दृष्टं शक्नुयात् । कदा प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्यत्वं तमस्थिमतं शरीरं । उपलक्ष्यते तत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अमस्यास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदान्तप्रसिद्धे श्वरायत्ता माया विभर्ति । गर्भवदन्तधारयति । अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायां संवलितः सन् दृढं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिरुभये देहादिसृष्टितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदाला जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यतः आह । भूम्नाः संबन्धिषार्थिवं स्थूलशरीरं । असुः प्राणः । तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं । असृक् शोणितं । एतत्सप्तधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं यच्च भूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संवद्वेतेनः कः स्त्रित् । कुत्वास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । आत्मत्वाच्च न मिषदिति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरुपगात् । उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातकस्य आत्मा तस्मिन्समये कुत्वास्ति । प्रष्टा प्रतिकृत्ता

चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
वत्पश्येदिति श्रुतेः । यद्वा प्रथमभाविनं जनतः कारणभूतं
को हृदयः । कः साक्षात्करोति । जायमानमस्यन्तं मनुष्य-
मनस्यकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति ।
द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन्देवानामेना निहिता
पदानि ।

वक्षे वक्ष्येऽधि सप्त तंतून्वि तद्विरे कवय ओतवा
॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । विजानन् । देवानां ।
एना । निहिता । पदानि ।

वक्षे । वक्ष्ये । अधि । सप्त । तंतून् । वि । तद्विरे ।
कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानामेना निहिता
पदानि । यद्वा प्रथमभाविनं जनतः कारणभूतं
को हृदयः । कः साक्षात्करोति । जायमानमस्यन्तं मनुष्य-
मनस्यकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति ।
द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

शेषः । तानि कानीत्वच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूते वक्ष्ये ।
 वडिति 'सत्यनाम । तत्कथतीति वक्ष्य आदित्यः । यद्वा
 वक्ष्यो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक्
 निदेशाद्वक्ष्यशब्देन तत्कालमात्रं वक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽधि
 अधिकं सप्त तंतून् तावमानान् सप्त सोमसंस्थान्कवयो
 मेधाविनी यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तंतून्वेतुं
 वितन्निरे । वितन्वन्ति । यद्वा सप्त तंतवः सप्त वृंदांसि ।
 तानि वितन्वन्ति । किमर्थं । ओतवै । सप्तसोमसंस्थारूप-
 तिर्यक्तंतुसंतानाय । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः
 सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अचिंकित्वाच्चिकितुषश्चिदत्तं कवीन्पृच्छामि विद्वन्ने न
 विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षडिमा रजांसजसा रूपे किमपि
 स्विदेकं ॥ ६

अचिंकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत् । कवीन् ।
 पृच्छामि । विद्वन्ने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभः । षट् । दूमा । रजांसि । अजस्र ।

रूपे । किं । अपि । खित् । एकं ।

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण
तत्त्वं जाननः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्वास्मि-
स्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्वान् । वेदनाय । पर-
मार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभवादर्थं नेत्याह । विद्वान्
न पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तस्तंभस्तंभि-
तवान् नियमितवान् । अथ स आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां
लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । किं दूमा दूमानि षड्रजांसि
लोकान् जनात्मकान् । लोका रजांसुग्र्यं त इरि निरुक्तं ।
यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां
साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः
किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्र जननादिरहितस्य
चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूपे एकं सत्यलोकाख्यं पुनरा-
वृत्तिरहितं स्थानं किमपि खित् । किंखित्देव । तन्न केनाप्य-
धिगंतुं । शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण
गंतव्यतादिति भावः । यद्वा षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः ।
तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्र गमनशीलस्य जन्मराहितस्य
वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं
किमपि खित् । यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृ-
च्छामि । य एषोऽंतरादित्ये छिरण्मयः पुरुषो दृश्यत
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षडिमान
रजांसि त्रिविधाभू लोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमौर्धारयन्

वीरुत सूनिति निगमः । तस्य राजस्य परब्रह्मणो रूपे नाना-
विकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः ।
अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः ।
अस्तीत्येवोपलब्धमिति श्रुतेः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ब्रू॒ह ब्र॑वीतु॒ य ई॒मंग वे॒दास्य॒ वाम॑स्य॒ नि॒हितं॒ पदं॒ वेः ।

शी॒र्णः क्षी॑रं॒ दु॒हते॒ गावो॒ अस्य॒ वविं॒ वसा॑ना॒ उद॑कं

पदा॑पुः ॥ ७

ब्रू॒ह । ब्र॑वीतु । यः । ई॒मं । ग॒ । वे॒द । अ॒स्य । वा॒म॒स्य ।

नि॒हि॒तं । प॒दं । वे॒रिति॒ वेः ।

शी॒र्णः । क्षी॑रं । दु॒ह॒ते । गा॒वः । अ॒स्य । व॒विं ।

वसा॑नाः । उ॒द॒कं । प॒दा । अ॒पुः ॥ ७

ब्रूहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारे ब्रवीतु ।
कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य
वामस्य वननीयस्य वेर्गतुरादित्यस्य पदं सर्वगतस्य स्वरूपं
निहितं गूढं वर्तते । किंचा त्यादित्यस्य शीर्णः शिरोवद्वतस्य
सर्वेषामुदकस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीर-
मुदकं दुहते । क्षीरंति । वविं । रूपनामैतत् । रूपं वसाना
आच्छादयंतोऽतिविस्तरेण तेजसा तपंतः केचनास्य गावो
रश्मय उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबंति ।
भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

॥ अथाऽमी ॥

माता पितरं ह्यत्र आ बभाज धीमन् अग्रे मनसा सं हि
जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमौयुः ॥ ८

माता । पितरं । ऋते । आ । बभाज । धीमी अग्रे ।

मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निविद्धा । नमस्वन्तः ।

इत् । उपवाकं । ईयुः ॥ ८

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं
तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तमावभाज । आभजते ।
किमर्थं । ऋते । उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन
द्वारेण । धीमी । धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेना-
ज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता च
मनसासग्रामभिप्रायवता चेतसा संजग्मे हि । संश्लिष्टो
वर्तते खलु । सृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनन्तरं सा माता
बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरमेन गर्भोत्पत्तिनि-
मित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भरस
ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यंतं
क्लिप्ता निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति
बीजावापायं । अवायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं
स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो

भवति । सा चांतर्वती सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदवापि ।
 अनन्तरं नमस्वन्त इत् भाविब्रीहिप्रियं ग्वाद्यन्नवंत एवोपवाक-
 मपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिष्टानि स ानीति वचन-
 मीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविर्लक्षणात्नवंत उपेत्य वचनं
 प्रैषादिरूपमीयुः । कथौ सत्यां स आदिद्वारा यागमनु-
 तिष्टेयुरित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

युक्ता मातासीरुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो

वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेदत्सो अनु गामपश्यद्विष्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ८

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः ।

अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गां । अपश्यत् । विष्वरूप्यं ।

त्रिषु । योजनेषु ॥ ८

माता । निष्पीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः । दक्षि-
 णाया अभिमतपूरणसमर्थाया पृथिव्या धुरि निर्वहणे
 युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते ।
 गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंधो वृजनीपूदकवत्सु मेघपान्तिष्वं-
 तर्मध्येतिष्ठत् । तिष्ठति । अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदक-
 संधस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिषा युक्तेषु सत्स्वमीभत् ।
 वर्षणसमयं शब्दयति । अनन्तरं विष्वरूप्यं विष्वरूपवती

गामन्वप्रत्यत् । अतुक्रमेण पश्यति । वर्धतीत्यर्थः । यदा त्रिषु
योजनेषु सख्यु वत्सो मेघो वर्धणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् ।
अनंतरं सर्वो जगोऽमुक्रमेण विश्वरूपं सखादिभिर्नानारूप-
कतीं भूमिं पश्यत् । पश्यति ॥

॥ अथ दृश्यमी ॥

ति॒स्रो मा॒त॒स्त्री॒न्पि॒त॒न्वि॒भ्र॒त् दे॒व॒ ज॒ह्वि॒स्त॒स्यो नेम॒व

ग्ल॒पय॑न्ति ।

म॒न्त्रय॑न्ते दि॒वो अ॒मुष्य॑ पृ॒ष्ठे वि॒श्ववि॑दं वाच॒मवि॑श्व-

मि॒न्वां ॥ १० ॥

ति॒स्रः । मा॒तः । त्री॒न् । पि॒त॒न् । वि॒भ्र॒त् । ए॒कः । ज॒ह्विः ।

त॒स्यो । न । इ॒ । अ॒व । ग्ल॒पय॑न्ति ।

म॒न्त्रय॑न्ते । दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । पृ॒ष्ठे । वि॒श्ववि॑दं । वाचं ।

अ॒वि॒श्वमि॒न्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः
संवत्सराख्यः काला वा तिस्रो मातृ सख्यवृथाद्युत्पादायित्रोः ।
द्वित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा त्रीन्पितृन् जगतां पालयि-
तृन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निबाहुपूर्याख्यान्विभ्रत् सन् जह्वि-
स्तस्यो । उद्यतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना ।
सूर्यवत् सर्वं च उन्नतः । ईमेनं नष्टवत्प्रयति । ग्लानिं नैव
कुर्वन्ति । न हि काल आदित्यो बाल्येन पराभूयते । दिवः
पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यन्तरिक्षे मन्त्रयन्ते । गुप्तं परस्परं भाषन्ते

देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थं विश्वैर्वेदनीयं
वाविश्वमिन्वामसर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्या-
दित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचदशो वगः ॥ :

॥ अथैकादशी ॥

द्वाद॑शारं न॒हि तज्जरा॑य व॒र्वर्ति च॒क्रं परि॒ द्या॒ष्टतस्य॑ ।

आ पु॒त्रा अ॒ग्ने मिथु॑नासो अ॒त्रं सप्त॑ श॒तानि॑ विंशतिश्च
तस्युः ॥ ११ ॥

द्वाद॑श॒ऽअरं॑ । न॒हि । तत् । जरा॑य । व॒र्वर्ति । च॒क्रं ।
परि॑ । द्यां । ऋ॒तस्य॑ ।

आ । पु॒त्राः । अ॒ग्ने । मिथु॑नासः । अ॒त्रं । सप्त॑ । श॒तानि॑ ।
विंश॑तिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः
क्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्बर्ति । पुनःपुनर्वर्तते ।
संचरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलोकस्यांतरिक्षस्यः परितः ।
कीदृशं तत् । द्वादशारं । द्वादशसंख्याक्रमेणादिराश्यात्म-
कैर्वारै रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय । नैव
खलु जरायै भवति । हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा
अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यग्निरित्यु-
च्यते । अत्राभिन्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण

परस्परमिथूनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्त-
शतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्ता-
तारो वाहोरात्ररूपास्तस्यः । तिष्ठन्ति । निष्यद्यन्ते । षड्यधिक-
शतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्स्य एव रात्रय इत्येव तद्वि-
भागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः
स एषोऽहः समान इत्यारण्यकं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे^{११}
पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर
आहुर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः ॥
परं । अर्धे^{११} । पुरीषिणं ।

अथं । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे ।
षट्ऽचरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकत्वात् एकपादोपेतं । एतद्वेमंत-
शिथिरयोरेकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं
द्वादशाकृतिं द्वादश मास एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं
वृष्ट्युदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम ।

उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्द्धे । तात्स्थ्यात्ता-
च्छ्रद्धं । परस्मिन्नर्द्धेऽन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः ।
तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुक्तं रश्मितमवाप्यनुषज्यते । यद्य-
त्तर्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः ।
अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति ।
उपरे उपरमन्तेऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽन्तेति वोपरः
संवत्सरः । तस्मिन्क्रीदये । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्त-
द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा अयनर्तुमास-
पक्षाहोरात्रिसुहर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रम-
माणानि यस्य तादृशे । षडरे । षडृतव एवारा नामौ
प्रत्नृताः संवत्सा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं
विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति
अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्त्रीव्रमंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य
कालस्य सूर्यनमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाशस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते

सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽक्षरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ ।

तस्युः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । चक्षुः । तप्यते । भूरिभारः । सनात् ।

एव । न । शीर्यते । सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचतुरूपैरैरुक्तो चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने
संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्-
कालचक्रे :विष्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्ते
इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः
सकलभुवनबहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते ।
किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः
सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न भिद्यते । यथा
लौकिकरथाक्षो मारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च
नाभिर्विहता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वहते उत्तानायां दश युक्ता वहंति

सूर्यस्य चक्षु रजसैवाहृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि

विष्वा ॥ १४ ॥

सनेमि । चक्रं । अजरं । वि । वहते । उत्तानायां ।

दश । युक्ताः । वहंति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आहृतं । तस्मिन् ॥

आपिता । भुवनानि । विष्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं
 संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं विवर्तते । पुनः-
 पुनविशेषेण वर्तते । उत्तानायामूर्द्धतनायामीषायासुपरि-
 विस्तृतभूम्यां वा दशद्रादयः पंच लोकपाला निषादतंचमा-
 श्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः
 स्वस्वथापारयुक्ता वहन्ति निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगद्विर्वहन्ती-
 त्यर्थः । तद्विर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच सूर्यत्यादित्यस्य
 चक्षुर्व्याप्तस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं ॥ चक्षुर्व्या-
 तेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तं । ४. ३. ॥ {रजसा दृष्टुदकेनावृतं
 व्यासमेति । गच्छति ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ।
 नि० ४. १७. ॥ तादृशे मंडले विश्वा भुवनावि सर्वाणि भूत-
 जातान्यार्पिता । अर्पितानि । तदधीनत्वात्तेषां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिदृमा ऋषयो देवजा
 इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यात्ते रेजंते विस्तृतानि

रूपशः ॥ १५ ॥

साकंजानां । सप्तथं । आहुः । एकजं । षट् । इत् ।

यमाः । ऋषयः । देवजाः । इति ।

तेषां । इष्टानि । विहितानि । धामशः । स्यात्ते ।

रेजंते । विस्तृतानि । रूपशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्तत्त्वोत्पन्नानां समानामृतूनां
 मध्ये समथं सममद्यतुं ॥ यट् च कंदसि । पा० ५, २, ५० ।
 इति यट् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रा-
 दीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताद्याः षडृतवो
 भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सममर्तुः । न च तादृशो
 मास एव नास्तीति मंतथं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहु-
 रिति श्रुतेः । तदेवच्यते । षडित्यमाः । इच्छब्द एवकारार्थः ।
 षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजाः ।
 देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य
 मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते
 रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवजः एकः ।
 तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामश-
 स्तत्तत्स्थाने विहितानि ष्यक् ष्यक् स्थापितानि रूपशो
 रूपभेदेन विवृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेद-
 स्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसंताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्मा-
 येत्यादि । स्यात्वेऽधिष्ठात्वे तदर्थाय रेजन्ते । चलन्ति ।
 जगद्वावहाराय पुनःपुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणात्र वि

चैतदंधः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्

पितृष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । अं इति । मे । पुंसः । आहुः ।

पश्यत् । अक्षणावान् । न । वि । चेतत् । अंधः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ईं । आ । चिकेत । यः ।

ता । विजानात् । सः पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे अदोया या दोधितयः स्त्रियः सस्यानवत्यो योषितः
सतीः सत्यः योषिद्वदुदकरुपगर्भधारणात्स्त्रीत्वं । एषां
रश्मीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तान् उ तान् रश्मीनेव
पुंस आहुः । प्रभूतवृद्धकसेकान्पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया
पुंल्लिंगता । अमुमर्थमत्यन्तनिगूढमक्षणां शानदृष्ट्युपेतः ।
कश्चिन्नष्टापश्यत् जानाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न
विचेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः
क्रांतदशीं पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु
जगतां वाता वृद्धद्रुकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यदा
ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमाचिकेत । सर्वतो
जानाति । पितोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । यः
कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स
पितुः पितासत् । पिता हृद्या जगत्यालको रश्मिसमूहः ।
तस्यापि पितादितयः । स भवति आदितय एव भवतीत्यर्थः ।
यदा लौकिकीक्तिरियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति ।

स्वयं पितुः पुत्रः सत्रापि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति ।
 पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥
 अथाध्यात्मं । या दूदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहु-
 र्लौकिकाः तानु तानेव मे मर्त्यं पुंसः पुरुषानाहुः ।
 प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यथान्यभावः । उच्यते ।
 एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण
 तत्तद्वापदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
 कुमार उत वा कुमारीत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि
 वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । स्मृतिरपि तदभावं बोधयति ।
 नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते
 तेन स चोद्यत इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रे
 वयसात्पोऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थं
 स विचिन्नेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता-
 तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि
 जानीयात् । स पितुः स्त्रीत्वादकस्यापि ज्ञानरहितस्य
 पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य तांडक-
 ब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् स
 पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते देवानष्टच्छंत । ते
 देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति । तद्वै स
 उदजयदिति मंत्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं । तत्त्ववित् पितुः
 पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती
गौरदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदई परागात्कं स्विस्सूते नहि यूथे

अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं ।
बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अई । परा । अगात् ।
कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अंतरिति ॥ १७ ॥

अत्राम्बौ ह्यमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते । गीर्गोरूपा
ममनशीलैषाहुतिसंघेन पोष्य वत्सं वत्सस्थानीयमग्निमवोऽ-
वस्तादधीदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृत्य बिभ्रती
धारयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेश एनानेनावरेण च पदा
पादद्वयेनाकृत्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति ।
अम्बौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः ।
अथैवं कृतवती साहुतिः कद्रीची क गतेत्यनिश्चयगमनादित्यं
प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यईमईमार्ग-
मागत्य यथा अईष्टई परागात् । परागच्छति । आगत्य च
कं स्विस्सूते । कुल्ल प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदिधं
यूथेऽंतः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्रकाचित्र

सूते । अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठानतरि । अतः स महान् को-
नु खल्विति । यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते ।
गौरुक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौरवत्त्वं वत्सवद्रक्षणीयं यजमान-
मुक्तक्रमेण विभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रीच-
दृश्यगमना सती कं स्विर्दृष्ट्युदमर्दस्थानभाजं वा कंस्वित्पुरुष-
मादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयत्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति श्रुतेः ।
तथा कृत्वा च क्व स्विष्मूते । कस्मिन्निर्द्वाहिलोके जनयति ।
न सर्वत्र । शिष्टं समानं ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि-

प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुवेदं । परः ।

एना । अवरेण ।

कवीयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः ।

कुतः । अधि । प्रजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं
परेणादित्येन सह योऽनुवेद । अनुक्रमेण जानाति । तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव
लोकं दृष्ट्वादिना पालयति । तादृशमादित्यमेनानेनावरेणा-
ग्निना सह योऽनुवेद । अग्न्यादित्यौ व्यतिहारयोगोपास्तौ ।

यद्वा अभिभूतरजस्तमस्काबुहुदसत्त्वौ अत एव स्वाधीनः
 मायावेतावेकत्वेन बाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः कवीय-
 मानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् क-
 इहास्मिन् लोके प्रवोचत् । प्रब्रवीति । किंच देवं द्योतमानं
 देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः कस्माददृष्टविशेषादधि-
 आधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ये अर्वाचस्तां उ परांच आहुय परांचतां उ अर्वाचं
 आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो
 वहन्ति ॥ १८ ॥

ये । अर्वाचः । तान् । ऊं इति । परांचः । आहुः ।

ये । परांचः । तान् । ऊं इति । अर्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा ।

न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १८ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परि-
 भ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वागंचना अधोमुखाः सन्ति । तां उ
 परांच आहुः । पराङ्गत्वांचनानूर्ध्वानाहुः कालविदः ।
 तथा प्रथमं ये परांच परागंचनास्तां उ तानेवार्वाच
 आहुः । हे सोम त्वमिन्द्रः परमेश्वर दूरां भूमिं वृथा धारक
 आदित्यः । यद्वा द्वादशादित्यानां मध्य इन्द्रोऽप्येकः ॥

विवस्वदिन्द्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स च युवां या यानि
भंडलपरिभ्रमणानि चक्रयुः । कृतवंतौ । तानि रजसो रंज-
नामत्सकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहंति ।
निर्वहंति । तत्र दृष्टांतः । धुरा शकटादौ धुरि युक्ताः संबद्धा
अखादयो यथा धुरं वहंति तद्वत् । यद्वैतत्पूर्वाद्धं दृष्टांतितं ।
धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र
युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनावीचोऽपि
परांचः परांचोऽप्यवीचो भवंति तद्वत् ॥

॥ अथ विंशो ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुत्तरमन् अभि

चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुपर्णा । सयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं ।

परि । षस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्ति । अन्तरम् ।

अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टांतेन जीवपरमात्मानौ स्तुयेते ।
यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा
समानयोगौ सखाया समानस्थानौ समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते । आश्रयतः । तयोरन्य
एकः पिप्पलं पक्षं स्वादुतरमन्ति अपरोऽन्तरम् अभिचाक-
शीति । अभिपश्यति । तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ चेतश्चपर-

मात्मानौ सखुजा समानयोगौ योगो नाम संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनान्तो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादन्तो जीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबंधो द्विष्टः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ । नान्यख्यानौ । नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यं । नात्र परस्परदृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मवस्तुदेय ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अतः उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृत्तं परिष्वज्यते इत्यत्र यथाश्रयांतराभादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं तद्वत्सखुजा सखायावित्युभयत्वाप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । कृश्यात इति वृत्तोद्देशः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृत्तं परिष्वज्यते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वार्च्यं तयोर्मीहकृतत्वात् । तथा चाथर्ववर्णिका अनुमंतमाम्नायास्य

संदेहनिवर्तकमुत्तरं संव्रमेवमामनन्ति । समाने वृत्ते पुरुषो
निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-
मीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति । अस्यायमर्थः ।
एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः
सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन्
शोचति । [संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे
अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यवृत्तमन्यं संसारशोकाती
तमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति ।
तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण
गततापलयः सन् अस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तो-
पाधिकसा परमेश्वरसा महिमानं सार्वभौमसर्वज्ञत्वादिम-
हिमानमिति । एति प्राप्नोति । न च तद्भावादन्यत्र तन्महिमां
प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः तस्मादस्तुत एक एव ।
भेदस्तु मोक्षकृत इति प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या
भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं
स्वादुभूतमस्ति । भुंक्ते । यस्या यदुपार्जितं तत्तस्या स्वादु
भवति । अन्यः परमात्मानश्च । आप्तकामत्वेनाभुंजानः
स्पृहाया अभावात् । आप्तकामसा का स्पृहेति स्मृतेः ।
तस्माद्वास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्व-
नीशया शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः
परमात्मा स्वात्मन्यथलं जगत्साक्षित्वेनेक्षते । अत्र द्वौ
प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य
संव्रसा आख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विद्याभिस्वरंति ।

इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा

विवेश ॥ १७ ॥

यत्र । सुपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिमेषं ।

विद्या । अभिस्वरंति ।

एतः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा ।

धीरः । पाकं । यत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना
रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानिमेषमन-
वरतं विद्या वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभि-
स्वरंति । अभिप्रापयंति । यच्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजात-
स्येन स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रक्षितायमादित्यः
परमेस्वरो धीरो धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मा
पाकं पक्त्यमपक्वप्रज्ञमत्रास्त्रिंस्वकीयमंडल आविवेश ।
प्रवेशयति । यत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट
इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः
शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि
चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । यत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यममृत-
मित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेरहि-
तमनवरतं विद्या वेदनेन हृत्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्य-
भिस्वरंति । अभिप्रयंति । आवरणापगमनेन स्फोरयंति ।

किंच यस्मिन् स्वाम्यस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा
गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य
स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रति-
पादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदावि-
क्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगत-
रजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं मामा-
विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा
परिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मिदम्य ईश्वरोऽस्तीत्य-
विद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादि-
लक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति
मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावने व्युदस्य
भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः ।
अथमेव स मा धीरः पाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते । नान्वन-
वच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते ।
संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि
कंठे चामीकरन्यासेनावरणान्नाकद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते ।
अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय
इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

यस्मिन्वृक्षे मथ्यदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादये तन्नीदं शयः पितरं न

वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । विऽविशन्ते ।

सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अग्रे । तत् ।

न । उत् । नयत् । यः । पितरं । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदेव आदित्यमध्यात्म
आत्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफला-
श्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददन्तीति मध्वद
उदकस्यत्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशन्ते । प्रवि-
शन्ति रात्रौ । सुवते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च
यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे । विश्वस्योपरि ।
तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं भालकं फलं स्वादु रसवदग्रे उपरि
उपासनानन्तरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा सर्वस्मादु-
परि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो
नरो न वेद । नोपास्ते । स तन्नोन्नयत् ॥ गच्छतिर्गतिकर्मा ॥
तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वग्रे पिप्पलमाहुरित्यर्थः ।
इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मानि वृक्षे वृक्ष-
वत्तमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि
मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्प्रीणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभाजीत्यर्थः
निविशन्ते । स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिमिषुत्तान्यात्म-
निष्ठत्वा लीयन्ते । पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि
सुवते च । उद्यन्ति । स्वस्वविषयात् लभंग इत्यर्थः । तस्य
परमात्मनः पिप्पलं भालकं संसारत उद्धारकं स्वादा-

स्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलं स्वादने पुनः
क्षुत्तृणाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति । तद्वि स्वादुतमं
दूतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूति ।
तत्फलमग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं
पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद । न
जानाति गुरुयास्त्रात् । स तत्फलं नोद्यत् । न प्राप्नोति ।
अत आत्मानं यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं
निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकाशुभ्राप्राप्तिमाह ।
तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

यद्वायत्ने अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतंचत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते

अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्ने । अधि । गायत्रं । आऽहितं । त्रैष्टुभात् ।

वा । त्रैष्टुभं । निऽअतंचत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये ।

इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतत्वं । आनशुः ॥ २३

गायत्ने अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च
आयत्री भूः । तृतीयं स्थानं गायत्रं । अधि उपरि तत्र
गायत्रमान्नेयं पदमाहितं । प्रथममृष्टत्वात् गायति त्रायते च

व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्ताग्निरपि
 गायत्रः । गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित
 इति यदस्ति । तथा त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वाद्दृष्टिपर्जन्यविद्युद्भू-
 यत्रिस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्द्धधास्तिर्दग्लक्ष-
 णस्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतक्षत । साधु संपादितवंतो देवा
 इति यदस्ति । वा अथवा जगति सर्वर्गतव्य उद्गततमे वा
 तृतीयभूते द्युलोके जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहित-
 मिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां
 पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानन्ति । त एवाऽऽतत्त्व-
 मानशुः । अमरणरूपं पदमाप्नुवंतीत्यधिलोकं ॥ अथाधिन्नं
 गायत्रे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रं कंदः पदमाहितमिति
 वत् तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनात्सवनात्त्रैष्टुभं कंदो निरतक्षत ।
 तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने
 जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् तत्रादृशं सवनत्रयेषु
 कंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः । यजमाना विदुर्जानन्ति ।
 तेऽऽतत्त्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवंति ।
 अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु कंदस्त्रयपरिमाणात्
 सवनान्यपि तत्तत्कंदःशब्देनोच्यन्ते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं
 माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तादृशे
 प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगर-
 रूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा शंसावोमिति अक्षरेण
 तथा शंसावोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिष्ठणाति ।
 आ० ५. ७. । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं
 गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं

प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि
शंसनानंतरमुक्थं वाचीति चतुरक्षरमाह । ओमुक्थशा इति
चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गावत्रे
गायत्रस्थापनं । तथा तैष्ठुभान्माध्यंदिनसवनात्तैष्ठुभमाहावप्र-
तिगणरूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनस-
वने होताध्वर्यो शोसावोमित्याह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युः
शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वै-
कादशाक्षरं संपद्यते माध्यंदिनसवनादौ तैष्ठुभाधानं ।
तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचि इन्द्रायैति सप्ता-
क्षरमाह । अध्वर्युश्चोमुक्थशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति ।
तन्मिलित्वैकादशक्षरं संपद्यते । इदमपरं तैष्ठुभे तैष्ठुभस्था-
पनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शोशोसावोमिति सप्ता-
क्षरेणाह्वयते शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रति-
गृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते
जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्थं
वाचीन्द्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति अध्वर्यु-
श्चोमित्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभय मिलित्वा द्वादशा-
क्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं
त्रिषु कंदस्म त्रिषुःगात्तगादिसवनेषु गायत्रादिच्छंदस्त्रयपदप्र-
तिष्ठापनं । एतस्त्वंमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या
इति खंडे विस्मृष्टमास्नातं । १. ८. ॥ तत्तादृशं कंदसि
कंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः । य एव जानंति । त एवासृतत्व-
मानशः । प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि
फलं न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

गायत्रेण प्रति मिसीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिसते सप्त

वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिसीते । अर्कं । अर्केण । साम ।

त्रैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विपदा । चतुःपदा । अक्षरेण ।

मिसते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छन्दसार्कमर्चनसाधनं मन्त्रं प्रति-
मिसीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ॥ अर्को मन्त्रो यदेनेनार्चनीति
निरुक्तं ॥ प्रतिमन्त्रं गायत्रेण छन्दसोपनिबद्धं करोति ।
उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसां । यदेतरेषां छन्दसामस्यैव
चतुश्चतुरक्षराधिकेन तत्तच्छन्दोभिः प्रातिमिसीत इत्यर्थः ।
यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतन्निरुक्त्यर्थः । छन्दोभिर्नानां संमितं
करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उल्लक्षण्येन मन्त्रेण साम
गायत्ररथंतरसंज्ञाकं साम प्रतिमिसीते । मन्त्रेकं साम त्वचे
क्रियत इति तिसृष्वेकं साम विहितं । अतोऽर्कैः सामेति
वक्तव्यं । कथमुच्यतेऽर्केणेति । न । वस्तुत एकं सामैकस्या-
ष्टचारुद्धं । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोगायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं
तिसृषु गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं ।
अत्र त्रिष्टुदुपादानमितरच्छन्दः प्रदर्शनार्थं कथंवा इत्यादिप्रश्ने

सर्वत्र चिष्टुभो ग्रहणात्प्राच्याभिप्रायेणेदमुक्तं । त्रैष्टुभेन
 द्विवारत्रिवारारत्नेन दृचतुरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छंदः
 प्रतिमिमीते । अथवा वाकं सूक्तमेतावद्विस्त्रिष्टुबिभरूपनिबद्ध-
 मिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाक्केन वाकं वाक्वर्गमनुवाकं
 वा मिमीते । कौटुशेन वाक्केनेति स विशेष्यते । द्विपदा
 चतुर्थदा । पादद्वयवद्विविराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतु-
 ष्यदा पादचतुष्टयोपेतेनानुष्टुबादिमंत्ररूपेणेति । द्वयती-
 भिर्द्विपदाभिर्वर्गः द्वयतीभिश्चतुष्टयाभिरुपेतो वर्गः । द्विपद्वि-
 पदरूपैर्वाकैः द्वयचतुष्टयदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति ।
 सूक्तपक्ष एतावद्विः सूक्तैरयमनुवाक इति । किंचाक्षरे-
 णाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वागाधिष्ठितानि सप्त छंदांसि मिमते ।
 निर्माणं कुर्वन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्
 द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते ।
 परिमितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां छंदसामक्षरं
 मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूल-
 मित्यक्षरप्रशंसा ॥

॥ अथ पंचविंशौ ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधंस्तिस्र आहुस्ततो मन्त्रा प्र रिरिचे

महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंस्तरे ।

सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽदधः । तिस्रः । आहुः । ततोः । मङ्गा ।

प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतोऽदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मरं
 सृष्टिकाले सिंधुः स्यंदनशीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि
 यलोकेऽस्तभायत् । स्तंभितवान् जागतो वा एष य एष
 तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि स्तंभितं सूर्यं
 पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूतायानृचि ।
 ऋ० ७. ३२. २२ । स्वर्दशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् ।
 असौ वाव स्वर्दशमिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं
 विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दशं प्रति
 वीक्षेतेति सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्रमुत्पन्नस्य साम्नः
 समिधः समिधनास्तिष्ठो विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहु-
 रित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतोर्नङ्गा बलेन
 महित्वा महित्वेन प्ररिरिचे । परिच्यते । अन्यानि सामानि
 पृथक् पृथक् निर्मितवान् । यदा गायत्रशब्दश्चंदोवाची ।
 तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशा-
 क्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्मान्नायत्री
 छंदसा कनिष्ठा सति मङ्गा बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे ।
 सर्वाणि छंदां त्यतिक्रामति । येनैव बलेन सोममाहृतवती
 तादृशेनैवं भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पदार्थं धर्मधुगाहानकाल उपह्वय इत्यादिक हे ऋषी ।
उपह्वये सुदुधा धेनुमेतामिति हे । आ० ४. ७. । इति
सूत्रितत्वात् ।

॥ सैषा षोडशैः ॥

उप ह्वये सुदुधा धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनां ।

अष्टं सवं सविता साविषत्तोऽभीष्टो धर्मस्तदु पु प्र

वोचं ॥ २६

उप । ह्वये । सुदुधा । धेनुं । एतां । सुहस्तः ।

गोधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

अष्टं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽद्वैतः ।

धर्मः । तत् । जं इति । सु । प्र । वोचं ॥ २६

अहं होतोपह्वये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुं ।
आनच्छंती क्षीरेण प्रोणयन्तीं गां प्रवर्ग्यार्थां । पुनः कीदृशीं ।
सुदुधां । सुष्टु दोध्रीं । उत अपि च एनामुक्तलक्षणां गां
सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुक् गोदोग्धाध्वर्युर्दो-
हत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपह्वय इत्यर्थः । तदर्थं सविता
सर्वसामुज्जाता परमेश्वरो नोऽस्मदीयं अष्टं प्रशंसं सर्वं
सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं ।
तच्छब्दश्रुतेयच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्धर्म
इत्यतपत्तद्धर्मस्य घर्नत्वमिति तैत्तिरीयकं । तत्तादृशोऽभी-
ष्टोऽभिदीप्तः । तदुपह्वय एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्

प्रवोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपह्वय इति । यद्वा एतां पुरतो
 दृश्यमानां धेनुं पृथ्वा प्रीणतिक्षीं भेषजक्षणां धेनुमुपह्वये ।
 आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहन-
 कुशहस्तोपेतो गोधुक गोदोग्धादित्यो वा वासुर्दोहत् ।
 दोग्वि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः
 परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनु-
 वानात् । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत
 द्वेयि उच्यते । घर्मी ग्रीवोऽवर्षणजनितः ससरायोषोऽभीष्टः
 प्रहृष्टः । तदु धु प्रवोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीते
 लुङि वच्चादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना घृरङ् । छांदसोऽड-
 भावः ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

हिङ्क्लृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती

मनसायागात् ।

दुहामखिभ्यां पयो अग्रे यथं सा वर्धतां महते

सौमगाय ।

हिङ्क्लृण्वती । वसुपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छन्ती ।

मनसा । अभि । मा । अगात् ।

दुहां । अखिभ्यां । पयः । अग्रे । यथं । सा ।

वर्धतां । महते । सौमगाय ॥ २७

यथाज्ञता गौर्हिंक्ष्णवती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती
 वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याद्यादिषडुधनानां सर्वदा
 पालयित्री । वृत्तावृत्तिभ्यां वसुना पालयित्रीत्वं । तस्यै-
 वाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा
 वत्समिच्छन्ती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमा-
 गताभ्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्चिभ्यां ताभ्या-
 मर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभ-
 गाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यदासौ
 सौभगाय क्षीरं वर्धयतां । अत्रापि वृद्धिपरत्वेन यथायोगं
 बोध्यं । हिंक्ष्णवती वर्धयत्यव्ययं वसूनां गोसस्यादि-
 धनानां वहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं
 वत्सवत्योवर्णीयं मनसेच्छती प्रीत्ययितुमभ्यागात् । अभि-
 गच्छति मेवरूपा । सा चाभ्यागादंतस्या प्रसुत्येत्यर्थः । पय
 उदकमश्विभ्यां व्यासाभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा
 अश्विनौ वात्वादितौ । ताभ्यां सकाशाद्दुहां । दुग्धां । तौ
 हि वृष्टेर्मांशयितारौ । शिष्ठमविशिष्टं ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीय-
 माने गौरमीमेदित्येपा । सूत्रितं च । गौरमीमेदतु वत्सं
 मिपतं ममसेदुपसौदत । आ० ४. ७. । इति ॥

॥ सैषाष्टविंशी ॥

गौर्मीमेदतु वत्सं मिपतं मूर्धानं हिङ्क्ष्णवतीत्यातवा उ ।

सुकाशं घर्ममभि वावशाना मिमांति मातुं पयते

पयतेभिः ॥

गौः । अमीमेत् । अशु । वक्षः । मिषंतं । मूर्धानं ।

हिङ् । अकृणोत् । मातवै । जं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं ।

पयंते । पयोऽभिः ॥ २८

गौर्धनुर्मिषंतं निमीलिताक्षं वक्षमनु प्राप्यामीमेत् ।
शब्दं करोति ॥ मीमयतिः शब्दकर्मा ॥ यद्वा उक्तं वक्षमनु
आत्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वक्षस्य मूर्धानं मातवै
मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥
हिङ्ङकृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं
वक्षस्य शब्दवदनप्रातं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य क्षरण-
शीलं वक्षमभि अभिलक्ष्य वावशाना स्वयं कामयमाना
मायुं शब्दं मिमाति । मिमाति । करोति । तादृशी सती
पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति
वक्षः ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाभूता मेघरूपा
गौर्धनुर्मिषंतं दृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षलोकाख्यं
पुत्रमनु अमुसृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं
करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा च निर्मातुमेव
सप्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्ङकृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत्
प्रतिपादनमेदादपुनर्दत्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं
घर्मं दीप्तं पुत्रमभिवापशानाभिमुख्येन कामयमाना
पयोभिरुदकैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीरुता मिमाति मायुं

ध्वसनावधि स्थिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति

वव्रिमौहत ॥ २८

अयं । सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽरुता ।

मिमाति । मायुं । ध्वसना । अधि । स्थिता ।

सा । चित्तिभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं ।

विद्युत् । भवती । प्रति । वव्रिं । औहत ॥ २८

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन
गौर्माताभीरुता । आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच
सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुत्र स्थिता ।
ध्वसनावधि स्थिता । ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता ।
सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि
चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा
बालकस्यादनस्तनपानदिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं
करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवती बहुक्षीरमया विद्योतमाना
वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत ।
प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती
विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकार्थः ॥ अर्थातरं च ।

याकर्णिकानि निरुक्ताचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभि-
 मानितवान् । बुर्वैयं य तत्त्व य स्वरूपमसौ जानाति
 किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा
 देवता प्राबुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तं न बुबुधे ।
 बुबुत्सया चःतां स्वरूपं प्रदर्शयति पप्रच्छ । सा चायं स
 शिंक्त इत्येषा महेश्वता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदि-
 देश । नि० २, ८, । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुत उभयलिङ्गत्वे
 कथं देवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभ-
 वति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्योत्तमलिङ्गद्वयेन च । तत्कथं ।
 अयं स येनेति पुंलिङ्गवाचिना धाञ्प्रत्ययेण सेधः प्रतीयते ।
 अविद्यिता सेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन साध्यमिका वाक् ।
 अत उभयलिङ्गत्वं । तथा विद्युद्भवंतीत्यंतं मध्यमलिङ्गं तत्र
 सेधस्तनितयोर्माध्यमिकयो प्रतीतिः । तथा सति वस्त्रिनौहते-
 त्यत्र वषैण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो
 विवक्षितः । स चादित्यथापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं । तर्हि
 वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेरुभे अपि देवते यलिङ्गं सा देवतेति
 न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां
 व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्रिकाया एकत्वश्रवणेन
 वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः ।
 अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं
 भवति । अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्वास्तुतो
 देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं
 स शिंक्ते । इयं सा साध्यमिका या वाचोऽधिष्ठात्री देवता
 शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । वेन गौरभीहता । गौरिति

वाङ्मयम् । माध्यमिका वाक् यथाभिहितता । अभितो व्याप्ता ।
 अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिंते । अथवा अयं स शिंते इति नैव
 माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां
 बाचि शिञ्जानायां स एव शिंते इत्यपचर्यते मंघाः
 क्रोशन्तीतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्य-
 मिका वागभिव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते । मिमाति
 मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा ।
 मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः ।
 तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मान-
 मादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुल स्थिता । ध्वसनावधिश्रिता ।
 सा द्रुङ्गो चित्तिभिः । कर्मनामैतत् । स्वकर्ममिर्हृष्टि-
 रूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणां स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगच्च हि
 चकार । नीचैः करोति । मनुष्याग्रणतागकरोति ।
 ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभि-
 र्योनितलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना
 प्रति वव्रिमौहत । वव्रिरिति रूपनाम । जहतिरत्न
 सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं
 रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते ।
 एकस्यैव ज्योतिषस्रेधाकरणाद्विद्युतः । स्तनितस्य विद्युद्भाषो
 मेघविद्युदस्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायी । अनेन देहस्य आरता
 देहस्यामित्यस्य च प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ त्रिंशो ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजदधुवं मध्यं चापस्थानां ।

जीवो हतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना

सयोनिः ॥ १०

अनत् । शये । तुरगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं ।

मध्ये । चा । पस्थानां ।

जीवः । हतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः ।

मर्त्येन । सयोनिः ॥ १०

अनत् प्राणं कुर्वत् जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वध्यापाराय
तूर्णगमनं सदेजच्छये । शये वर्तते । पश्चात्प्राणायामान्तर-
मुक्तविलक्षणं सत् ध्रुवमविचलितं सत् पस्थानां गृहाणां
मध्ये । अथैतेषां स्थाणुवन्तिष्ठति । आकारः पूरणी वा ।
जीवस्य विलक्षणमाह । हतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो
मर्त्येन मरणधर्मकेन शरीरेण सयोनिः । पूर्वं समानोत्पत्ति-
स्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भा-
वात्तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः ।
जीवापीतं वाव किलेदं म्रियते इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो
जीवः स्वधाभिश्चरति । पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नै-
श्चरति । वर्तते इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

प्रवर्योऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सत्तितं
च । अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सूक्ते द्रष्टव्य । आ० ४. ६. ।
इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकत्रिंशी ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानसा च परां च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति

भुवनेष्वंतः ॥ ३१

अपश्यं । गोपां । अनिऽपद्यमानं । आ । च ।

परां । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ ।

वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य दृष्टिप्रकाशादिना गोपायि-
तारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषण् । तथा पथिभिर्विचि-
त्रैर्मागैरंतरिक्षरूपैराचरंतं च परा चरंतं च । उदयप्रभृत्या
मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं ।
एवं महानुभावमादित्यमपश्यं । याथात्म्येन पश्येयं । किंच
स आदित्यः सध्रीचीः सहांचतीर्विषूचीर्विश्वगंचती रात्रावपि
चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्वष्टो वसान आच्छादयन्
भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आवरीवर्ति ।
उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः ।

एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्यम्ब्राह्मणं ।
अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः
प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

य ई॑ च॒कार॒ न सो॒ अ॒स्य वे॒द य ई॑ द॒दर्शं॑ हि॒रु॒गि॒मु
त॒स्मात् ।

स मा॒तुर्यो॒ना परि॑वीतो अ॒न्तर्ब॑ह्म॒प्रजा॒ निऋ॑ति॒मा
वि॒वेश ॥ ३२

यः । ई॑ । च॒कार॑ । न । सः । अ॒स्य । वे॒द । यः । ई॑ ।
द॒दर्शं॑ । हि॒रु॒क् । इत् । सु॒ त॒स्मात् ।

सः । मा॒तुः । यो॒ना । परि॑वीतः । अ॒न्तः ।

ब॒हुऽप्र॒जाः । निःऽऋ॑तिं । आ । वि॒वेश ॥ ३२

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारा-
यात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थाप्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थ-
मीमेनं गर्भं चकार । करोति विक्षिपति वा । तत्कारण-
भूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि
पशू वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन
प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यस्य मातुरुदरस्थं
ददर्शोदरब्रह्मान्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बहुः
सकाशावस हिरक् सु । हिरुगित्यन्तर्हितनाम । इच्छन्द

एवकारार्थः नु निश्चये ॥ अत्यंतमंतर्हित एव खलु ॥ यद्वा
यः संसारावस्थायामीक्षेत् कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं
चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकांतरे जन्मान्तरे वा । तथा
य ईमेनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवसमये ।
तस्माद्दृष्टाद्विरुद्धम् । पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे
लोकान्तरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना
योनावंतः परिवीत उल्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन्
बहुप्रजाः । बहुजन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्य-
पत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभवन् निष्कृति-
भिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्त-
त्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभि-
प्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो
वायुर्मेघो वैतहृद्युदकं करोति । सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः ।
अथवा एतत्कर्म न जानाति तयोरचेततत्वादिति भावः ।
यस्तु ईमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिरुक् अन्तर्हितः ।
प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदितश्चानि गूढ
इत्यर्थः । य ईं हिरुक् अन्तर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति स
दृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्ममातुरंतरिक्षस्य योनौ योनि-
बहुत्पत्त्याधारभूतेऽंतरिक्षे । उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्मा-
मान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामंतर्मध्ये
बहुप्रजाः । बहुप्रजातान्नो बहुप्राण्युपकारी । अथवा
जनिरत्नांतर्भावितव्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादन-
द्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् निष्कृतिं निरमण-
साधनां भूमिमाविवेश । प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशो ॥

द्यौर्मै॑ पि॒ता ज॑नि॒ता ना॒भिर॒त्र ब॑न्धु॒र्मै मा॒ता पृ॑थि॒वी
म॒हीयं॑ ।

उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒स्वो॒र्यो॑नि॒रन्त॑र॒ता पि॒ता
दु॒हि॒तुर्ग॑र्भ॒माघा॑त् ॥ ३३

द्यौः । मे । पि॒ता । ज॑नि॒ता । ना॒भिः । अ॒त्र । ब॑न्धुः ।
मे । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । म॒ही । इ॒यं ।

उ॒त्ता॒नयोः॑ । च॒स्वोः । यो॒निः । अ॒न्तः । अ॒त्र । पि॒ता ।
दु॒हि॒तुः । ग॒र्भे॑ । आ । अ॒घा॑त् ॥ ३३

दीर्घतमा ब्रवीति मे मम द्यौर्द्युलोकः पिता पालकः ।
न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता
तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र । नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र
तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य
इत्येवं पारंपरेण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सद्भावात् ।
अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते । एत एव बंधुर्बंधिका
तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्वोद्भूती-
षध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः । किंच उत्तानयोरुर्ध्वतनयोश्चस्वोः
सर्वस्यात्रोर्भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्व-
भूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्रास्मिन्नन्तरिक्षे
पिता द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते

स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे
निहिताया भूभ्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं दृष्टुदकक्षणा-
माधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्यो होत्वादयः पृच्छामि
त्वेत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूत्रितं । एकैकशो
यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः ।
आ० १०, ८. । इति ॥

॥ सैषा चतुस्त्रिंशी ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य
नाभिः ।

पृच्छामि त्वा दृणो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः
परमं व्योम ॥ ३४

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि ।
यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । दृणः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि ।
वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३४

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं ।
पृथिव्याः परमंतं । उत्कृष्टां काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी
समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं
तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो
ग्रंथः । यत्र सर्वं संनहं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां

वृष्णो वर्षकसगाश्वस्य व्याससगादित्यस्य । असौ वा
 आदित्यो वृषाश्व इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवल्कारणं
 तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य
 परमं निरतिशयं शोम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं ।
 एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् ।
 इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०. ८. ।
 इति सूत्रितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचत्रिंशी ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं

शोम ॥ ३१

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः ।

भुवनस्य । नाभिः ।

अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं ।

वाचः । परमं । विश्वोम ॥ ३५

पृथिव्याः प्रथमवत्या भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यव-
 सानमित्यं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती
 वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य
 भूतजातस्य नाभिः संनहनं । तत्रैव वृथादिसर्वफलोत्पत्तेः
 सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकसगादित्यस्य
 रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं

प्राप्य वृद्धादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो
मन्वादिरूपाया परमं व्योम । उत्कृष्टं रक्षकं स्थानं । तत्रैवो-
त्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथ षट्त्रिंशी ॥

सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा

विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति

विश्वतः ॥ ३६

सप्त । अर्द्धगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः ।

तिष्ठन्ति । प्रदिशा । विधर्मणि ।

ते । धीतिभिः । मनसा । ते । विपश्चितः ।

परिभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्द्धगर्भाः संव-
त्सरस्यार्द्धगर्भगर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यदा
ब्रह्मांडस्यार्द्धमध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । भुवनस्य
लोकस्य रेतः सारं । वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः । तादृशा
रश्मयो विष्णोर्व्यापकृत्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्वारणव्या-
पारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते । किंच ते धीतिभिः
प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः

सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं परिभवन्ति । परितो
 भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्वाप्रवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते
 त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥
 यद्वा सप्तार्द्धगर्भाः । सप्त महद्दृङ्कारौ पञ्च तन्मात्राणीति
 मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्द्धगर्भाः । अविकृति-
 रूपाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वा-
 दर्द्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादर्द्धगर्भाः पुरुषांश्चस्या-
 विक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतत्वं ।
 यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि
 तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन
 तिष्ठन्ति । दूतरत्समानं ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

अ॒ वि॒ जा॒ना॒मि॒ यद्वे॒दम॑स्मि॒ नि॒ण्यः॑ सं॒न॒दो॒ मन॑सा
 च॒रा॒मि॒ ।

यदा॒ मा॒गं॒ प्रथ॑म॒जा ऋ॒तस्या॑दि॒द्वाचो॒ अ॒श्रु॒वे
 भा॒गम॑स्याः ॥ ३७

अ॒ । वि॒ । जा॒ना॒मि॒ । यत्इ॒व । इ॒दं । अ॒स्मि॒ ।
 नि॒ण्यः॑ । सं॒न॒दः॑ । मन॑सा । च॒रा॒मि॒ ।

यदा॒ । मा॒ । आ॒ । अ॒गं॒ । प्रथ॑म॒जाः । ऋ॒तस्य॑ ।

आ॒त् । इ॒त् । वा॒चः । अ॒श्रु॒वे । भा॒गं । अ॒स्याः ॥ ३७

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहं
मेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्वानुगतोऽस्मि ।
योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि
विविच्य नात्रासिद्धं । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति
ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् ।
कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्त्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजात-
मपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं
सर्वं आत्मैवेदं सर्वं स ईश्वर इत्येतत् बहु स्यात् प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्त्यत्वमारंभण-
शब्दादिभ्य इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धं ॥
यदा इदमहं उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्य-
रूपमानुभाविकमस्ति । तदिव तद्वदेपाहमस्मि । इदं सर्व-
महमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्येतद्दर्शान्तिकभूतं ।
आनुभविकं सार्वभौम्यं यदस्ति तन्न विजानामि । न
प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वभौम्यं यदस्ति तन्न विजानामि ।
न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वभौम्यं जातं न त्वानुभाविक-
मित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निश्चयः । अंतर्हित-
नामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्षप्रवणाभावेन
परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनडोऽविद्याकाम-
कर्मभिः सम्यक् षडो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तो भावना-
सहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि
संसारे । अथवा मनसा संनडश्चरामि । इंद्रियपरवश
एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वभौमं जानामीति
परिदेवते । वास्तोऽपीमं परिदेवनार्थत्वेनोदजहार । अथापि

परिदेवना कक्षाच्चिद्वात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि ।
 नि० ७, १, । इति । बहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं
 दुःखमन्यत्र श्रूयते । पराग्विज्ञानि ब्रह्मणस्वरूपं भूतस्मात्पराक्
 प्रस्यंति नांतरात्मन्निति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह । यदा
 मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदित्युच्यते । ऋतस्य पर-
 मायेंत्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्नेषः प्रथमोत्पन्न-
 चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितोऽनुभावः । स यदा सा मां प्राप्नोति
 आदित् अनंतरमेवाव्यवधानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादि-
 काया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं
 शब्दब्रह्मणा आत्मस्य परं ब्रह्मपदमश्रूये । प्राप्नोमि । चित्तस्य
 बहिर्मुखातां परित्यज्यांतर्मुख्यतैवाहुः संपादा । सा यदा
 स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशक्यं भवति । पश्चाद्विलंबा-
 भावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति
 तद्वत् । चित्तप्रत्यक्प्रवणत्वस्य दुःशक्यत्वमपि तत्रैव श्रूयते ।
 ऋश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरवृत्तत्वमिच्छन्निति ॥

॥ अथाष्टतिथी ॥

अपाङ् प्राङ् इति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयौनिः ।

ता शश्वता विधूचिना विर्यता न्य १ न्यं चिक्युर्न नि

चिक्युरन्यं ॥ ३८

अपाङ् । प्राङ् । इति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः ।

मर्त्येन । सयौनिः ।

ता । शश्वता । विपूचीना । विर्यंता । नि । अन्यं ।

चिक्वुः । न । नि । चिक्वुः । अन्यं ॥ ३८

अमर्त्योऽमरणधर्माविमात्रा मर्त्येन मरणधर्मणा भूता-
त्मना देहेन सयोनिः । समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको-
देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा समा-
नोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते । एवंभूतः
सन् स्वधयान्नोपलब्धितद्भोगेन गृभीतः । यद्वा स्वधाशब्दे-
नात्मन्यं शरीरं लब्धते । तेन गृहीतः सन्नपाडेति । अमृतं
कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राडेति । स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति ।
परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा
तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिश्रद्धेण लोके गुणत्रयान्वितः
सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो यः फलकर्म-
कर्ता कृतं य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्तिगुणस्ति-
वर्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति । इदानीमुभय-
प्राधान्येनाह । ते तौ भूतात्मकर्त्रात्मानौ शश्वताविभागेन
सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास-
उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्विकजातेः । तत्कारणानां
भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । विपूचीना ।
द्वे लोके सर्वत्रगमनौ । विर्यंता तत्सत्फलोपभोगाय सर्व-
लोकांतरेषु गच्छंतौ वर्तते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं
निचिक्वुः । नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति । अन्यरुपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्वुः । न जानन्ति । केचन

यामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते ।
न केऽपि देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभ-
मात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनचत्वारिंशी ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निसेदुः ॥

यस्तन्न वेद किञ्च का करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे

समासते ॥ ३८

ऋचः । अक्षरे । परमे । वि० व्योमन् । यस्मिन् । देवाः ॥

अधि । विश्वे । नि० सेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये ।

इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३८

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरेवमस्य जीवात्मनः
पारमार्थिकं रूपमस्ति तदलोच्यते । ऋचो अक्षरे । अत्र
ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो
वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते । हे
विद्ये वेदितव्ये ह्यति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेद इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यक्षरे, हृष्यादिगुणके
क्षरणरहितेऽनक्षरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षर-
शब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमेतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि यथा

तदक्षरमधिगम्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमित्यादिश्रुतिषु
प्रसिद्धं । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः ।
सर्ववैदेः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छाभी-
त्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु
कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादि-
विषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदसाधनत्वेन
ब्रह्मविषया भविष्यति सिदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती-
त्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उक्तृष्टे निरतिशये
व्योमत् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपत्वनीरुपत्वव्यापित्वादि-
सादृश्येन व्योमेत्युक्तं । यद्वा विशेषेण सर्वस्य रक्षके ।
निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन
रक्षकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव
विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः ।
निषीदन्ति । आश्रित्य तिष्ठन्ति । तस्मिन् । यद्वोक्तलक्षणे
वस्तुनि ऋगुपलक्षिता सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः ।
यः यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृतज्ञ-
वेदैस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु न वेद न जानाति । स मर्त्य
ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदन-
साधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः ।
प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य वैफल्यमिति भावः ।
अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननु-
तिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इत् य
एव तत्तत्त्वं विदुर्जानन्ति त इमे समासत्वे । त एवेम ज्ञातारः
समासते । सश्र्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं

समासनं । यद्वा ये विदुरित् ये जानंत्येव नानुतिष्ठति ।
 इच्छब्दोऽवधारणे । त इमे त एमासते । गवामयनादि-
 सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यंतानि सहोपयंति । सहार्थे सप्तशब्दः ।
 सवादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव
 प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये
 त्वन्यथा वर्णयंति । ऋचः । ऋगर्चनीय आदित्य आदित्य-
 मंडलमृगादिमयं वा । ऋन्भिः पूर्वाह्णे द्विवि देव आदित्यो
 वा एव एतमंडलं तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य
 संबंधिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽं-
 सरादित्ये हिरण्यमयः पुच्छो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे
 यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः । वर्तन्ते । य
 एतन्न वेद स केवलया ऋचा किं करिष्यति । ये जानंति
 भावयंति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादि-
 रहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवंति ॥ अपरे प्रकारा-
 तरेण प्रतिपादयंति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धि-
 न्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारोऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा ।
 प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपत्ते-
 भ्योऽधितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायंताकार उकारो मकार
 इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमितीति । परमे निरति-
 शये । न हि प्रणवादधिकं किञ्चिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकाला-
 तीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं
 तदप्योंकार एव ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य
 स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य
 य प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपाद्यते । एतद्वै

यजुर्वेदीं विश्वां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरमित्यादिश्रुतेः ।
यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रा-
त्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं ।
ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टम-
विशिष्टं ॥ अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० ११. १०. ॥
अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः ।
तस्य संबन्धिन्यक्षरे विनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः ।
अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन्
विशेषेण सर्वाधिष्ठात्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्पर-
मात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेद्वियसंज्ञका विश्वे
सर्वेऽप्यधिनिषेदुः । निषीदन्ति । आश्रित्य वर्तन्ते यस्तन्न वेदं
न जानाति । उपाध्यंश्चपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति
स्थूलो जनः किञ्च वा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीव-
भावेन किं फलं प्रापस्यति । जननमरणादिक्लेशस्तात्या-
नादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अग्निहोत्रार्था धेनुर्यदि कुक्षितं शब्दं कुर्यात्तदानीं
सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूक्षितं ।
वायमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद्भगवती हि भूयाः ।
आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्यभिष्टव एवैव परिधानीया ।
सूक्षितं च । सूयवसाद्भगवती हि भूया इति पुरिदध्यात् ।
आ० ४. ७. । इति ॥

॥ सैषा चत्वारिंशी ॥

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम ।

अदि तृणमधन्ये विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरंती ॥ ४०

सुयवसः अत् । भगवती । हि । भूयाः । अथो इति ।

वयं । भगवंतः । स्याम ।

अदि । तृणं । अधन्ये । विश्वदानीं । पिवं । शुद्धं ।

उदकं । आचरंती ॥ ४०

हे अधन्ये । गोनामैतत् । अहननोये हे गौस्त्वं सुयवसात् शोभनयवसस्य तृणादिकस्याक्षी भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादि-सुखद्विः प्रसिद्धा । अथोऽन्तरमेव वयं यजमाना अपि भगवंतः प्रभूतेन धनेन तवन्तः स्याम । अथैकवरं पूर्वभुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमदि । भक्षय । आचरंती सर्तुं निर्गच्छन्ती शुद्धं निर्मलमुदकं पिव । अयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि भवाद्येदानीं वयं भगवंतः स्यामादि तृणमधन्ये सर्वं पिव च शुद्धमुदकमाचरंती । नि० ११. ४४. १ इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

201-A

ಪಟ್ಟವಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ A-165



